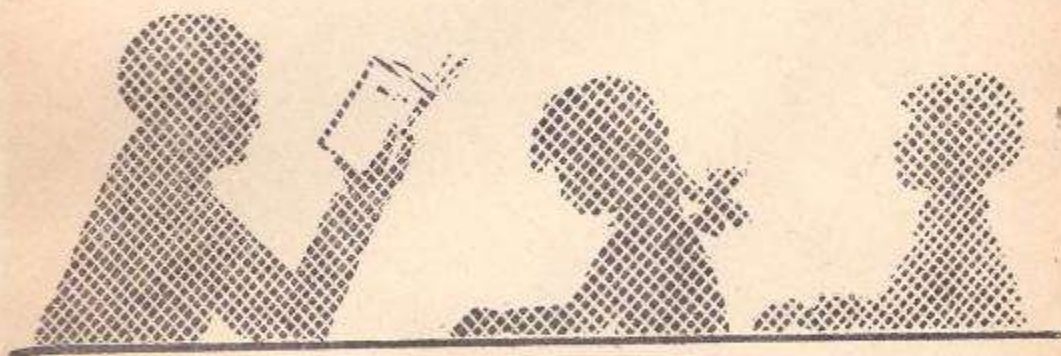

Убтигдаи мәктәб

ва
мактабагадар тарбия

БАКЫ

6

1971

1970-чи илдэн нэшр едилир.

ИБТИДАИ МЭКТЭБ
ВЭ
МЭКТЭБЭГЭДЭР ТЭРБИЈЭ

МЕТОДИК МЭГАЛЭЛЭР МЭЧМУЭСИ

№ 6

НОЈАБР—ДЕКАБР

„АЗЭРБАЈЧАН МЭКТЭБИ“

журналына элавэ

MҮНДЭРИЧАТ

Мүәллимин тәхирәсәлынмаз вәзифәси	3
Фәйләрин тәдриси	
А. Гулијев, А. Абдуллајев — II синиф үчүн Азәрбајчан дилиндә дидактик материаллар	8
Р. Гулијева — I синиф шакирдләриндә ријази мәфһумларын төшәккүлү һаггында	12
З. Османов — Һәндәси фигурларын сәһәсинин палет илә һесаблинамасы	13
М. Маббарова — Тәбиәтдә нәји вә нечә мұшәһидә етмәли	18
Б. Һүсејнов — I синифдә декоратив рәсмни өјрәдилмәси һаггында	21
Б. Әләкбәров — Мұшәһидәләр вә мөвзу үзрә тәсвири ичәсәһәт мәшгүлләри	25
Бизим трибунамыз	
Х. Рәсулова — Һәндәсә материалыны нечә өјрәдирәм	29
Тәрбијә мәсәләләри	
А. Еминов — Елми фантастика вә ушагларын тәрбијәси	32
Психоложи мәсәләләр	
М. Һәмзәјев — Фикри иш пријомларынын төшәккүлү заманы мұмари-сәһни хусусийәтләри	36
Н. Шүкүрова — Сөзләрин јадда сахланылмасында әјани тәсәввүр-ләрин ролу	41
Мәктәбәгәдәр тәрбијә	
Б. Әһмәдов — Ушагларын нитгинин иниципәф етдирилмәси һаггында	46
П. Гулијева — Нитг нөгсәиләринин арадан галдырылмасы төчрүбә-синдән	52
З. Ибраһимова — Ушагларда һағылетмә вәрдишләринин јаранмасы шәртләри һаггында	53
Ә. Салајева — Ушагларын мәдәни дәвранышлары һаггында	57
Мәсләһәт	
III синиф үчүн Азәрбајчан дилиндән јохлама ишләри	60
III синиф үчүн ријазийәтдән јохлама ишләри	64
I синифдә тәсвири ичәсәһәтдән програм материалынын планланды-ғылмасы	68
Мүзакирә едирик	
Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин јекун гијмәтләринин мөјары вә гијмәт нормалары. Ријазийәт	70
Тәбиәтшүнаслыг	70
Әмәк политехник тәлим	78

Редаксия һејәти: **Ј. Кәримов** (редактор), **М. Һәмзәјев**, **Ә. Гәдимбәјова**, **М. Исмиханов**, **Н. Исмајылзадә** (редактор мұавини), **П. Һачыјев**, **З. Османов**, **Б. Һәсәнов**, **С. Аббасова**.

Техредактор вә корректор: **Һүсејн Әјјубов**.

Чапа имзаланмыш 16/ХII-1971-чи ил. Кағыз форматы 70×108¹/₁₆=2,50
кағыз вәрәги, 7 чап вәрәги

ФГ 20338

Сифариш 6975

Тираж 15.145

Редаксиянын үваны: Баки, Низами 58. Телефон: 93-55-82.

Баки шәһәри, «Коммунист» нәшријатынын мәтбәәси.

Мүэллимин тә'хирәсалынмаз вәзифәси

Сов.ИКП XXIV гурултајындан јарым илдән чох кечмишдир. Гурултајын гәрарлары совет халгыны јени гәһрәманлыг ишләринә руһландырыр. Мүэллимин тә'хирәсалынмаз вәзифәси халгымызын нә илә јашамасыны, онун нәјә чәһд етмәсини шакирдләрин даһа јахшы анламаларына көмәк көстәрмәкдир. Буну, шүбһәсиз, инамла, чәлбедичи тәшкил етмәк лазымдыр. Бу ишдән мәгсәд ушагларда Вәтәнә, Коммунист Партијасына, совет халгына, әмәјә мәһәббәт һиссини дәринләшдирмәк, шакирдләри пролетар бейнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәкдир. ССР Маариф Назирлијинин «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин Сов.ИКП XXIV гурултајынын гәрарлары илә таныш едилмәси һаггында» көстәриши дә буна јөнәлдилмишдир.

Ибтидан синифләрдә Сов.ИКП XXIV гурултајы һаггында сәһбәтләрин кечирилмәси үзәриндә мүшәһидәләр көстәрмишдир ки, мүэллимләр әтраф һәјәтий фактларындан истифадә етмәклә Коммунист Партијасынын ишинин вә чәһдинин бәјүклүјүнү кичик јашлы мәктәблиләрә емоционал вә мүвафиг шәкилдә ачырлар. Сәһбәтләрин мөвзулары мүхтәлиф олур, лакин онларын һамысы ушагларын һиссләринә тохунур вә ушаглары Коммунист Партијасынын башлыча гәјгысы—халгын хошбәхтлији, дүнјада мөһкәм сүлһүн јарадылмасы гәјгысы олмасы һаггында дүшүнмәјә сөвг едир. Кичик мәктәблиләр бу сәһбәтләрдә фәал иштарик едир, јашлыларын, Коммунист Партијасынын, бүтүн совет халгынын ишинә бәјүк мараг көстәрирләр. Тәчрүбә көстәрир ки,

кәләчәк ишдә дә совет адамларынын әмәк һаилијјәтләринә, мүһүм ичтимаи-сијәси һадисәләрә һәср олунмуш сәһбәтләрин кечирилмәси мүмкүн вә зәруридир.

Мүмкүн олан зәрури мөвзуларә нәзәр салаг:

1) Беш илдә республикамызда һансы ишләрин көрүлмәси нәзәрдә тутулмушдур. 2) Республикамыз (вилајәтимиз, рајонумуз) кечмишдә вә инди. 3) Республикамыз (вилајәтимиз, рајонумуз) кәләчәкдә. 4) Үмуми ичбари тәһсил. 5) Доғгузунчу бешиллијин јеринә јетирилмәси һәр бир совет адамындан асылдыр. 6) Һәр бир адам нә гәдәр јахшы ишләјәрсә, Вәтәнимиз о гәдәр мөһкәм вә совет адамларынын һәјәти о гәдәр јахшы олар. 7) Совет фәһләси (совет фәһләсинин сымасы: тәһсили, мәдәнијјәти). 8) ССРИ гәһрәманлар өлкәсидир. 9) Совет халгы коммунизм гуручусудур. 10) Нағыллар һәгигәтә чеврилир. 11) Бизим һаилијјәтләримиз. 12) Коммунистлар Ленин ишини давам етдириләр. 13) Кәндимизин (шәһәримизин, вилајәтимизин) коммунистләри. 14) Советләр Иттифагы вә гардаш социалист дәвләтләри бирбиринә көмәк едир (тәбии зәнкинликләрин мүбадиләси, космосун биркә тәдгиги, үмуми рабитә вә һава гуллуғу, енержи системи, «Достлуг» нефт вә газ кәмәри тикинтиси). 15) Дүнјанын коммунистләри зәһмәткеш халгын сәадәти; халг иши, сүлһ уғрунда мүбариздирләр. 16) Империализм халгларын дүшмәнидир. 17) Сов.ИКП бүтүн дүнјада сүлһ уғрунда мүбаризә апарыр. 18) Совет Ордусу Вәтәнимизин кешијиндә дурур.

Мүсаһибэләрдә јерли материаллардан, шакирдләрин мүсаһидәләриндән вә дәври мәтбуатдан кениш истифадә етмәк лазымдыр. Ајры-ајры мөвзуларын јахшы ачылмасы үчүн мөһәллин адлы-санлы адамларыны дәвәт етмәк чоһ фајдалыдыр.

Мүсаһибәјә һазырлашаркән кичик јашлы мәктәблиләрин баша дүшәчәкләри фактлар, мисаллар көтүрмәк, планы, ушағларә вериләчәк суаллары гејд етмәк, гираәт үчүн материалы сечмәк вачибдир. Јахшы олар ки, имкан дахилиндә мүсаһибәләри тикинтијә, истеһсалата экскурсиялар мүсајиәт етсин. I—II синифләрдә экскурсиялары мөгсәдлә кәзинтиләрлә әвәз етмәк (јашлыларын һарада ишләмәләри вә һансы ишләри көрмәләри илә таныш олмағ) дә мүмкүндүр.

Шакирдләри мүсаһибәјә һазырламағ мөгсәди илә мүсаһидә апармағ, материал топламағ үчүн тапшырығ вермәк мүмкүндүр. Мәсәлән, I—III синиф шакирдләри билмәлидирләр ки, ев китабханасында һансы китаблар вар; аиләнин јашлы үзвләринин ихтисасы нәдир, онлар һарада ишләјирләр, онлар планы нечә јеринә јетирирләр, кәндә (шәһәрдә) һансы ишләр көрүлдүр, инсанларын әмәјинин асанлашдырылмасы үчүн һансы машынардан истифадә олунур вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, ибтидан синифләрдә белә сөһбәтләр 10—15 дәгигәдән артығ вахт апармамалыдыр. Бир чоһ мүәллимләр әмәк гәһрәманлары, доғгузунчу бешиллијин планларынын јеринә јетирилмәси, јени тикинтиләр вә с. һағгында радио-телевизија верилишләриндән мүнтәзәм истифадә едирләр. Бәзи мәктәбләрдә наилијјәтләримиз, Вәтәнимиз, совет адамлары һағгында диафилмләрә бахыш тәшкил едилр. Синиф китабханасы тәшкил етмәләри вә мүәјјән мөвзу үзрә китаб охумалары шакирдләрин мүсаһибәјә һазырлашмаларынын ән јахшы јолларындан биридир. Ибтидан синифләрдә ичтяман-сијаси мәсәләләр үзрә мүсаһибәни гијмәтләндирмәмәк иөгсән олдуғу кими, ону һәддән ар-

тығ гијмәтләндирәрәк шакирдләрин Сов.ИКП XXIV гурултајынын идејалары илә танышлығыны јалныз мүсаһибәләрлә мәһдудлашдырмағ да нөгсандыр.

Ибтидан синифләрдә өјрәнилән материалларын мәзмуну шакирдләрә бизнм варлығымыза бахмағ, әтрафда нәләрин баш вердијини, бизн әһәтә едәнләрин, бүтүн совет адамларынын һәјатыны нечә дәјишдијини вә јахшылашдығыны, доғма дијарын, бүтүн вәтәнимизин нечә јахшылашдығыны ахламаға көмәк едир.

Демәк олар ки, бүтүн фәиләр үзрә дәрсләрдә Сов.ИКП XXIV гурултајында нәзәрдә тутуланларын нечә һәјата кечирилмәсини көстәрмәк үчүн имкан вар, лакин бу саһәдә гираәт хусуси рола малыкдир.

I—III синифләрдә гираәтин мәзмуну мүнтәзәм оларағ кичик мәктәблиләри өлкәмиздәки вә башға өлкәләрдәки халғларын һәјаты, коммунизм гуручулуғу вә бүтүн дүнјада сүлһ уғрунда мүбаризә саһәсиндәки наилијјәтләрлә таныш етмәјә имкан верир. Бу иш, мүасир һәјәтлә «бағлылығ» кими дәрсә сүи'н шәкилдә дахил едилмир, охунмуш әсәрләрин мәзмуну вә һәјәтлә әләғә әсасында апарылыр. Програмын һәр бир мөвзусу үзрә гираәт үчүн әсәрләрин мәзмуну һәјәтмызын һәр һансы чәһәтинин ишығландырыр вә шакирдләри Сов.ИКП XXIV гурултајы идејалары руһунда вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләтчилик тәрбијәси үчүн бөјүк имканлар јарадыр.

Дәрсдә әсәрин мәзмуну үзәриндә иш просесиндә шакирдләрдә Вәтән һағгында, В. И. Ленин вә ленинчиләр һағгында, Коммунист Партијасынын рәһбәрлији һағгында, совет адамларынын гәһрәман ишләри һағгында образлы тәсәвүрләр јараныр. Шакирдләрин һәјәт тәчрүбәси кенишләнир, әтраф аләм һағгында көрүшләри формалашыр, онларда әтрафда баш верәнләрә мүнасибәт јараныр.

Совет өлкәси јени бешилик планы јеринә јетирмәјә башламышдыр. Бу планын јеринә јетирилмә-

синдә һәр бир мәктәбин дә, шакирддин дә өз вәзифәси вар. Беш ил әрзиндә һамы чохлу өйрәнмәли вә фәйдалы ишләр көрмәлидир.

Шакирдләр өйрәнирләр ки, беш ил әрзиндә совет халгы Коммунист Партиясынын рәһбәрлији алтында Вәтәнимизин гүдрәтини даһа да мөһкәмләндирмәји, һәҗәтимызы даһа көзәл вә даһа җахшы етмәји, даһа мәдәни, тәһсилли олмагда бүтүн совет адамларына көмәк көстәрмәји нәзәрдә тутур. Ушагларыни дигтәтини өз аиләсиндә, шәһәриндә адамларыни савад дәрәҗәсинә чәлб етмәк, өз диҗарында бүтүн оғлан вә гызларыни орта тәһсил алмалары үчүн нәләрин нәзәрдә тутулмасы һаггында данышмаг чох вәчибдир.

Мүәллим шакирдләрә һәм дә мүвәффеҗиҗәтлә охумагда вә орта тәһсил алмагда бүтүн җашлы адамларыни ушагларә нечә көмәк көстәрдикләриндән данышмалыдыр. Оңлар билмәлидирләр ки, җалныз өз мөһәллиндә деҗил, өлкәмизин бүтүн кәндләриндә, шәһәрләриндә јени мәктәпләр тикилир, һамы охујур. Совет халгы В. И. Ленинин вәсијәтләриндән бирини белә јеринә јетирир, Сов.ИКП XXIV гурултајынын ғәрарларындан бирини белә һәҗәтә кечирир, Советләр өлкәси—бизим Вәтәнимиз ушагларә бөјүк ғәҗҗә көстәрир.

Вәтән һаггында әсәрләр охумагла мүәллим ушаглары әсас идејаны баша дүшмәјә кәтириб чыхарыр.

Бүтүн синифләрдә «ССРИ бизим Вәтәнимиздир» мөвзусу кениш јер тутур. Бундан әлавә, дикәр мөвзулардакы бир чох әсәрләр дәрси өлкәмиздәки јени начилијәтләр, планларымыз Сов.ИКП XXIV гурултајында ирәли сүрүлән вәзифәләрлә үзви сурәтдә әлағәләндирмәјә имкан верир.

Мүәллим совет адамларынын сәккизинчи бешиллидә әлдә етдикләри парлаг начилијәтләрдән, өлкәмиздә халгын мадди рифаһ һалынын җахшылашдырылмасы саһәсиндә көрүлән ишләрдән ғыса, марағлы, конкрет фактларла, шакирдлә-

рин баша дүшәчәкләри шәкилдә данышмалыдыр. Шакирдләрин әтраф һәҗәтдә, өз аиләләриндә апардығлары мүшаһидәләр бу ишдә мүәллимә көмәк едәр.

Бунула әлағәдар олараг мүәллим гејд етмәлидир ки, јени бешиллијин вәзифәси өлкәмиздә зәһмәткешләрин һәҗәт сәвијәсинин јүксәлмәсини тәмин етмәкдир. Бунун мәнасыны ушагларә ајдын олан мисалларла (әмәк һаггынын артмасы, чохлу мәнзил тикинтиси, јени пионер дүшәркәләри, ушаг бағчалары, мәктәпләр, театрлар, клублар, үмуми орта тәһсил, тәләбәләрин сајынын артмасы, сәнајә маллары, јүксәк кејфијәтли әрзаг маллары истеһсалынын артмасы вә с.) баша салмалыдыр. җахшы олар ки, мүәллим бу һалы өз доғма диҗарынын јени бешиллик план көстәричиләри илә конкретләшдирсин.

Бу вәзифәләри јеринә јетирирмәк үчүн өлкәмиздә истеһсалын бүтүн саһәләрини кенишләндирмәк, ғабағчыл елм вә техникадан истифадә етмәјин зәрури олдуғуну ушагларә баша салмаг бир гәдәр мүрәккәбдир. Ушаглар билмәлидирләр ки, бу вәзифә җалныз о заман јеринә јетириләр ки, һәр бир фабрик, совхоз, тикинти өз планыны артыгламасы илә өдәсин, һәр бир фәһлә вә колхозчу даһа җахшы вә сүрәтлә ишләсин.

Сәккизинчи бешиллидә бизим тәсәррүфатымызын инкишафы саһәсиндә чох ишләр көрүлмүшдүр. Артыг I синиф шакирдләри өз диҗарындакы јени ири тикинтиләр, II синиф шакирдләри сәккизинчи бешиллидә тикилән шәһәрләр, III синиф шакирдләри исә мөһәлдә зәһмәткешләрин газандығлары начилијәтләр һаггында даныша биләрләр.

Шакирдләрә памбыг планынын вахтындан әввәл, мүвәффеҗиҗәтлә јеринә јетирилмәси, пландан әлавә 60 мин тон памбыгын дөвләтә тәһвил верилмәси, республикамызда дикәр кәнд тәсәррүфаты планларынын да јеринә јетирилмәсиндән, Сумгајыт кимҗачыларынын, Хәзәр нефтчиләринин, Күр-Абшерон су кәмәри гәһ-

рәманларынын ишиндән данышмаг марагыдыр.

Ушаглара баша салымалыдыр ки, жени бешиликдә гаршыја гојулан вәзифәләр даһа бөјүкдүр. Елә бир шәһәр, елә бир јашајыш мәнтәгәси јохдур ки, жени бешиликдә орада гурултајын директивләриндә өз әксини талап нәһәнк планын бу вә ја дикәр һиссәси һәјата кечирилмәсин.

1971—1975-чи илләр үчүн жени күчлү гуручулуг програмы тәсәруфатымызын бүтүн саһәләрини әһәтә едир. Сәнајенин өлкәмизни инкишафында мүһүм рол ојнајан саһәси, хусусилә сурәтлә инкишаф етдириләчәкдир. Мәсалән, електрик енерјисн истәһсалы, машынгајырма, кимја сәнајеси, һәмчинин әһали үчүн, мал истәһсал едән мүссәсәләр бу кениш програмын һәјата кечирилмәси үчүн 15 мүтгәфиг республиканын иштиракы, онларын һамысынын тәбئي сәрвәтләриндән истифадә олунамасы тәләб едилир.

Ушаглар билмәлидирләр ки, бүтүн бу планлар доғма өлкәмизни гүзвә вә гүдрәтинин мөһкәмләнмәсинә, сәзәт адамларынын хошбәхт јашамаларына јөнәлдилмишдир.

Бөјүк Октјабр сәсналист ингилабы, В. И. Ленин, Азәрбајчанда сәзәт һакимијәтинин гурулмасы һаггында әсәрләрин охунмасы ушаглары вәтәнимизни тарихи, партијанын нә олмасы, онун һансы мәгсәдлә јаранмасы, зәһмәткешләрин хошбәхт һәјат уғрунда мүбаризәси илә таныш едир. Ушаглар габагчыл фәһләләр, ингилабчылар, халгын өз азаддығы уғрунда мүбаризләрлә таныш олур, Октјабр ингилабынын зәһмәткешләрин һәјатыны нечә дәјишдијини өјрәнирләр. Ингилабын даһи рәһбәри, дүнјада илк фәһлә вә кәндли дөвләтинин јарадычысы вә рәһбәри В. И. Ленин вә онун сийлаһдашлары һаггында һекајәләр коммунистләрин иши, мәгсәди илә ушаглары таныш едир, В. И. Ленин халга сәзәт хидмәтини икидлик кими гијмәтләндирирләр.

Белә әсәрләр үзәриндә ишләјәркән мүәллим кириш мүсаһибәсиндә бүкүнкү коммунистләрин бөјүк Ле-

нинин кәстәришләрини ләјәгәтлә јеринә јетирдикләрини, халгы өз архасынча Ленин јолу илә апардыгларыны баша салмалыдыр. Инди партија күчлү гүзвәдир. Өлкәмиздәки зәһмәткешләрин 14 милјондан ибарәт габагчыл дәстәси партијачыдыр. Гираәт заманы ушагларын диггәтини онларда коммунистләр һаггында ајдын, образлы тәсәввүрүн јаранмасына јөнәлтмәк ләзимдыр. Коммунистләр ән чәтин, ән мүрәккәб, ән гөрхулу ишләрдә ирәдилә кедән адамлардыр. Онлар достлуда мөһкәм олур, мүбаризәдә кери чәкилмир, халгын рифаһы үчүн гүзвәсини әсиркәмир, үмуми иш үчүн чанындан кечир. Ән башлычасы будур ки, коммунистләр нә истәдикләрини, нә үчүн мүбаризә апардыгларыны, она нечә наил олачагларыны билән, апардыглары мүбаризәнин әдаләтли олдугуна инанан адамлардыр.

Ушаглара өз әмәји илә шәһрәт газанмыш таныш коммунистләр һаггында данышмаг зәруридир.

I—II сийфләрдә «Јахшы нәдир, пис нәдир», III сийфдә исә «Әсил инсан олмалы» мөвзусуна дахил олан әсәрләрин гираәти сәзәт адамларынын әхлаги кәјфијәтләрини, әсил сиймасыны ачмаға имкан верир. Ушаглар билмәлидирләр ки, өлкәмиздә инсан инсанын јолдашы, досту, гардашыдыр. Бир чох әсәрләрдә, башлыча фикир будур ки, әмәк һәјатын әсасыдыр, өлкәмиздә әмәк шәрәф ишидир. Әмәк үмумин кәјринә иштирак едир вә инсанлара сәвинч кәтирир.

Ушагларда әмәк адамларына, әмәк гәһрәманларына һөрмәт, мәһәббәт һиссини тәрбијә едилмәси вәчибдир.

Октјабрјатларын вә пионерләрин һәјаты вә иши һаггында материалларын охунмасы просесиндә дә јухарыда садаланан кәјфијәтләри давам вә инкишаф етдирмәк чох вәчибдир. Бу дәрсләрдә мүәллим өлкәмиздә кимләри вә нә үчүн октјабрјат вә пионер адлаңдырдығымызы баша дүшмәкдә шакирдләрә көмәк етмәлидир. Онлар өлкәмиздә октјабрјатларын нечә јашамалары,

коллективдә биркә ишләмәләри, нә-
жә чан атмалары вә с. һаггында өй-
рәймәлидирләр. Белә мәтивләрин
өхунмасындан әсас мәгсәд коллек-
тивдә октябрјатларын шән вә ма-
раглы һәјаты, бир-биринә диггәтлн
вә гајыкеш мунасибәти, үмумин
хејри үчүн әмаји вә вәзифәләри, не-
чә достлуг етмәләри һаггында ушаг-
ларда ајдын тәсәввур јаратмагдыр.
Бу дәрсләрдә пионерләрин Сов.
ИКП XXIV гурултајынын нечә тәб-
рик етмәсиндән, пионер, комсомол
вә коммунистләрин октябрјатларын
бөјүк гардашы олмаларындан сөһ-
бәт ачмаг лазымдыр.

Аилә һаггында материаллар оху-
наркән ушаглары совет аиләләри-
нин мәишәти, аилә үзләринин вә-
зифәләри, гаршылыгы мунасибәти,
јолдашларын үмумин хејринә нечә
ишләмәләри илә таныш етмәк ла-
зымдыр.

Совет Ордусу һаггында әсәрләр
тәһлил едиләркән мұәллим өлкәми-
зин мұдафиә гүдрәтинин мөһкәм-
ләндирилмәсиндә Сов.ИКП XXIV
гурултајы гәрарларынын әһәмијјә-
тиндән данышмалыдыр. Онлар бил-
мәлидирләр ки, Коммунист Партија-
сы бизим доғма, халг ордусунун га-
багчыл олмасы, ән јени һәрби тех-
ника илә тәһиз олунмасы вә сүл-
һүн кешијиндә дурмасы гајысына
галыр. Бизим әзәмәтли планлары-
мызын јеринә јетирилмәси үчүн
сүлһ ән башлыча шөртдир. Совет
Ордусу һаггында материалларын
гираәти шакирдләри белә бир фак-
ты анламаға кәтирир ки, Вәтәнин
мұдафиәси һәр бир совет вәтәнда-
шынын мұгәддәс борчудур.

I Мај бајрамына һәср олунмуш
материалларын тәдриси һазырда
дунја халгларынын һәјаты, дунјада
баш верән һадисәләр һаггында ша-
кирдләрә әлавә материалларын
охунмасына имкан верир. Онлар
өјрәнирләр ки, дунјада мұхтәлиф
гајда-ғанун олан ики чүр дәвләтләр
мөвчуддур. Бәзи өлкәләрдә биздә
олдуғу кими, һакимијјәт халгын
әлиидәдир ки, белә өлкәләр сосна-
лист өлкәләри адланыр. Бәзи өлкә-
ләрдә исә һакимијјәт вә вар-дәвләт
тәк-тәк адамлара мөхсүсдур. Белә

өлкәләр капиталист өлкәләри адла-
ныр. Ушаглар капиталист өлкәлә-
риндә инсанларын һәјаты, зүлмкар-
лара гаршы мұбаризәси һаггында
өхујурлар. Онлар бу мұбаризәни
һисс едирләр.

Мұәллим Вјетнам зәһмәткешләри-
нин, әрәб өлкәләринин гәсбкарлара
гаршы мұбаризәси һаггында јени
мәлүматларла ушагларын билији-
ни зәһкинләшдирмәлидир. Ушаг-
лар билмәлидирләр ки, Сов.ИКП,
бүтүн совет халгы башга халгларын
өз азадлығы уғрунда мұбаризәсини
ғызғын мұдафиә едир. Сов.ИКП
халгымызын бүтүн өлкәләринин
зәһмәткешләри, хусусилә фәһләлә-
ри, коммунистләри илә иттифагыны
мөһкәмләндирир.

Шакирдләр өјрәнирләр ки, пар-
тијанын XXIV гурултајында башга
өлкәләрдән кәлмиш гонаглар өз чы-
хышларында халгымызын фәалијјә-
тини ғызғын бәјәнмиш, бүтүн дунја
зәһмәткешләри үчүн бунун бөјүк
әһәмијјәтиндән данышмиш, һансы
јолла кетмәјин лазым олдуғуну кәс-
тәрдијини гејд етмишләр. Мұхтәлиф
өлкәләрин коммунистләри XXIV гу-
рултајы тәбрик етмишләр.

Бу бөлмәјә дахил олан материал-
ларын гираәти просесиндә өлкәми-
зин башга өлкәләрин иттисади вә
мәдәни јүксәлишинә тәмәннәсыз кө-
мәји һаггында да мәлүмат алмалы-
дырлар. Нәтичәдә онлар билмәли-
дирләр ки, Сов.ИКП, халгымыз бү-
түн дунјанын зәһмәткешләри илә
әмәкдашлығы вә достлуга чан атыр.
Дәвләтимизин бүтүн фәалијјәти сүл-
һүн горунмасына, халгларын тәһлү-
кәсизлијинин горунмасы уғрунда
мұбаризәјә, тәркислаһ мәсәләсинә
јөнәлдилмишидир.

Ушагларын Сов.ИКП XXIV гу-
рултајынын материаллары илә та-
ныш едилмәси о заман мұвәффәғиј-
јәтлә јеринә јетириләр ки, мұәл-
лим өзү гурултај материалларыны
дәриндән өјрәнсин, онун маһијјәти-
ни баша дүшсүн.

Јерли әјани материал, конкрет
фактлар өлкәмиздә кедән әзәмәтли
гуручулуг ишләрини мәктәбиләрин
һәјатына јахынлашдыра биләр.

II сениф үчүн Азәрбајчан дилиндән дидактик материаллар

А. ГУЛИЈЕВ, А. АБДУЛЛАЈЕВ

Дидактик материаллар дәрсдә элава материал кими шакирдләрин мүстәгил јеринә јетирмәләри үчүн чалышмалар јазылмыш карточкалардан ибарәтдир. Дидактик материаллардан истифадә едилмәси дәрсин кејфијјәтинә мүсбәт тәсир көстәрир, тәлим просесини интенсивләшдирир, шакирдләри фәаллашдырыр вә онларын јарадычы тәфәккүрүнү инкишаф етдирир.

Дидактик материаллардан истифадә етмәклә шакирдләр материалы шүүрлу дәрк едир, мүгајисә апарыр, үмуми нәтичәләр чыхарырлар. Бу да кечилән материалын там мәнимсәнилмәсини, кечиләнләрин тәкрарыны вә узун мүддәт јадда галмасыны тәмин едир. Апарылан тәчрүбәләр, дәрсләрин мүшаһидәси көстәрир ки, мүәллимләримиз тәлимдә мүһүм васитә сајылан дидактик материаллардан истифадә етмириләр.

Дәрсин мөвзусу, мәгсәд вә мәзмунундан асылы олараг дидактик материаллар мүхтәлиф характердә олур:

1. Назырлыг характерли чалышмалар.
2. Мәшг характерли чалышмалар.
3. Јохлама, тәкрар характерли чалышмалар.

Назырлыг мәгсәди илә вериләчәк чалышмалар јени материалын өјрәнилмәси просесиндә тәтбиг олунур, шакирдләри дүшүндүрүр вә онларын ахтарычылыг габиліјјә-

тини инкишаф етдирир. Мәшг характерли чалышмалар өјрәнилән материалын, грамматик гајда вә гәнунларын мөһкәмләндирилмәсинә, бу саһәдә билик, бачарыг вә вәрдишләрин тәшәккүл тапмасына имкан верир. Јохлама—тәкрар характерли чалышмалар илә дәрс илинин әввәлиндә әввәлки сенифләрдә кечиләнләрин тәкрары, һәмчинин чари вә јекун тәкрары шәклиндә кечиләнләрин мәнимсәнилмәсини јохламаг вә сәһвләр үзәриндә шакирдләри ишләтмәк мәгсәди илә тәтбиг олунур.

Тапшырыглар тәдрис материалларынын өјрәнилмәси ардычыллыгына мүвафиг сурәтдә верилир (сәсләр вә һәрфләр, сөз, чүмлә, рабитәли нитг). Бу илә мүәллима имкан верир ки, сөз вә чүмлә үзәриндә шакирдләрин даими диггәтини тәшкил етсин вә һәр бир дил дәрсини шакирдләрин грамматик биликләринин вә нитгинин инкишафы мәрһәләсинә чевирә билсин.

Дидактик материалларда, хүсусилә назырлыг мәгсәди илә верилмиш чалышмаларда мүгајисә пријомундан истифадә етмәк үчүн кешиш имканлар вардыр. Тутушдурма пријомундан истифадә едилмәси нәтичәсиндә шакирдләр өјрәндикләрини, билдикләрини, јаздыгларыны әсәсләндирмаг, сүбүт етмәк кими әһәмијјәтли вәрдишә јијәләнириләр.

Тәдрис материалларынын чәтинлик дәрәчәсинә көрә дүзүлмәсинә ујгун олараг чалышмалар да асан-

дан чәтинә доғру тәтбиг олуналыдыр. «Неча» мөвзусунун кечилмәсинин илк вахтларында әввәлчә асанлыгла һиссәләрә бөлүнән сөzlәр, сонра гапалы һечалы, үч вә дөрд һәрфдән ибарәт тәкһечалы сөzlәр верилир. Материалларын белә сечилмәси һәрфләрин бурахылмасы, артырылмасы, јердәјишмәси, һәмчинин сөzlәрин һечалара ајрылмасы саһсиндә бурахылан сәһвләрин гаршысыны алмаға имкан јарадыр.

Карточкаларда верилмиш чалышмалардан бәзиси өzlәринин јохланмасына хидмәт едә биләр ки, бу да јеринә јетирилмиш тапшырығын нәзәри сурәтдә әсасландырылмасы вә шакирдләрдә өзүнәннәзарәт вәрдишинин јаранмасына имкан верир.

Дидактик материалларын тәтбиги дил һадисәләри арасындакы әлагә вә асылылығын ајдын баша дүшүлмәси үчүн дә шәраит јарадыр. Мәсәлән, сифәт һаггында биләкләрә јијәләнмиш шакирдләр карточкаларындан истифадә етмәклә мүәјјәнләшдириләр ки, бу нитг һиссәсинин мәнасы исимлә гаршылыгы әлагә просесиндә ајдынлашыр. Јахуд, карточкаларын бириндә тәләффүзү јазылышдан фәргли олан сөzlәрдә һәрфләр бурахылыр, јохламағ үчүн сөzlәр верилир, сөzlәри тамамламағ, сонра тәләффүзү илә јазылышы ејни олан сөzlәри бир сүтунда, фәргли сөzlәри исә дикәр сүтунда јазмағ тәләб олуноур.

Тапшырығы јеринә јетирән шакирдләр тәләффүзү илә јазылышы арасында фәрг олан сөzlәри нечә јохламағ мүмкүн олдуғуну, верилән сөzlәрин нә үчүн ағач, палытда, гәнтдән шәклиндә дејил, ағач, палытда, гәнтдән шәклиндә јазылдығыны баша дүшүрләр. Тапшырықларда грамматика, јазы гајдалары, лүгәт вә үслубијјат мәшғәләләринин әлагәләндирилмәси вә бирликдә мәнимсәнилмәси нәзәрдә тутулур. Лүгәт, үслуби вә мәнтиги чалышмалара кениш јер верилир. Бу мәгсәдлә синонимиклик, лүгәт вә грамматик гајдаларын дүзкүн иш-

ләдилмәси, чүмлә вә рабитәли мәтн гурулмасы үзрә чалышмалар диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Карточкаларда дәрсликдәки бәдди мәтнләрин гираәти заманы грамматик—лексик мүшаһидәләрә һәср олуноуш тапшырықлардан да истифадә едилир. Бу, грамматикадан өјрәнилән нәзәри материалларла бәдди әсәрләрин гираәтини сых әлагәләндирмәјә имкан верир.

Јазы гајдалары үзрә чалышмалар, онларын ардычыллыгы вә тәқрарланма дәрәчәси өјрәнилән материалын хүсусијјәтинә ујғун кәлир. Бу тапшырықларын системи перспективли тәлими һәјата кечирмәјин шәртләриндән бири сајылмалыдыр.

Мүхтәлиф чәтинликдә верилән мувафиг карточкаларын мигдары вә мүхтәлифлији шакирдләрә фәрди јанашмаға вә тәлими дифференциаллашдырмаға шәраит јарадыр. Нәтичәдә гүввәли шакирдләр бу вә ја дикәр чәтинликдә олан материалы ичра етмәјә чәсарәтлә киришир вә тезликлә јеринә јетирмәјә чалышырлар. Мүәллим исә бу вахт әрзиндә зәиф шакирдләрлә мәшғул олмаға вахт тапыр.

Тапшырықларын ичрасы вә јохланмасы үчүн мувафиг сигналлы карточкалар тәтбиг олуноур. Мүәллим сөзү дејир, шакирдләр орфограмын јазылдығы карточканы кәстәрирләр. «Нә үчүн бу вә ја дикәр карточканы сечмисиниз?» суалына шакирдләр һәмин орфограмын әләмәтләрини кәстәрән карточканы галдырмагла чаваб верирләр. Белә әкә әлагә шәраитиндә јохлама иши күтләви характер алыр, вахта гәнаәт едилир (мүәллим ејни заманда бир нечә синифлә ишләдији акомплектли мәктәпләрдә бу гајда даһа әлвәришлидир). Дидактик материаллар јени програмын ујғун бөлмәләрини әһатә едән мүхтәлиф серијалы карточкалардан тәшкил олуноушдур. Нисбәтән чәтин бөлмәләрә даһа чәх чалышма ајрылыр. Һәр карточкада онун сырасы вә серија нөмрәси јазылмышдыр.

Бу вә ја дикәр карточканы тәгдим едәркән мүәллим кәстәриш вә нү-

мүнөлөрдөн истифадэ етмөклэ чалышма үзэриндэ ишлэмөк гаджасыны шакирдлэрэ баша салмалыдыр.

Ашагыда грамматика, жазы гаджалары вэ нитг инкишафына даир мүхтэлиф серијалы чалышмалардан нүмунэлэр верилир. 6-чы серија чүмлэнин баш үзвлэринэ, 7-чи серија исэ икинчи дэрэчэли үзвлэринэ андир.

Һәр серијаја дахил олаи карточкалары макинада артырыб, 7x12 см өлчүдэ картон парчаларына јанышдырмаг мәсләһәт көрүлүр.

№ — 1 (С — 6)

1. Мәтнн охујун вэ көчүрүн. Пајыз чыхыр, ғыш кәлир, Сојуг күләкәр әсир, Әлләри ајаз кәсир.

2. Мүбтәдаларын алтындан хәтт чәкин.

№ — 2 (С — 6)

1. Шәкилләрә вэ суаллара көрә чүмләр дүзәлдиб јазын.

Китаб охујан ғыз шәкли.

Довшан шәкли

Ким? нэ едир?
Нэ? Нэ едир?

2. Чүмләрдә мүбтәдаларын алтындан хәтт чәкин.

№ — 3 (С — 6)

1. Ашагыда верилмиш сөзләри мүбтәда јериндә ишләдин вэ чүмләләри көчүрүн. Пајыз..., Баг..., Гушлар..., Ушаглар, Шкаф

2. Дүзәлтдијиниз чүмләләрдә мүбтәданын алтында хәтт чәкин.

№ — 4 (С — 6)

1. Верилмиш шәкилләрә вэ мүбтәдалара көрә чүмләләр дүзәлдин.

Оглан јазы јазыр

Азәр

Гарангуш шәкли

Гарангуш

2. Хәбәрләрин алтындан хәтт чәкин.

№ — 5 (С — 6)

1. Чүмләләрин хәбәрини вэ мүбтәдасыны сөһин, мөтәризәдә хәбәрин суалыны јазын. Бурахылмыш һәрфләри јеринә гојун.

1. Гаргалар түлкүдүн јанында фырланыр.
2. Ушаглар мешәјә көбәләк јырмаға кетдиләр.

3. Дүлкәр тахтаны рәндә илә һамарлади.

4. Азад чәлд јатағындан галхды.

Нүмунә: Гаргалар (нэ едир?) фырланыр.

№ — 6 (С — 6)

1. Бурахылмыш хәбәрләри јеринә жојараг чүмләләри көчүрүн.

1. Агачларда зәриф јарнаглар (нэ едир?)...

2. Думаи јерин үзүнү (нэ етди?)...

3. Машын бизи гапыда (нэ едәчәк?)...

Сөзләр: бүрүндү, көзләјәчәк, көрүндү.

№ — 7 (С — 6)

Ашагыдакы шәкилләрә анд чүмләләр гурун. Мүбтәданын алтындан бир, хәбәрин алтындан ики хәтт чәкин.

Ғыз чичәкләри сулајыр.

Оглан топла ојлајыр.

Ушаглар ба-лыг тутурлар.

2. Мүбтәда вэ хәбәрин сузаларыны сөјләјин.

№ — 8 (С — 6)

1. Ашагыдакы парчаны охујун вэ она башлыг верин.

Пајыз јахынлашыр. Тарлада бол мәһсул јетишмишир. Колхозчулар памбыг јыгырлар. Памбығын чоҳуну машынар топлајыр.

2. Көчүрүн, мүбтәда вэ хәбәрин суалларыны үстүндә јазын.

№ — 9 (С — 6)

1. Ашагыдакы хәбәрләрә мөтәризәдәки сөзләрдән ујғун кәләнини артырмагла чүмлә дүзәлдиб јазын.

...ларылдајыр... јагыр... јашыллашыр... далгаланыр... доланыр... көјәрир.

(ағачлар, јагыш, бајраглар, отлар, чархлар, шүшәләр).

№ — 10 (С — 6)

Елә чүмләләр сөјләјин ки, ашагыдакы сөзләр онларын хәбәри олсун.

охудулар, јазыр, јахынлашыр, галхды, данышыр, ишләјир.

Хәбәрләри нэ едир? суалына чаваб олаи чүмләләри јазын.

№ 1 (С — 7)

Верилән сөзләрдән чүмләләр дүзәлдин. Бурахылмыш һәрфләри јеринә гојун.

1. Ајдын, көпәнә..., шәкил, чәкди.

2. Гардаш, ба..., ча, от, бичди.

2. Нәјин суалына чаваб олаи икинчи дәрәчәли үзвүн алтындан хәтт чәкин.

№ — 2 (С — 7)

Верилән хәбәрләри чүмлә ичәрисиндә ишләдәрәк јазын.

сынды, ачды, силир, тикилир, үзүр.

2. Нәји? суалына чаваб олаи икинчи дәрәчәли үзвләрин алтындан хәтт чәкин.

Нүмунә: Бачым алдыгы күзәкүңү дивардан асды.

№ — 3 (С — 7)

Верилмиш сөзләрдән чүмләләр дүзәлдин. Хәбәрдән әввәл елә икинчи дәрәчәли үзв јазын ки, һәмни сөз нәјә? суалына чаваб олсун.

1. Чәфәр, күчә, трамвај, мииди.

2. Вағиф, ше'р, дәфтәр, јазды.

3. Тәрәнә, чичәк, гуллуг, етди.

2. **Нәжә?** суалына чаваб олан икинчи дәрәчәли үзүн алтындан далгалы, хәбәри алтындан дүз хәтт чәкин.

№ — 4 (С — 7)

1. Чүмләләри көчүрүн. **Нечә? Нә чүр?** суалларына чаваб олан сөзләрин алтындан далгалы хәтт чәкин.

1. Күчлү жагыш жагды.
2. Фабрикада памбыгдан көзәл парчалар тохунур.
3. Күлөк гырмизы байрагы далгаландырыр.

4. Ушаглар шән мәһны охујурлар.

Нүмунә: Күчлү жагыш жагды.

№ — 5 (С — 7)

1. Чүмләләри көчүрүн. Хәбәрин алтындан бир, мүбтәдаһин алтындан ики, чүмләннин башга үзләринин алтындан далгалы хәтт чәкин.

1. Гарангуш сүр'әтлә учур.
2. Мән сабаһ музейә кедәчәјәм.
3. Әшрәф јахшы тракторчудур.
4. Сина көзәл охујур.

Бир сөзә кәрә дикәринә суал верин. Нәр чүмләдә нечә чүмлә үзвү вар?

№ — 6 (С — 7)

1. Ашагыдакы чүмләләри охујун. Сүтунлар үзрә әввәл мүбтәдалары, сонра хәбәрләри, даһа сонра исә икинчи дәрәчәли үзләрин сечиб јазын.

1. Ушаглар концертә һазырлашырлар.
2. Колхозчулар тарлада ишләјирләр.
3. Назлы ә'лачы шакирддир.
4. Тарлада иш чапланды.

2. Икинчи дәрәчәли үзләрә суаллар верин.

№ — 7 (С — 7)

1. Охујун, ашмаг мүбтәда нә хәбәрдән ибарәт олан чүмләләри сечиб јазын.

Јаз кәлди. Навалар даһа да ишиләшди. Тар әриди. Чајларын сују артды. Тарларда иш чапланды. Тахыл әкилди. Ағачлар чичәк ачды. Бөнөвшә көрүндү. Нәр тәрәф күл-чичәк олду.

2. Мәтнә башлыг верин.

№ — 8 (С — 7)

1. Сүтунларда верилмиш сөзләрдән чүмләләр дүзәлдди.

Памбыга	саһилә	верилир
Көј көл	јери	јердир
Кәми	чохласу	јан алды
Күнәш	сәфалы	гыздырыр

2. Чүмләләри көчүрүн. Икинчи дәрәчәли үзләрин алтындан далгалы хәтт чәкин.

№ — 9 (С — 7)

1. Чүмләләр икинчи дәрәчәли үзв әлава едиб тамамлајын.

1. Гушлар... чәкилди.

2. Мәктәблиләр... топлашдылар.

3. Клубда... башиланды.

4. Ушаглар... ојнадылар.

2. Хәбәрин алтындан бир, мүбтәданын алтындан ики, икинчи дәрәчәли үзләрин алтындан далгалы хәтт чәкин.

№ — 10 (С — 7)

Ашагыдакы сөзләрдән истифадә едәрәк чүмләләри тамамлајын.

1. Кәминни..... 2 багчаја
 3. бахды. 4. Өрдәк үзүр.
 5. Сарин күлөк..... 6.палтар сәрир.
- Сөзләр: јавашча, Рә'на, әсир, саата, өрдәк, анам, јыргаланыр, ушаглар, кетдиләр.

№ — 11 (С — 7)

1. Охујун. Чүмләләри кеңишләндириң.

1) Јај кәлди. 2) Биз јаздыг. 3) Автобус кәлди. 4) Дилбәр охујур. 5) Ушаглар ојнашырлар. 6) Кәндә јашајыр.

2. Чүмләләри көчүрүн, артырдыгыныз сөзләрин алтындан хәтт чәкин.

№ — 12 (С — 7)

1. Охујун. Суалларын кәмәји илә чүмләләри кеңишләндириб јазын.

1. Ағачлар ачды. (Нә?)
2. Палтар сәрир. (Ким?)
3. Көрпүдән узаглашды. (Нә?)
4. Мән севирәм. (Нәји?)
5. Сел кәлди. (Нараја?)

Нүмунә: Ағачлар чичәк ачды.

№ — 13 (С — 7)

1. Охујун. Мә'начә бир-бири илә бағлы олан чүт сөзләри сечиб јазын.

1. Ушаглар һәјәтдән гары күрүјурләр.
3. Биз сүлһүн тәрәфдарыјыг.
2. Будагдан сары јарпаглар јерә төкүлур.

Нүмунә: Ушаглар күрүјурләр.

Гары күрүјурләр.

Һәјәтдән күрүјурләр.

№ — 14 (С — 7)

1. Охујун, чүмләдә бир-бири илә бағлы олан сөзләри кәстәрин.

1. Мән идманы севирәм.
2. Биз шәһәрдә јашајырыг.
3. Нәнә јун чораб тохујур.

2. Сөзләр арасындакы әлағәни схемлә кәстәрин.

№ — 14 (С — 7)

«Истираһәт күнүнү печә кечирдик» ады инша јазын. Иншада нечә истираһәт етдјинизи, киминлә көрүшдүјүнүзү, һансы ојунлар кечирдјинизи, достларынызла бирликдә нә етдјинизи кәстәрин.

I синиф шакирдлеринде ријази мэфһумларын тәшәккүлү һаггында

Р. ГУЛИЈЕВА

В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

Ибтидаи мәктәпләрдә ријазијат тә'лиминин әсас мәгсәди ријази мэфһумларын тәшәккүлү мәсәләсидир. Шакирдләрдә ријази мэфһумларын тәшәккүлү дедикдә, һәр шејдән әввәл, тә'лим едилән ријази биликләрин башлыча әламәт вә хәссәләрини шакирдләрин шүүрлу сурәтдә мәнимсәмәләри, әлдә етдикләри биликләри тәчрүбәдә тәтбиғ едә билмәләри нәзәрдә тутулур. Белә олдугда билик мә'нәви гүввәјә чеврилик. Фәннин имканы кенишләнир. Шакирдләрин фәаллығы исә артыр.

Шакирдләрдә ријази мэфһумларын, мигдар е'тибарилә, мүмкүн гәдәр чох тәшәккүл тапмасы она көрә зәруридик ки, ушагларын ријази тәфәккүрү һәмин ријази мэфһумларла әмәлијат апарыр. Тәшәккүл тапан мэфһумларын мигдары аз вә кејфијјәтчә ашағы сәвијјәдә олдугда, мәсәлә һәлли заманы шакирдләрин гаршылашдыглары чәтиликләрин мигдары артыр.

Ријази мэфһумларын шакирдләрдә формалашмасы тәкчә ријазијат дәрсләринин тә'лиминин дүзкүн тәшкил едилмәсиндән вә кечилән материалын шүүрлу сурәтдә мәнимсәнилмәсиндән дејил, һәм дә тә'лим материалынын характериндән асылдыр. Бу мәсәлә мүәллимләримизин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

I синиф шакирдинин тәфәккүрү конкретлик севири. Бунун үчүн дегиг гаврајыш вә бу гаврајышларын јаратдыгы әјани тәсәввүрләр тәләб олунар.

Мүәллим јаддан чыхармамалыдыр ки, әјани материаллар, шакирдләрин гаврајыш просесини тәшкил едир. Гаврајыш кәсилдикдән сонра шакирдин бејниндә мүәјјән из галыр ки, бу да өјрәнилән, мәнимсәнилән мэфһум һаггында әјани тәсәввүрләр јарадыр. Һәмин тәсәввүрләр елә јарадылмалыдыр ки, онлар бир-бириндән фәргләнсин вә бир-бири илә гарышдырылмасын. Бунун үчүн мүгајисә пријомундан истифадә етмәк чох фәјдалыдыр.

Мүгајисә тәфәккүрүн әсас әмәлијатларындан биридик. Шакирд мәнимсәдији мэфһумлары, материаллары, фикрән мүгајисә едир, онларын үмуми вә фәргли чәһәтләрини дәрк едир вә әмәлијат заманы онлары нәзәрә алыр.

I синиф шакирдләри натурал әдәдләр сырасыны өјрәнәркән рәгәмләри дә дәрк едирләр. Шакирдләрдә бирдән доггуза гәдәр әдәдин шәкли тәсәввүрә чеврилик. Онлар истәдикләри заман һәмин сыранын истәнилән әдәдинин шәклини тәсәввүрләриндә чанландырырлар. Бу, мүгајисәли тә'лимин илк нәтичәләриндән биридик. Мәсәләи, илк онлуг даирәсиндә үстә кәлмәк вә чыхмаг мэфһумларынын тәшәккүлү мәсәләләринин гојулушуна нәзәр салаг. Елә 3-ү үстә кәлмәк вә чыхмагдан башлајаг. Үстә кәлмәк вә чыхмаг әмәлләрини I синиф үчүн јазылмыш јети «Ријазијат» китабында мүгајисәли вермәк чох фәјдалыдыр. Чүнки шакирд бу топла-

ма вә чыхма мәфһумларыны ејни заманда дәрк едәчәк вә онларын бир-бириндән фәргини јадда сахла-јачагдыр. I синфин «Ријазијјат» китабынын 50-чи сәһифәсиндә «3-ү үстә кәлмәк вә чыхмаг» башлығы верилмишдир. Лакин ашағыда верилән материал һеч дә сәрләвһәнин тәләбини тамамилә тә'мин ет-мир. Бурада әсил мөвзу илә әлагәси олмајан кәнар материаллар шакирдләрдә мүхтәлиф тәсәввүрләр јарадыр. Онлар нәзәрдә тутулан мәфһумларын тәшәккүлүнү һәм ләнкидәр, һәм дә она мане олар. Мәсәлә, бу сәһифә, 3-ү үстә кәлиб чыхмаг вәрдишләринин јаранмасына имкан вә шәраит јаратмаг әвәзинә, шакирдләрин диггәтини башга мәсәләләр үзәринә чәлб едир. Һәмин сәһифәнин биринчи сәтриндә белә јазылыб:

1. Ашағыдакы мисалларда бура-хылан јерләри долдурун:

$$3=1+1+; 3=2+; 3=1+.$$

Мүәллимләримиз јадда сахлама-лыдырлар ки, бу тапшырығын гар-шыда гојулан вәзифә илә һеч бир әлагәси јохдур. Чүнки бурада 3 нә үстә кәлинир, нә дә чыхылыр. Она көрә шакирдләрин диггәтини әсас мәсәлә үзәриндән јайндырмамаг үчүн бу мисалларын әвәзинә 3-ү үстә кәлмәк мәфһумуну формалашдырмага башламаг даһа мәсләһәтдир. Мәсәлә, бу мәсәләјә да-ир сәдә вә әјани мисаллардан (бир үчбучағын үстүнә бир үчбучаг, ја-худ үч квадратын үстүнә ики квад-рат, јахуд үч даирәнин үстүнә үч даирә кәлмәк) истифадә етмәк олар. Јахшы олар ки, әмәлләрин бу чүр гавранылмасындан сонра ши-фәһи һесаблама апарылсын вә бү-түн шакирдләр бу ишә чәлб едил-син. Сонра исә 3-ү чыхмаг мәфһу-муну формалашдырмага башламаг лазымдыр. Бу заман дөрд үчбу-чагдан үч үчбучағын, беш даирә-дән үч даирәнин чыхылмасы кими сәдә, әјани мисаллардан башламаг мәсләһәтдир. Бу да суалларла мөһ-кәмләндирилдикдән сонра һәр ики-си һәм шифәһи, һәм дә јазылы тер-минләрлә мөһкәмләндирилмәлидир.

Дәрслијин һәмин сәһифәсиндәки 3-чү вә 4-чү тапшырыгда 3-ү әдә-дин үстә нечә кәлмәк олар, 3-чү әдәддән нечә чыхмаг олар?—тап-шырығыны јеринә јетирмәк үчүн шакирдләрә һәмин сәһифәдәки шәклә бахыб изаһ етмәләри һаг-ғында истигамәт верилир. Беләлик-лә, шакирдләрин әјани конкрет тә-фәккүрләринин һисси идрак чәрчи-вәсиндә фәалијјәтә кәтирилмәси нәзәрдә тутулур. Лакин нәзәрә а-лмаг лазымдыр ки, верилән шәкил-ләрин тәртибиндә һәндәси фигур-ларын элементләринин олмасына бахмајараг, шакирдләрин конкрет тәсәввүрүнә кәлмир. Онлара би-тишдирилән хәтләр ушагда зөвгүнә мәхсүс тәсәввүрләр јарадыр.

Бир мәсәләни дә нәзәрдә сахла-маг лазымдыр ки, һесаблама тех-никасыны мөһкәмләндирмәк үчүн дәрслијин 51-чи сәһифәсиндә 3-ү үстә кәлмәк вә чыхмаг кими чохлау тапшырыг верилмәли иди. Һалбу-ки, чох аз мигдарда мисал верил-мишдир. Она көрә дә 3-үн тәркиб һиссәси олан ваһидләри дејил, мәнз 3-үн өзүнү үстә кәлмәк вә чыхмаг сәһифәсиндә мөһкәм вәрдиш јаратмаг үчүн мүәллимин мувафиг мисал-лар дүзәлтмәси вәчибдир. Буна кө-рә дә фәјдалыдыр ки, шакирд 3-ү үстә кәләркән, 3-ү чыхаркән чәми, фәрги бирдән тапыр вә буна мува-фиг вәрдишләр јараныр.

Дәрслијин 57-чи сәһифәсиндә «4-ү үстә кәлмәк вә чыхмаг» мөв-зусунун мәнимсәнилмәсини тә'мин етмәк үчүн, лазыми мисаллар, она үјгүн шәкилләр вермәк әвәзинә, је-нә дә ејбәчәр һала салынмыш һән-дәси фигурлардан дүзәлдилмиш мүчәррәд шәкилләр верилмишдир. Бу шәкилләр, онларын алтындакы јазылар 4-ү үстә кәлмәк вә чыхмаг мәфһумунун тәшәккүлү үчүн имкан вә шәраит јарада билмир, әксинә, ушагларда јанлыш тәсәввүрләрин јаранмасына сәбәб олур. Она көрә дә мүәллим мөвзунун тәдриси про-сәсияни елә гурмалыдыр ки, илк андан 4-ү үстә кәлмәк вә чыхмаг мәфһумунун тәшәккүлүнә шәраит јарансын.

Бу мөгсәдлә јенә үчбучаглар, квадратлар вә даирәләрдән истифадә етмәклә әмәлијаты баша салмаг фәјдалы оларды. Белә ки, мӯәллим бөјүк бир кағыз вә ја јазы тاختасында бир үчбучаг чәкиб алтында рәгәми јазыр. Онуи гаршысында + ишарәсиндән сонра дөрд үчбучаг чәкир, алтдан бөјүк мө'тәризә илә онлары бирләшдиририр вә мө'тәризәнин алтында 4 јазыр, бәрабәрлик ишарәсиндән сонра исә һәммин гајда илә 5 үчбучаг чәкилир вә 5 јазылыр. $2+4=6$ әмәлијатыны квадратларын, $5-4=1$ әмәлијатыны исә даирәләрин көмәји илә баша салмаг мүмкүндүр.

Бу чүр әјани вәсаит ејничинсли һејван, һәшәрәт, мејвә, тәрәвәз шәкилләриндән дә тәртиб едилә биләр. Јахшы оларды ки, һәр әмәлдә бир һејван шәклиндән истифадә олунсун вә һәр шәкил группунун алтында о миғдары ифадә едән рәгәми хәтлә јазылсын. Бу барәдә китабын 57-чи сәһифәсиндә бураһылан ујғунсузлуғ мӯәллимни диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Китабын бу сәһифәсиндә, 4-үн үстә кәлмәси вә ја чыхылмасы һагғында һеч бир шәкил јохдур, чәкилән шәкилләр үч-үч, ики-ики группашдырылмышдыр. Әсас ујғунсузлуғ орасындадыр ки, мүхтәлиф мүчәррәд шәкилләр бир-бири илә топланыр. Мәсәлә, үч даирәнин үзәринә үч квадрат, онларын да үзәринә башга бир шәкил кәлмәк тәләб олунур. Бурада, әввәлә, 4-дән һеч бир әләмәт јохдур; икинчиси алынған чәмә ушаг нә ад версин? Сол тәрәфдә чыхмаја аид верилән шәкил вә онлары ифадә едән рәгәмләрин јазылышы һеч дә гаршыја тојулан мөгсәдин тә'мин олунмасына шәраит јаратмыр. Јазылан рәгәмләр үстдәки шәкилләри ифадә етмир.

Белә бир вәзијәт әслиндә педагожи вә психоложи чәтинликләр ја-

радыр. Шакирдин биринчи вә икинчи сигнал системи арасында ујғунлуғ позулур. Онлар әлагәдар шәкилдә фәалијәт көстәрә билмир.

Мӯәллим тә'лимин әјани кечмәсинә һәр дәрәдә фикир вермәлидир. Һәндәси фигурлары рәнкли кағыздан кәсиб бир гәдәр бөјүк картон үзәриндә истәнилән әмәлә ујғун шәкилдә дүзәлтмәк олар. Шәкилләрин арасында ишарәләрин јазылмасы һеч дә тәһлүкә төрәтмир. Шакирдләр сонра 5, 7, 8, 9 әдәлләрин үстә кәлмәк, даһа сонра чыхмаг мөвзуларыны өјрәнәчәкләр. Бу заман әјани материаллардан истифадә шакирд тәфәккүрүнүн тәһлил-тәркиб фәалијәтинин тәшәккүлү үчүн конкрет имкан јарадыр.

Дәрслијин 66-чы сәһифәсиндә 5, 6, 7, 8, 9 әдәлләрини үстә кәлмәк башлығы алтында верилән материалы һеч дә там мөгсәдәмувафиг һесаб етмәк олмаз. Бурада 5-ин нәјә бәрабәр олдуғуну ахтармагдан башланыр. Бу, фикримизчә, мөгсәдән узаглашмаг демәкдир. Бир гәдәр сонра исә, 5-и үстә кәлмәк, даһа сонра бирдән-бирә 5, 6, 7, 8, 9 әдәлләрини үстә кәлмәк тапшырығы верилир. Шакирдләрә белә гарышыг мисалларын тәклиф едилмәси онларын биликләри системли сурәтдә мәнимсәмәләриндә чәтинлијә сәбәб ола биләр. Шакирдләрә јухарыда дејилән башлыг алтында мүнтәзәм билик газандырмаг лазымдыр.

Јаддан чыхармаг олмаз ки, I сифин ријазийәт дәрсләри анчаг шакирдләр үчүн рәһбәр китабдыр. Мӯәллим ајры-ајры материаллары кечмәк үчүн, әләвә һазырлашмалы, әјани вәсаит һазырламалыдыр. Бу әјани вәсаитләр шакирдин конкрет тәфәккүрүнүн фәалијәтини тә'мин етмәли вә ону мүчәррәд тәфәккүрә гәдәр јүксәлтмәјә шәраит јаратмалыдыр.

Һәндәси фигурларын саһәсинин палет илә һесаблинамасы

З. ОСМАНОВ

Аз. ДЕТПИ-нин елми ишчиси

III сиффин ријазийәт програмына һәндәси фигурларын саһәсинин һесаблинамасы дахил едилмишир. Програмда әсас диггәти чәлб едәи чәһәт тәкчә дүзбучаглынын, квадратын саһәсинин дејил, һәм дә ихтијари мустәви фигурун саһәсинин палет васитәси илә һесаблинамасыдыр.

Дүзбучаглынын (квадратын) саһәсинин һесаблинамасы гәјдасы артыг муәллимләрә мә'лумдур. Палетин гурулушу, һазырланмасы, саһәнин өлчүлмәсиндә ондан нечә истифадә едилмәси кими мәсәләләр исә бир чох муәллимләримиз үчүн јенидир. Мәһз буна көрә дә бу мәғаллә һәндәси фигурларын саһәсинин палетлә һесаблинамасы гәјдасыны шәрһ етмәји ләзим билдик.

Палет, садә һәндәси фигурларын саһәләринин практик јолла һесаблинамасы үчүн тәгбиг олуиан бир вәсантдир.

Палет шәффаф кағыз (калка вә јахуд селлүлоид) үзәринә чызылмыш квадратлардан ибарәтдир. Тамамилә ајдындыр ки, квадратлар нә гәдәр кичик өлчүдә олса, саһәнин бир о гәдәр дәгиг һесаблинамасы тәмин едиләр.

Мәктәбдә 3 чүр палет олмалыдыр:

1. Тәрәфинин узунлуғу бир десиметр олан квадратлардан ибарәт.

2. Тәрәфинин узунлуғу бир сантиметр олан квадратлардан ибарәт.

3. Тәрәфинин узунлуғу 5 миллиметр олан квадратлардан ибарәт.

Палет муәјјән стандарт нүмунәләринә әсасән завод вә ја е'малатха-

нада һазырланыб мәктәбләрә көндәрилмәлидир. Һазыр шәкилдә палет олмадыгда, муәллим ону мәктәбин е'малатханасында устанын вә јахуд шакирдләрин көмәји илә һазырламалыдыр. Бундан эләвә, дамалы дәфтәр вәрәгиндән дә палет кими истифадә етмәк мүмкүндүр. Шакирдләрин, әсасән, дамалы дәфтәр вәрәгиндән, калкадан истифадә етмәси мәсләһәтдир. Нүмунә үчүн калкадан палетин һазырланмасы гәјдасыны көстәрәк. 20 см x 20 см. өлчүдә калканы сантиметрләрә бөлмәк, сонра исә бөлкү нөгтәләрини шагули вә үфиғи хәтт бојунча бирләшдирмәк ләзимдыр. Беләликлә, саһәси квадрат сантиметрләрдән ибарәт палет һазыр олур.

Тәрәфинин узунлуғу бир сантиметр олан квадратлардан ибарәт (һәр квадратын саһәси 1 кв. см-дир) палетин һазырланмасы вә ондан истифадә едилмәси методик әдәбийјатда муәјјән гәдәр шәрһ едилмишир. Тәрәфин узунлуғу бир сантиметр олан квадратлардан ибарәт палет һәндәси фигурун саһәсинин өлчүсүнү јалныз квадрат сантиметрләрә ифадә едә билир. Онун көмәји илә верилән фигурун саһәсини квадрат десиметрлә вә квадрат миллиметрлә һесабламаг мүмкүн олмур. Бу бахымдан верилән фигурун саһәсинин квадрат десиметрлә вә квадрат миллиметрлә ифадә етмәк үчүн саһәси квадрат десиметрләрдән вә квадрат миллиметрләрдән ибарәт палетин олмасы ләзим биллиир. Дикәр тәрәфдән исә шакирдләр белә па-

летларин көмөји илэ узунлуг өлчүлөрүнүн һәм дә квадрат өлчүлөрүнүн хырдаланмасына вэ чеврилмәсинә практик јолла јијәләнирләр. Демәти: 1 дм = 10 см, 1 см = 10 мм, 1 дм = 100 мм вэ тәрсиңә; 1 кв. дм = 100 кв. см, 1 кв. см = 100 кв. мм, 1 кв. дм = 1000 кв. мм вэ тәрсиңә олдуғу шакирдләрә өјрәдилир.

Палет вәситәсилә һәр һансы мүстәви фигурун саһәсини һесабламағ үчүн, палети һәмин фигурун үзәринә гојурлар. Әввәлчә палетин фигурун сәтһи үзәриндә јерләшән там квадратлар сајылып, сонра исә натамам квадратлары сајмағла онлардан тәхминән нечә там квадрат алына биләчәји мүәјјән едилир. Буиларын сајы там квадратларын сајы илэ топланыр.

Умумијјәтлә, тәләб олуан фигурун саһәси һесаблинаркән практикада ашағыдакы мәрһәләләр ардычыл оларағ јеринә јетирилмәлидир:

1. там квадратлары сајмағ;
2. натамам квадратлары сајмағ;
3. натамам квадратларын сајыны кијә бөлмәклә ону тәхмини оларағ там квадратлара чевирмәк;
4. натамам квадратлардан дүзәлдилмиш саһәни тапмағ;

5. тәләб олуан бүтүн фигурун саһәсини һесабламағ.

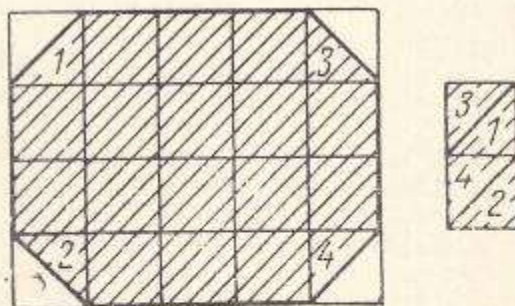
Гејд етмәлијик ки, палетлә саһәнин һесаблинмасы ишинә әввәлчә дүзбучағлы вэ квадратдан башламағ лазымдыр. Бунун үчүн дамалы дәфтәр вәрәгиндә һәмин фигурлары чәкмәк сонра исә һәмин фигурларын үзәриндә јерләшән дамалары (квадратлары) сајмағла һесаблама апармағ мүмкүндүр. Бу чүр бир гәдәр тәчрүбә топладыдан сонра да һа мүрәккәб фигурун саһәсини һесаблинмасына башламағ олар.

Палет илэ саһәнин һесаблинмасына аид шакирдләрә ардычыл сурәтдә ашағыдакы шәкилдә тапшырығлар верилә биләр:

- а) дөрдбучағлынын (трапесин, паралелограмын, ромбун вә с.) саһәсини һесабламағ;
- б) чоҳбучағлынын (мүхтәлиф формада) саһәсини һесабламағ;
- в) әјрихәтлә һүдудланмыш фигурун саһәсини һесабламағ.

Белә тапшырығларын бәзиләринин шәрһини верәк.

1. Тутағ ки, чоҳбучағлы шәкилдә олан фигурун саһәсини палет вәситәси илэ һесабламағ тәләб олуур (шәкил 1).

Шәкил 1.

Палет әввәлчә чоҳбучағлынын үзәринә гојулур, сонра исә һесаблама апарылып.

Һесаблама ашағыдакы гәјдада јеринә јетирилир:

1. Чоҳбучағлыда олан там квадратларын сајы:

а) сајманы әввәлчә сәтирләр бојунча апармағ;

$3 + 5 + 5 + 3 = 16$ вә јахуд да $5 \cdot 2 + 3 \cdot 2 = 16$ олур.

б) сајманы сүтунлар бојунча апармағ;

$2 + 4 + 4 + 4 + 2 = 16$ вә јахуд да $4 \cdot 3 + 2 \cdot 2 = 16$ олур.

2. Чоҳбучағлыда олан натамам квадратларын сајы:

$1 + 1 + 1 + 1 = 4$ олур.

3. Натамам квадратларын сајыны

икижә бөлмәклә алынган там квадратларын сажы:

$$4 : 2 = 2 \text{ олур.}$$

4. Бүтүн фигурун сәтһиндә җерләшән там квадратларын сажы:

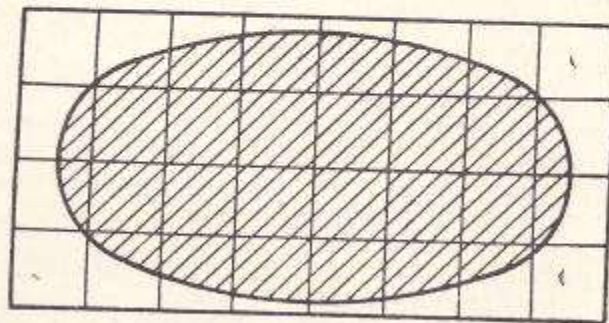
$$16 + 2 = 18 \text{ олур.}$$

5. Фигурун бүтүн саһәси: 18 кв. см.-дир.

Бурада әсас диггәти чәлб едән мәсәлә натамам квадратлардан дүзәлдилә биләчәк там квадратларын сажыны тапмагдыр. Белә ки, шакирд-

ләр шуурлу сурәтдә баша дүшмәлидирләр ки, натамам квадратлардан нечә там квадрат дүзәлтмәжин мүмкүн олдуğunu билмәк үчүн практикада онларын сажыны икижә бөлмәк гәбул едилмишдир. Бу заман алынган әдәд тәгриби дә ола биләр.

II. Тутаг ки, әјри хәтлә һүдудланмыш фигурун саһәсинин палет васитәси илә һесаблинамасы тәләб едилир (шәкил 2). Һесаблама ашағыдакы шәкилдә апарылыр:

Шәкил 2.

1. Там квадратларын сажы:

$$2 + 2 + 2 + 2 + 2 + 2 = 12 \text{ вә јахуд да } 2 \cdot 6 = 12 \text{ олур.}$$

$$6 + 6 = 12 \text{ вә јахуд да}$$

$$6 \cdot 2 = 12 \text{ олур.}$$

2. Натамам квадратларын сажы:

$$6 + 2 + 6 + 2 = 16 \text{ вә јахуд да}$$

$$6 \cdot 2 + 2 \cdot 2 = 16 \text{ олур.}$$

3. Натамам квадратларын сажыны икижә бөлмәклә алынган там квадратларын сажы:

$$16 : 2 = 8 \text{ олур.}$$

4. Там квадратларын үмуми сажы:

$$12 + 8 = 20 \text{ олур.}$$

5. Фигурун бүтүн саһәси: 20 кв. см.-дир.

Ајдындыр ки, әјри хәтлә һүдудланмыш саһәни һесабламаг үчүн ишләдилән палети әмәлә кәтирән кичик квадратларын һәр биринин саһәси квадрат сантиметрдән ибарәтдир. Елә бурадача шакирдләрә һәмнин фигурун саһәсини өлчмәк үчүн, саһәси квадрат миллиметрләрдән ибарәт олан палетдән истифадә етмәклә дә һесаблинаманын апарылмасы гәјдасыны әјрәтмәк ләзымдыр. Нәтичәни исә ахырда мүгајисә етмәк ләзымдыр. Шакирдләр верилән фигурун саһәсини палет-

ләрлә өлчдүкдә һәгигәтән көрүрләр ки, палет квадрат сантиметрин квадрат миллиметрә хырдаламаг вә тәрсинә квадрат миллиметри квадрат сантиметрә чевирмәк үчүн кеңиш имкан јарадыр. Һәм дә ејни бир фигурун саһәсини һәм квадрат сантиметрлә, һәм дә квадрат миллиметрлә тапмаг олур.

Инди дә палетлә саһә өлчүләркән саһә өлчү ваһидләрини хырдаламагла һесаблинаманын нечә јеринә јетирилдијини көстәрәк.

Ајдындыр ки, саһәси квадрат сантиметрлә ифадә олунмуш фигурун үзәринә палети гојдугда (бу палетин дамалары даһа хырда олуб, һәр биринин саһәси квадрат миллиметрдән ибарәтдир) бу палет квадрат сантиметрләри квадрат миллиметрләрә чевирәчәкдир. Гејд етмәлијик ки, һесаблама апарыларкән квадратларын сажылмасына еһтијач јохдур, чүнки бурада вахт чох кедир. Јалныз квадрат сантиметри квадрат миллиметрә чевирмәк ләзымдыр.

Һесаблама ашағыдакы шәкилдә олур.

1. Јалпыз там квадратларын ичәрисиндә олай квадратларын сајы: $12 = 12 \cdot 100 = 1200$.

2. Там вә натамам квадратларын сајы (натамам квадрат сантиметрләр квадрат миллиметрләрә чеврилдикдә орада олан натамам квадратларын бир һиссәси там квадрата чеврилди).

$$16 \cdot 100 = 1600$$

3. Натамам квадратлардан дүзәлдилмиш саһә (буиларын ичәрисиндә дә там квадрат миллиметрләр дә варды).

$$1600 : 2 = 800$$

4. Фигурун там саһәси:

$$1200 + 800 = 2000 \text{ (кв. мм) олур.}$$

Јери кәлмишкән демәлијик ки, бурада јазылан бәрабәрлик ишарәси әвәзинә тәхмини бәрабәрлик ишарәсинин јазылмасы вәчибдир. Белә ки, верилән фигурун саһәсини палет васитәси илә дәгиг һесабламаг чәтиндир. Чәтинлик натамам квадратлардан там квадратларын дүзкүн алынамасындадыр. Алардығымыз мүшаһидәләр вә габагчыл мүәллимләрнин иш тәчрүбәсинә әсәсән дејә биләрик ки, верилән фигурун саһәсини палет васитәси илә һе-

сабланмасы тәләб едилдикдә орада (квадрат вә дүзбучаглынын саһәсиндән башга) фигурларын саһәләри һесабланаркән бәрабәрлик әвәзинә тәхмини бәрабәрлик ишарәсини (\approx) јазылмасы лазымдыр.

Дедикләримизә әсәсән јухарыда һесабладығымыз фигурун там саһәси бу чүр јазылмалыдыр: ≈ 20 (кв. см) вә јахуд ≈ 2000 (кв. мм).

Алынған чаваблара диггәт јетирилдикдә көрүрүк ки, өлүчләри мүхтәлиф олан палетләрлә һесаблама апарыларкән һәр ики һалда фигурун саһәси бәрабәр олур.

Шакирдләрә палетин көмәји илә һәндәси фигурларын саһәләринин һесабланмасыны өјрәтмәклә бәрабәр, башга фигурларын (алма, тут ағачы јарпагынын вә с.) саһәләринин һесабланмасы гәјдасынын өјрәдилмәсинә дә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Үмумијјәтлә, демәлијик ки, шакирдләр палет васитәсилә фигурун саһәсини һесаблајаркән мүәјјән биллик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнирләр ки, бу да онларда саһә аңлајышынын формалашмасына лазыми көмәк көстәрир.

Тәбиәтдә нәји вә нечә мүшаһидә етмәли

М. ЧАББАРОВА

Елм вә техниканын мүасир мәрһәләси ушагларын әгли инкишафында бөјүк дәјишикликләрин баш вермәсини тәмин едир. Бу, совет мүәллимләринин гаршысында тәдрисин мазмунуну вә она верилән тәләбләри јүксәлтмәк кими вәзифәләр гојур.

Тәбиәтшүнаслыгдан јени програмда мүасир тәләбләр чидди сурәтдә нәзәрә алынмыш, тәбиәтин өјрәнилмәсинә кениш јер верилмишдир. Тәбиәтшүнаслыгын тәдрисинин башлыча үсулларындан бири

мүшаһидәләрдир. Ушагларда мүшаһидәчилијин инкишаф етдирилмәсиндә, материалист дүнјакөрүшүн јаранмасында, вәтәнә мәнәббәт тәрбијә едилмәсиндә, онларын лүгәт еһтијатынын зәнкинләширилмәсиндә мүшаһидәләр мүһүм рол ојнајыр.

Республикамызын тәбиәти сон дәрәчә рәнкарәнкдир. Јер үзүндәки он бир иглим зонасындан 9-уна Азәрбајчанда раст кәлмәк мүмкүндүр. Иглим вә тәбиәтин зәнкинлији, тәбиәт объектләри вә һадисәләринин

өйрөнүлмөсү просесиндө мүшәһидә үсулуундан кениш истифадә олунамасына имкан жарадыр. Мүшәһидәләр тыса мүддәтлү (аквариумда балыглары һәрәкәти, кирпинин дүшмәндән нечә горунмасы, довшанын көрүнүшү вә с. үзәриндә; вә узун мүддәтлү (тохумун чүчәрмәси, агачларың жарпагланмасы, чичәжин ачылмасы вә с. үзәриндә) олуң.

Мүшәһидәләр көстәрир ки, тәбиәтин гојнуңда јашајан мәктәблиләрә нисбәтән шәһәр мәктәблиләрә тәбиәт үзәриндә аз мүшәһидә апарырлар. Она көрә дә мүәллим белә шәрәнтдә мүшәһидәләрин тәшкилиңә хүсуси әһәмијјәт вермәлидир.

Мүшәһидә нә демәкдир? Мүшәһидә һәр һансы һадисәни, гавранылан объектләрдә баш верән дәјишклијин кедишини изләмәк, нәһәјәт, һәмин һадисәнин характерик хүсусијјәтләрини ашкара чыхармаг мәгсәди илә һәјата кечирилән мәгсәдәјөнәлдилмиш, планлы, аз-чох узунмүддәтлү гаврајышдыр» (Н. Н. Студентов, «Принципы, методы и организационные обучения в советской общеобразовательной школе», Саратов, 1966). Песталотси чох һаглы олараг јазырды ки, һәр чүр бәшәри билик, беләликлә, бәшәри тәлим мүшәһидәдән ирәли кәлир (Бах. Песталотси. «Мелкие сочинения» М., 1896, том 3, стр. 403).

Ушаглар тәбиәтә бахдыгда ону башга чүр көрүр, ешидир, дујурлар, онда чаваб ахтарыр, тәбиң инкишафа тәсир көстәрмәјә, ону дәјишмәјә, чәһд едир. Онлар артыг кәңч һәвәсқар тәдгигатчы кими һәрәкәт едирләр, тәбиәти даһа дәриндән дәрк етмәјә чалышырлар. Мәсәлән, ушаглар дагда кичик архдан сәрин су ичәндә онун мәнбәјини тапмаг истәјир, гаранлыг отагдакы биткиниң јахшы инкишаф етмәдијини көрдүкдә ону ишыглы отагдакы, ејвандакы биткиләрлә мүгајисә едир, сәбәбини арашдырырлар.

I синифдә тәбиәтшүнаслыг ајрыча фәни кими кечилмәдијиндән мүшәһидәләр ана дили дәрәләриндә тәшкил олуңур. Бунун үчүн һәр күн гираәт дәрсинин сонунда 5—10 дәгигә вахт ајырмаг мүмкүндүр.

Белә мүнтәзәм иш ушагларда тәбиәтә мәнәббәт, чидди мүнасибәт тәрбијә едир, онларың мүшәһидәчилик габилитјәтини инкишаф етдирир.

Әввәлләр ушаглар мүәллимин рәһбәрлијин алтында һәр күн күнәш, күләк, көјүн рәнки, булуң вә с. үзәриндә мүшәһидә апармагы, көрдүкләрини данышмагы, тәгвимдә тәсвирини вермәји, ајын ахырында үмумиләшдирмәји өјрәнирләр.

I синиф шакирдләр, демәк олар ки, дәрс илинин икинчи јарысына дәк там јазыб охумагы билмирләр. Она көрә дә мүшәһидәләр һава тәгвиминдә тәбиәт әшјалары, шәкилләр вә ишарәләрин көмәји илә гејд едилир. Дәрс илининиң илк күнләриндә мүәллим шәрти ишарәләр танытмалы вә ондан дәгиг истифадә олунамасыны өјрәтмәлидир. Бу мәгсәдлә, мәсәлән, ајдын, күнәшли күнләрин бириндә мешәјә, чөлә вә ја парка екскурсија тәшкил олуңур. Мүәллим суал верир: «Дүнән һава нечә иди?», «Бу күн һава нечәдир?», «Дүнән көјүн үзү нечә иди?», «Бәс бу күн нечәдир?» вә с. Ушаглар белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, дүнәнә нисбәтән бу күн көјүн үзү ачыгдыр, мавидир, күнәш ајдын ишыг сачыр. Демәли, бу күн «ајдын күндүр».

Сонра мүәллим ушагларә баша салмалыдыр ки, кәлән һәфтәдән синифдә һава тәгвими апарылачакдыр. Тәгвимдә һәр күн һаваның нечә олмасы мүвафиг ишарәләрлә гејд едиләчәкдир. Мәсәлән, бу күнкү һаваны нечә гејд етмәк олар. Бир бәхын көј нечәдир? Көјдә нә көрүсүнүз? вә с. Беләликлә, мүәллимин рәһбәрлијин алтында ушаглар ваһид нәтичәјә кәлирләр ки, көјүн үзү ајдындыр. Белә һаваны билдирмәк үчүн күнәшин вә көјүн мави олдуғуну көстәрмәк лазымдыр. Мүәллим көј квадратын ортасына гырмызы күнәш ишарәси јапышдырылмыш квадраты көстәрир вә ушагларә баша салыр ки, ағ кағызы көј карыдашла рәнкләјиб ортасында күнәши гырмызы карыдашла гејд етмәк дә олар. Сонра мүәллим һава-

нын тутгун олдугуну билдирмэк үчүн даманын гара карандашла рэнклэндијини, јагышын жагдыгыны көстөрмөк үчүн даманын маили шәкилдә кичик чизкилерлә чәкилдијини, гарын жагдыгыны көстөрмөк үчүн дамада улдузвари ишарәләрин гојулдугуну баша салыр. Шакирдләр ишарәләрлә таныш олдугдан сонра һәр күн мүәллимин көстәриши илә ја нөвбәтчи, ја да ән фәал мүшаһидә апараң ушаг тәгвимдә лазыми гејд едир. Тәгвимин һәр күн үчүн ајрылмыш дамаларынын јухары күнчүнә ајын тарихи ја мүәллим тәрәфиндән јазылыр, ја да шакирдләр иллик чап олуңмуш тәгвимин рәгәмләрини кәсиб јапышдыра биләрләр.

Һава тәгвими үзрә ишин характери кетдикчә мүрәккәбләшир. Белә ки, әкәр дәрә илинин орталарында күндәлик мүшаһидәләр мүзакирә едилиб тәгвимдә гејд олуңурдуса, дәрә илинин орталарында һәфтәлик, дәрә илинин ахырларына јахын исә ајлыг мүшаһидәләр јекуңлашдырылыр.

Шакирдләр һәлә мүшаһидә әсасында инша јаза билмәсәләр дә, һәфтә вә ја ај әрзиндә һаванын нечә кечмәсини шифаһи тәсвир етмәји бачарырлар. Чалышмаг лазымдыр ки, онлар һәфтә вә ја ај әрзиндә нечә исти, сојуг, јағмурлу, ајдын, тутгун, күләкли күн олдугуну, кечмиш һәфтә вә ја ајдан нә илә фәргләндијини дејә билсинләр.

І синифдә әтраф аләмдәки биткиләр, һејванлар вә гушлар үзәриндә дә садә мүшаһидәләр апарылмалыдыр. Шакирдләр ағач вә колу фәргләндирмәји, ағачларын нә вахт вә нечә олмасы, јаптагламасы, чичәкләнмәси, мејвә вермәси, онларын јаптаглаларынын формасы вә рәнки арасында фәрг, пајызда јаптагларын рәнкини дәјишмәси, бә'зи ағачларын өз донуну дәјишмәси вә с. гушларын (хүсусилә, сәрчә, гарангуш, ағачдәлән, гарға, сағсаған) харичи көрүнүшү, нечә охумалары, нечә јува гурмалары, бала чыхармалары вә с., бә'зи һәшәратларын (ары, кәпәнәк, мај бөчәји, гарыш-

га, һөрүмчәк вә с.) көрүнүшү, һәрәкәти, иши, кирпи, довшан, чанаглы баға, ит, пишик, инәк, гојун вә атын көрүнүшү, рәнки, һәрәкәти вә ја шајышы үзәриндә мүшаһидә апара биләрләр. Белә мүшаһидәләр шакирд мүшаһидә күндәлијиндә өз әксини тапмалыдыр. Мүшаһидә күндәлији ади шакирд дәфтәриндә (дама-дама) тәртиб олуңур. Дәфтәрин һәр сәһифәсиндә шакирдие күн әрзиндә мүшаһидәсинин нәтичәси рәнкли карандашларла тәсвир едилә биләр. Бу чәтинлик төрәдәрсә, (хүсусилә илин биринчи јарысында) сәһифәјә тәбиәт әшјалары (ағач јаптаглары, коллар, чичәкләр, һәттә чүчәләр) бәнд етмәк мүмкүндүр. Сонралар дәфтәрин һәр сәһифәсиндә једди дама ајырмаг һәфтәлик мүшаһидәнин нәтичәсини гејд етмәк олар.

Тәхминән феврал ајындан етибарән ушаглар тәгвимдә өз мүшаһидәләрини гејд едә биләрләр. Мүәллим күндәликдә хүсуси гејдләр апармагы өјрәтмәлидир. Мәсәлән, јајда сөјүд вә ја јасәмән будагыны банкаја сујун ичинә гојуб үзәриндә мүшаһидә тәшкил етмәк вә ону гејдә алмаг үчүн чәдвәлдә белә графалар вермәк олар.

1) ағач вә ја колун ады; 2) суја нә вахт гојулду; 3) тумурчуглар нә вахт шишди; 4) тумурчуглар нә вахт ачылды; 5) нә вахт јаптаглар көрүндү.

Соған, нохуд, бугда вә с. үзәриндә дә белә мүшаһидәләр тәшкил етмәк мүмкүндүр.

Гушлар үзәриндә мүшаһидәләрин тәшкили онларын харичи көрүнүшү илә танышлыгдан, онларын бәнзәр гушлардан фәргләндирилмәсиндән башланмасы мәгсәдәмувафигдир. Она көрә дә экскурсија заманы (бу мүмкүн олмајанда әшја дәрсиндә мүгәвванын көмәји илә) шакирдләрә гушлары танытмаг лазымдыр. Бундан сонра ушаглар ашагыдакы суаллара чаваб вермәји тәләб едән чәдвәл үзрә мүшаһидә апара биләрләр: 1) гушун ады; 2) һарада мүшаһидә етдин; 3) јердә кәзир, јохса тулланыр; 4)

узуун заман хавада гала билирми; 5) нечә сәс чыхарыр; 6) һарада жува гурур; 7) нә илә јемләнир.

Кәнд шәрантиндә ев гушлары үзәриндә мүшаһидә заманы онларын бәдән һиссәләри (баш, бојун, көвдә, ајаглар, бармагларын сајы вә с.) димдијинин формасына, гујругуна, нә јемәсинә, нечә сәс чыхармасына, хасијјәтинә, јумуртасынын нечә алынмасына, нечә бала чыхармасына, онларын инсанлара фәјдәсына, инсанларын ев гушларына нечә гуллуг етмәләринә фикир вермәлидир.

Беләликлә, I синифдә һава үзәриндә мүшаһидә дикәр тәбиәт һадисәләри вә инсанларын әмәји илә паралел апарылыр. Бу исә һава илә чанлыларын јашајышы вә инсанларын әмәји арасындакы гаршылыг-

лы мүнәсибәти өјрәнмәјә көмәк көстәрир.

Мүшаһидә просесиндә ушагларын лүгәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси вә дәгигләшдирилмәси мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Мүәллим шакирдләрин арды-арасы кәсилмәјән суалларына дәгиг чаваб вермәклә өзү дә онлара суалларла мүрачиәт етмәлидир. Шакирдләрин мүшаһидә просесиндә өјрәндикләри вә ја мәнәсны дәгигләшдирдикләри сөзләрин онларын фәал лүгәтинә дахил олмасы үчүн дил дәрсләриндә чүмлә ичәрисиндә ишләтмәји тәләб етмәк олар.

Дәрс илинин сонларына јахын мүшаһидәләрин нәтичәләрини гәләмә алмағы, кичик һәчмли иншалар јазмағы өјрәтмәк вачиб мәсәләләрдәндир.

I синифдә декоратив рәсмин өјрәдилмәси һаггында

Н. ҺҮСЕЈНОВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

Инчәсәнәтин, хүсусилә тәвири инчәсәнәтин шакирд руһуна, мәнәвијјатына бөјүк тәсири вардыр. Буна көрә дә тәлимин илк күпләриндән башлајараг, ушагларда тәвири сәнәтә мараг вә севки һиссләри ашыламаг, онларда тәвири баһарыг вә вәрдишләр јаратмаг лазымдыр.

Декоратив рәсм нәдир? **Декор** латынча бәзәк вә ја нахыш демәкдир. Нахыш меһмарлыг вә мәишәт шејләри бәзәјиндә мүәјјән ардычылыгла тәкрар олунан декоратив тәсвирләрә дејилир. Декоратив сәнәтин ән мүкәммәл нүмунәләри халг јарадычылығы нүмунәләри, о чүмләдән Азәрбајҗан халчалары-

дыр. Бу надир инчәсәнәт нүмунәләринин парлаг вә әлван бојалары халг усталарынын мәһарәт вә истәдадындан хәбәр верир. Сәнәтин бу нөвү классик Азәрбајҗан нахышларынын гурулмасы принципләрини ајдыналашдырыр вә ән гәдим заманлардан башлајараг индијә гәдәр тәвири инчәсәнәтин бир нөвү кими давам едир. Нахыш ишләри шакирдләрин ритм вә рәнк дүјгуларыны, јарадычылыг габилијјәтини инкишаф етдирир. Бу иш рәсм тәлими просесиндә бөјүк рола маликдир. Чүнки, декоратив рәсм тәминләри шакирдләрин әл вә көрмә габилијјәтләрини инкишаф етдирир, карандашла ишләмәји вә

сада шәкилләри көзәяры чәкмәжә өҗрәдир. Декоратив рәсм тәмричләрә үзрә апарылан дәрәсдә мүәллим муәҗҗән бир нахыш тәртиб етмәҗин юлларыны язы тахтасында көстәрдиқдән сонра шакирдләр чәкир, сонра исә бир нечә рәнк илә рәнкләҗирләр. Декоратив рәсм үзрә илк мәшғәләләр тәглид характери дашыҗыр. Тәлимни илк дөврләриндә шакирдләрә нахыш чәкмәҗин гәҗдаларыны өҗрәтмәк үчүн белә бир үсулдан истифадә етмәк ләзимдыр. Шакирдләр ләзыми вәрдишләр әлдә етдиқдән сонра мүстәҗил нахыш чәкмәҗи өҗрәтмәк зәруридир. Буна уҗғун оларақ, әввәл садә нахышлар чәкдирилик, тәдричән мүрәккәбләшдирилик.

I синифдә нахыш ишләри паралел хәтләр, даирә вә квадрат дахилиндә шағули, үфүги вә маили хәтләр вә булларын көмәҗи илә һәндәси фигурлар чәкмәклә јеринә јетирилир. Сонралар битки вә һәшәрәт формаларындан ибарәт нахышлар да вермәк олар. Нахышлар бир гәҗдә оларақ ағ фонда (јерликдә) чәкдирилир. Илин икинчи јарышында нахышы рәнкли фонда чәкмәк мүмкүндүр.

Нахышын тәртиб едилмәси әсас вә көмәкчи рәнкләрлә даһа чоқ әлағәдардыр. Әсас рәнкләр булар:

дыр; гырмызы, сары, көј. Көмәкчи рәнкләр исә јухарыда көстәрдијимиз бојаларын бир-биринә гарышдырылмасындан јараныр.

Тәчрүби мәшғәләләрдә рәнкләрин гарышдырылмасыны өҗрәтмәк вачибдир. Әкәр биз гырмызы рәнки сары рәнклә гарышдырсақ, нарынчы, көј рәнки гырмызы рәнклә гарышдырсақ, бәнөвшәҗи, сары рәнки көј рәнклә гарышдырсақ, јашыл рәнк ала биләрик. Бүтүн бу рәнкләрин гарышыны исә гара рәнки верир.

Декоратив рәсмдә биз ики нөв нахыш рәст кәлирик.

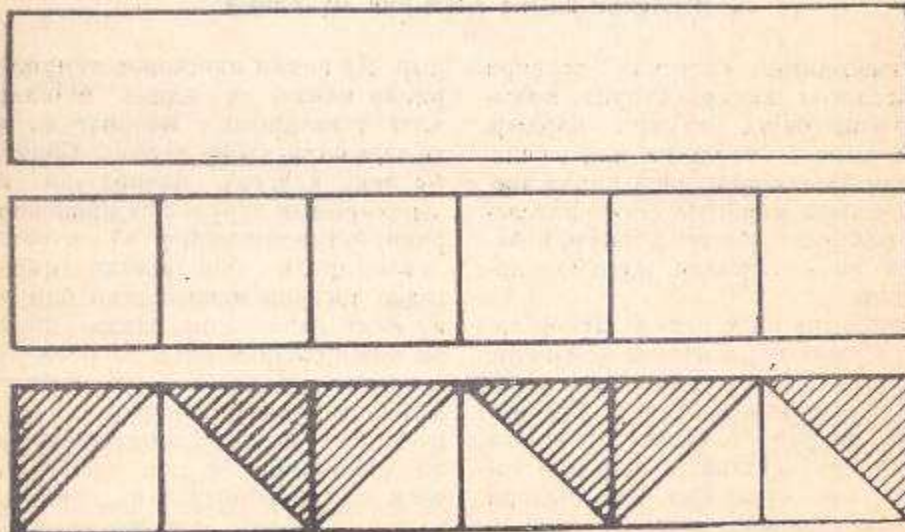
1. Битки, һејван, гуш формаларындан гурулмуш нахышлар.

2. Һәндәси фигурлардан гурулмуш нахышлар.

3. Бу нахышлар ев әшјаларыны, сахсы вә чини габлары, күдданлары, кәјимләри, халчалары, мебелләри, халылары вә с. бәзәјир.

Јухарыда көстәрдијимиз кими, I синифдә нахышлар шағули, үфүги вә маили хәтләр, даирә вә квадрат дахилиндә гурулур. Нахыш гурмағын тәрзләрини өҗрәтмәк үчүн үфүги хәтләрдән башламақ ләзимдыр.

Дүз хәтт чәкмәк үчүн карандаш қағызын сол тәрәфиндән сағ тәрәфинә сәрбәст апарылмалы, хәтләр аичағ әл илә чәкилмәлидир. Бәзи һалларда, мүәллимин ичәзә-

Шәкил I

си илэ хэткешдэн истифадэ етмэк олар. Нахышы гурмаг үчүн чэкилмиш хэтт ики тэрэфдэн һүдудланыр вэ һәмнин нөгтөлөрдөн шагули хэтлэр чэкилир. Сонра лазыми сажда һиссэлэрэ бөлмэк гайдасы өжрәдилр.

Әкар мәгсәд сәккиз бәрабәр јерә бөлмәкдирсә, әввәл ики јерә, сонра исә һәр һиссә ардычыл олараг ики һиссәјә бөлүнүр.

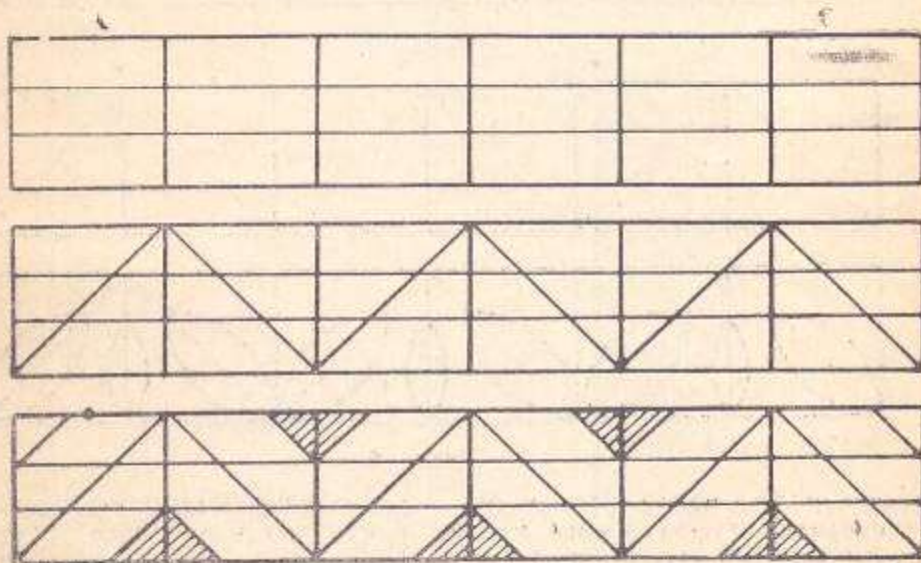
Хәтләри алты јерә бөлмәк лазым олдугда әввәлчә ики јерә бөлмәк, сонра һәр һиссәни үч бәрабәр јерә бөлмәк лазымдыр.

Инди исә ики хәтт дахилиндә садә нахышын гурулмасы гайдасыны көстәрәк (1-чи шәкил).

Ики хәтт дахилиндә садә нахыш гурмаг үчүн бир-бириндән мүәјјән өлчүдә (буну мүәллим тәјийи етмәлидир) ики дүз хәтт чәкирик.

Чәкилмиш хәтләри сонра јухарыдакы гайда илэ алты бәрабәр һиссәјә бөлүрук. Бөлүнүш һиссәләр чәп хәтләрлә бирләшдирилир. Алынмыш нахышын јухары һиссәси гырмызы, ашагы һиссәси исә көј рәнклә рәнкләнир. Мүәллимин көстәриши илэ нахыш шакирдләр тәрәфиндән сәрбәст дә рәнкләнә биләр.

Һәмнин нахышы 2-чи шәкилдәки кими һисбәтән мүрәккәбләшдириб вермәк дә олар.

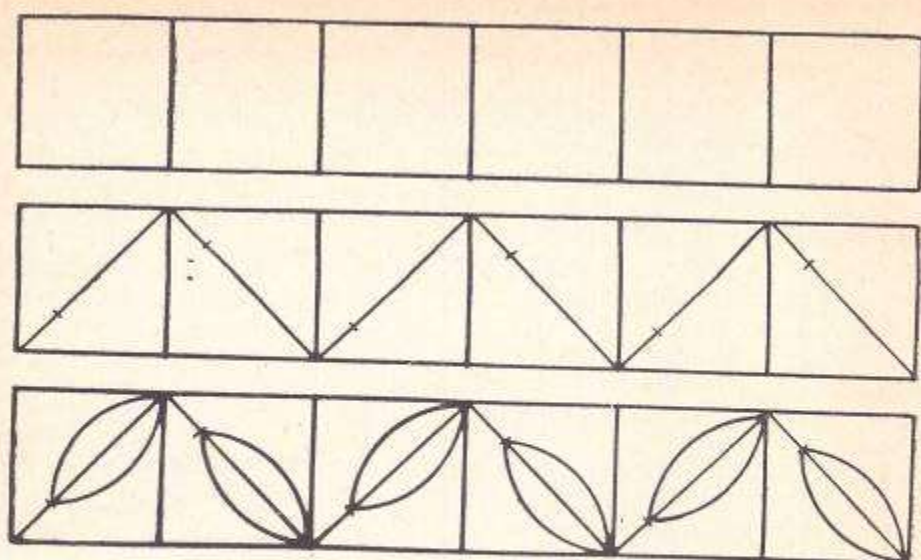
Шәкил 2

Гурдугумуз бу нахышлар һәндәси фигурлардан әмәлә кәлмишидир. Инди ики хәтт дахилиндә јарпаглардан ибарәт садә нахышлар гураг. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә јарпаглар натурадан рәсм етдирилмәлидир. Шакирдләр натурадан рәсм етмәклә јарпагларын формасыны өжрәндикдән сонра нахыш гурмагда чәтинлик чәкмәзләр. Јарпаглардан садә нахышлар гурмаг үчүн ики дүз хәтт чәкиб ону бәрабәр һиссәләрә бөлмәк лазымдыр. Бөлүнүш һиссәләр чәп хәтләрлә бирләш-

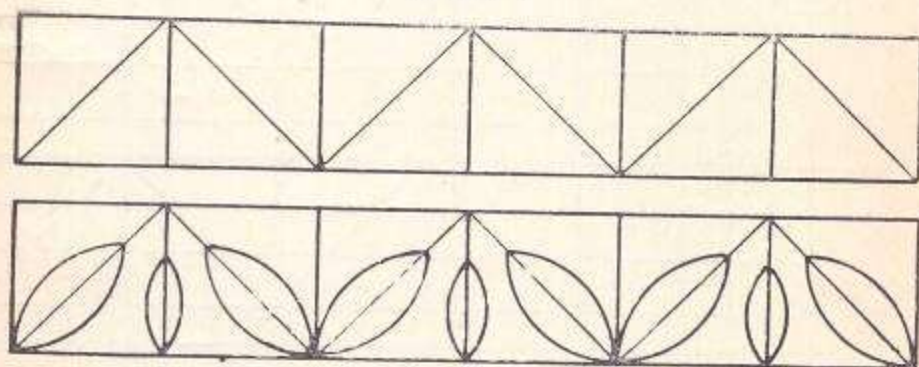
дирилир. Сонра чәп хәтләр јарпагын орта хәтти олмаг шәртилә јарпаглар чәкилир (3-чү шәкил).

Ики хәтт дахилиндә јарпаглардан гурулмуш нахышлары 4-чү шәкилдәки кими мүрәккәбләшдирмәк олар.

Квадрат дахилиндә нахышлар чүрбәчүр олур: кулләрдән, чичәкләрдән, јарпаглардан вә һәндәси фигурлардан гурулмуш нахышлар. Квадрат дахилиндә јарпаглардан ибарәт нахышлар ашагыдакы гайдада гурулур. Квадрат чәкилир вә

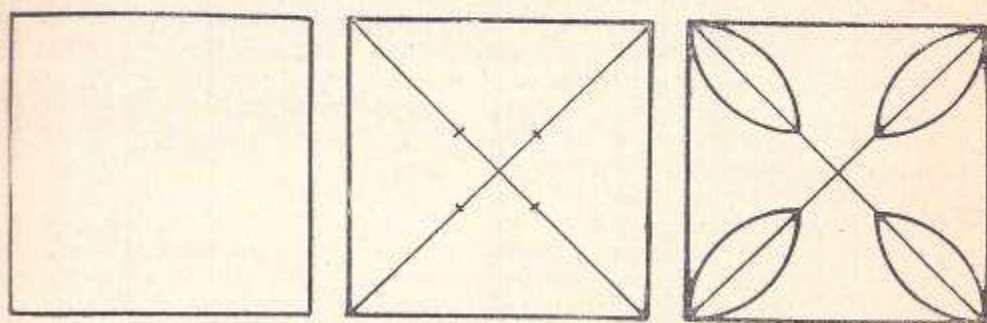
Шәкил 3

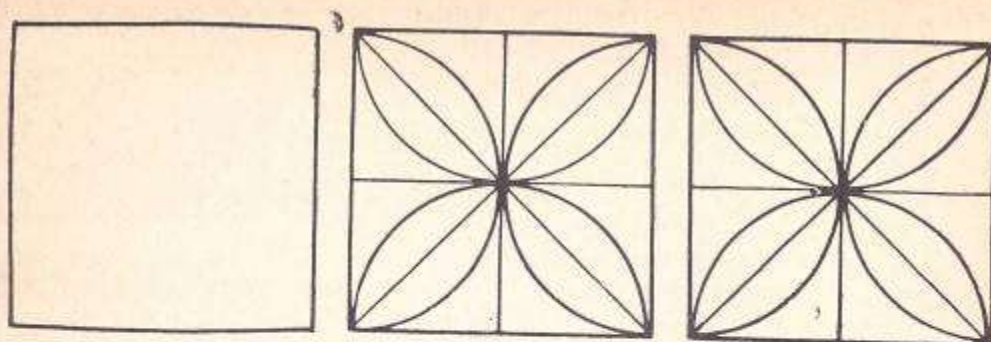
Шәкил 4

онуи күнчлери маили хәтләрлә бир-ләшдирилир. Соңра һәммин маили хәтләр үзәриндә јарпаглар чәкилир. Нахышын рәнкләнмәси мүәллим тәрәфиндән көстәрилмәли вә јахуд шакирдләр тәрәфиндән јеринә јети-

рилмәлидир. Нахыш қағызын орта-сында јерләшдирилмәли, јухарыдан вә ашағыдан сағдан вә солдан мә-сафәләр тәхминән ејни олмалыдыр. Нахышын чәкилиши қағызга үјгүн олмалыдыр (5-чи шәкил).

Шәкил 5

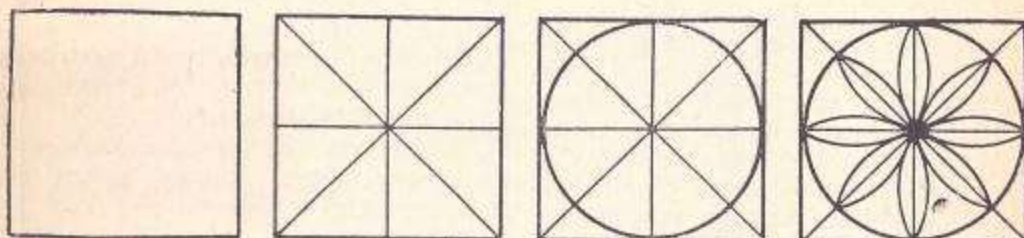
Шәкил 6

Квадрат дахилиндә жарпаглардан ибарәт нахышы 6-чы шәкилдәки ки-ми мурәккәбләшдирмәк олар.

Јухарыда көстәрдијимиз гәјдә үзрә квадрат дахилиндә һәндәси фи-гурлардан да нахышлар гурмаг мүмкүндүр. Чеврә дахилиндә дә чүрбәчүр нахышлар гурмаг олар.

Һәмин нахышлары гурмаг үчүн күлләрдән чичәкләрдән истифадә

едилмәлидир. Чеврә дахилиндә на-хыш гурмаг үчүн квадрат чәкиб онун тәрәфләрини јары бөлмәк вә буцагларыны бирләшдирән көмәкчи хәтләр чәкмәк ләзимдир. Кө-мәкчи хәтләрдән истифадә едилиб чеврә чәкилир вә һәмин чеврәнин дахилиндә көмәкчи хәтләрдән ис-тифадә едиб, жарпаглардан нахыш гурулуру (7-чи шәкил).

Шәкил 7

Јухарыда көстәрдијимиз гәјдә үзрә һәндәси чеврә дахилиндә фи-

гурлардан да нахышлар гурмаг мүмкүндүр.

Мүшәһидәләр вә мөвзү үзрә тәсвири инчәсәнәт мәшғәләләри

Н. ӘЛӘКБӘРОВ

Шакирдләри мөвзү үзрә тәсвири инчәсәнәт мәшғәләләринә һазыр-ламаг тәлим процесинин әсас мәсә-ләләриндәндир.

Мөвзү үзрә тәсвири инчәсәнәт мәшғәләләри биләваситә јарадычы

фаалијәт процесини олдугундан буну шакирдләрин психоложи инкиша-фындан тәчрид едилмиш шәкилдә душүнмәк сәһв оларды. Башга сөз-лә десәк, шакирдләри мөвзү үзрә тәсвири инчәсәнәт мәшғәләләринә

һазырламаг илк һөвбәдә онларда көрүлчәк ишин мәзмуну һаггында дүзкүн тәсәввүр җаратмагдан, дүҗу вә гавраҗыш процессләрини мәһсулар тәшкил етмәкдән, нәһәҗәт, көрүлән ишә емоционал мараг оҗатмагдан асылдыр.

Шакирдләри мөвзу үзрә тәсвири ичәсәнәт мәшғәләләринә һазырламаг еҗни заманда онлары тәсвири җарадычылыға һазырламагдыр. Бу ишин дүзкүн, планлы тәшкили башга фәнләрин тәдрисинә мүсбәт тәсир көстәрир, биликләрин мәнимсәнилмәсини асанлашдыр. Тәсвири җарадычылыг шакирд фәалиҗәтинин әсас формаларындан бири олмага шакирдләрин идрәк фәалиҗәтинин ичкишафына хидмәт едир.

Тәлим ишиндә өҗрәдичи характерә малик олан екскурсия вә мүшаһидәләр мөвзу үзрә тәсвири ичәсәнәт мәшғәләләри үчүн даһа бөҗүк әһәмиҗәт кәсб едир.

Д. Н. Кардовски доғру оларәг көстәрир ки, чисимләрин формасыны көрмәк (дәрк етмәк—Н. Ә.) шакирд үчүн, хусусилә I—III синиф шакирди үчүн асан иш деҗил. Бунун үчүн илк һөвбәдә онларын тәфәккүрүнә, һиссләринә тәсир едән тәрбиәви һазырлыг ишләри апармаг лазымдыр. Мәһз белә һазырлыг ишләрини апармаг үчүн ән җахшы васитә мүшаһидәдир.

Мүшаһидә бизи әһәтә едән мүһитин һадисә вә әшҗаларыны олдуғу кими, реал гаврамаға имкан верир. Лакин җадда сахламаг лазымдыр ки, һәр чүр мүшаһидә тәлим иши үчүн фәҗда верә билмәз. Мүшаһидәни сәмәрәли етмәк үчүн илк һөвбәдә «...ушағы дүзкүн мүшаһидәҗә алышдырмаг вә онун руһуну долғун, дүрүст вә парлаг образларла әнҗинләшдирмәк» (К. Д. Ушински) лазымдыр.

Билаваситә чаклы мүшаһидәләрә вә реал һәҗигәтә әсасланан мөвзу үзрә тәсвири ичәсәнәт мәшғәләләриндә ушаглар чисимләрин характерик вә типик әләмәтләрини, конструктив әләгәләрини, форма вә рән-

кени дәрк едир, ону рәсм етмәҗи өҗрәнирләр.

Мүшаһидәни мүстәҗил вә екскурсия заманы мүәллимин рәһбәрлиҗи алында тәшкил етмәк олар.

Мөвзу үзрә тәсвири ичәсәнәт мәшғәләләринин мәзмунуна уҗғун җерләрә екскурсияларын тәшкили әруридир. Екскурсияҗә чидди һазырлыг көрүлмәли, онун мәҗсәди ғыса вә аҗдын изаһ едилмәли, планы тәртиб олунмалыдыр.

Тәсвири ичәсәнәт мәшғәләләри үзрә тәшкил олуан екскурсиялар, әсасән, ашағыдакы мәҗсәдләрә хидмәт етмәлидир:

1. шакирдләрин мәшғәләҗә һазырлашмалары, материал топламалары үчүн мәҗсәдәҗөнәддилмиш мүшаһидәләрини тәшкил етмәк;

2. онларын тәбиәти вә сәнәт әсәрләрини өҗрәнмәләрини тәмин етмәк;

3. шакирдләрин естетик тәрбиәсини ичкишаф етдирмәк.

Фикримизчә, тәсвири ичәсәнәт үзрә екскурсиялары мәзмунуна вә мүшаһидә объектинә көрә ашағыдакы кими групплашдырмаг олар:

1. **Тәбиәтә екскурсиялар.** Белә екскурсиялар мүхтәлиф фәсилләрдә тәбиәтдәки дәҗишиклиҗи өҗрәнмәк вә рәсмәтмә заманы дүзкүн тәсвир едә билмәк үчүн материал верир.

2. **Ичәсәнәт музејләринә вә сәрки салонларына екскурсиялар.** Белә екскурсияларда шакирдләр тәсвири сәнәт әсәрләринин, декоратив сәнәт нүмунәләринин ориҗиналыны мүшаһидә едирләр ки, бу да онлара даһа күчлү, емоционал тәсир көстәрир.

3. **Һәҗкәлтәрәшлыг, ме'марлыг абидәләринә вә тарихи җерләрә екскурсиялар.** Халғымызын сәнәт тарихинин ушагларә өҗрәдилмәсиндә белә екскурсиялар бөҗүк әһәмиҗәтә маликдир.

4. **Коммунизм гуручулуғунун мүхтәлиф саһәләринә екскурсиялар.** Белә екскурсиялар мөвзу үзрә рәсм үчүн материал вермәкдән

элавэ, ушаглары елм вэ техника-нын јени наилијјэтлэри илэ, эмэкчилэримизин фэдакар эмэји илэ да-һа јахындан таныш едир.

Табият үзэриндэ мүшаһидэ мэгсэди илэ тәшкил едилэн екскурсиялар әтраф һәјатла, илин мүхтәлиф фәсилләринә даир мөвзу үзрә рәсм-ләрә һазырлыг үчүн әјани материал верир. Бу замаи шакирдләр тәбии мәнзәрәлэри, чисимлэрин јерләшмәсиндәки ганунаујғунлуғлары, биткилэри, оиларын нөв, форма, рәнк мүхтәлифлијини, тәбии чисимләрлә инсан эмэји илэ јарадыланларын фәргини мүшаһидә едирләр. Бу мүшаһидәләрдә ән зәрури мөсәлә көрмәнин вә әјани перспективин гануналары илэ шакирдлэри практик таныш етмәкдир.

Мүшаһидә ајдын план, истигамәтвERICИ ардычыл суаллар әсасында апарылмалыдыр. Мүшаһидә объектләринин дәрк едилмәси үчүн ашағыдакыларә әмәл олунамалыдыр:

1) мүшаһидә едилән объектин вә ја һадисәнин мазмун, гурулуш, форма вә рәнк хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаг;

2) әсас чөһәтлэри, мүһүм оланлары сечиб јадда сахламаг;

3) перспектив гануналар һаггында мәлумат вермәк.

Мүшаһидәлэрин нәтичәлэри мүшаһидә күндәлијиндә гејд едилмәли, мүвафиг мөвзу үзрә рәсм мәншәләсиндә һәмин гејдләрдән истифадә олунамалыдыр. Мүәллимин өзү дә гејд дәфтәрчәсиндә зәрури гејдләр етмәли, онун әсасында мәншәләдә шакирдләрә истигамәт вермәли вә оиларын сәһвләрини дүзәлтмәлидир.

Һәр һансы мөвзу үзрә рәсм бүтөв вәһдәт тәшкил едән реал образларә әсасланыр. Неч бир рәссам дәгиг өјрәнмәдији, көрмәдији, әввәлләр ескизини көтүрмәдији образлардан истифадә етмир. Мүшаһидә етдикләринә әсасән сонралар образлар јаратмагда ескизләр рәссамы көмәјинә чатыр. Буну рәссам олмајан, амма тәсвири фәалијјәт

көстәрән кичик јашлы мәктәблиләрә дә аид етмәк олар.

Екскурсияда шакирдлэрин ескиз тәртиб етмәлэри хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Оилар ескизә бахдыгда екскурсияда көрдүклэри бир даһа көзлэри гаршысында чапланыр. Мүшаһидә просесиндә I—II синиф шакирдлэринин ескиз тәртиб етмәлэри чәтин олдуғундан чалышмаг лазымдыр ки, ушаглар ајры-ајры һиссәлэрин формасыны мүгајисә јолу илэ фәргләндириб дәрк етсинләр. III синифдә исә артыг бу ескизләрдән истифадә етмәк вачибдир. Мүшаһидәлэри мүмкүн гәдәр чанлы апармаг, сәнәт әсәрлэринин мазмунуну дүзкүн ајдынлашдырмаг, оилары мүсаһибә јолу илэ тәһлил етмәк, шакирдлэри фәаллашдырмаг лазымдыр. Шәкилләр һаггында мүәллимин суалларына һамы, һәм дә һәр кәс өз дүшүндүјү кими чаваб вермәјә чалышыр. Мүсаһибә илэ тәһлил заманы шакирдлэрин диггәти мүшаһидә олунаи объектә даһа чох чәмләнир, оилар даһа чох марагланырлар. К. Д. Ушинскинин сөвлэри илэ десәк, шәкилләр үзэриндә мүсаһибә шакирдлә мүәллими бир-биринә даһа чох јахынлашдырыр.

Белә мүсаһибәләр һәм дә ушагларын нитгини инкишаф етдирир, оилары коммунистчәсинә тәрбијәләндирир, оиларын һисси вә әхлағи кејфијјәтләрини сафлашдырыр.

Апардығымыз мүшаһидәләр вә експериментал тәдгигат мөвзу үзрә тәсвири инчәсәнәт мәншәләлэринин самәрәли тәшкил олунамасында вә кеңирилмәсиндә мүшаһидәнин мөвгејини ајдынлашдырмага имкан верди. Буну мүәјјәнләшдирмәк үчүн әввәлчә бир нечә дәрсдә иштирак едиб вәзијјәти, шакирдлэрин сәвијјәсини вә мүәллимин дәрси нечә кеңдијини өјрәндик.

Апардығымыз тәчрүбәләр көстәрир ки, зәнкин мүшаһидә материалларына әсасланан мөвзу үзрә рәсмләр даһа мазмунлу, даһа долгун вә ифадәли олур. Буну көстәрмәк үчүн ики јохлајычы експериментин нәтичәсинә нәзәр салаг.

Бакыдакы 7 нөмрәли мәктәбин I «а» вә I «б» синифләриндә «Јазда» мөвзусунда рәсм верилди. I «б» синифиндә әввәлчәдән мүәјјән едилмиш план үзрә Дәнизкәнары парка екскурсија тәшкил едилди. Екскурсијада мүәллимин көстәришләри, суал-чавабы әсасында мүшаһидә апарылды. Ушаглар көрдүкләри ағачларын адларыны бир-бириндән формача фәргини, жарпагларынын форма вә рәнк хүсусијјәтләрини мүшаһидә дәфтәрләринә гејд етдиләр. Синфә гајытдыгдан сонра мүәллим мүшаһидәјә суал-чавабла јекун вурду вә кәлән дәрсдә «Јазда» мөвзусунда рәсм едәчәкләрини билдирди, әлдә јашыл ағач рәсм етмәји тапшырды.

Рәсметмәјә ики саат вахт верилди. Биринчи дәрсин әввәлиндә И. Левитианын «Јаз», «Бөјүк су» вә С. Бәһлуладәнин «Сәһәр» әсәрләринин репродуксијалары үзрә мүсаһибә апарылды. Рәссамларын һансы рәнкләрдән вә нә үчүн истифадә етдији ајдынлашдырылды.

Контрол (I «а») синифдә һәмнин дәрс тәбиәт үзәриндә јухарыдакы шәкилдә мүшаһидә апарылмадан мүәллимин сөзлә тәсвиринә әсасән јеринә јеттирилди.

Нәтичә белә олду:

Нечә чәкилмишдир	Експери-ментал с	Контрол с
Кениш мөзмунлу вә ифадәли	13	4
Садә вә дүзкүн рәнк әлагәсинә малик	14	18
Әлагәсиз вә сәһв чәкилмиш	2	8

Мөвзу илә бағлы әшја вә һадисәләрин мүшаһидәси ушағын мөвзу үзәриндә ишләмәсини әсасландырмагла онун јарадычы фәалијјәт даярасини кенишләндирди.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирд рәсм едәркән јалныз мөвзу илә әлагәдар јени мүшаһидәләрә дејил, һәм дә кечмиш һәјат тәчрүбәсинә

әсасланыр. Бәзән бу «тәчрүбә» ушағын сәһв чәкмәсинә сәбәб олур. Буна көрә дә рәсм мәшғәләләри заманы шакирдләрин фәалијјәтинин лазыми истигамәтә јөнәлдилмәси зәруридир.

Јухарыда гејд етдик ки, мүшаһидәләр дүшүнүлмүш план вә ардычыл суаллар әсасында апарылма-лыдыр. Мәсәлән, синифдә «Пајыз» мөвзусу үзрә рәсмлә әлагәдар мүшаһидәни белә бир план үзрә тәшкил етмәк олар:

1. Сиз һансы ағачлары көрүрсүнүз?

2. Ағачлары һансы элементләринә көрә таныјырсыныз?

3. Ағачларын жарпагы јәјдә нә рәнкдә олур?

4. Пајызда һансы ағачлар жарпагыны төкүр?

5. Һансы ағачлар һәмишә јашыл олур?

6. Инди һава нечәдир? вә с.

Екскурсија елә тәшкил едилмәлидир ки, бурада шакирдләр јалныз сејр етмәсинләр. Садәчә сејретмә ушагларын естетик инкишафына, тәсвири (график) савадына һеч бир фәјда верә билмәз. Әкәр екскурсија әтраф һәјата, тәбиәт тәсвиринә һәср едиләчәк мөвзу үзрә мәшғәләјә һазырлыг мәгсәди дашыјырса, ушаглар јалныз мәнзәрәни дејил, һәм дә күнүн вахтыны, һаванын вәзијјәтини диггәтлә мүшаһидә етмәлидирләр ки, онларын рәсмләри әсил, чанлы тәбиәт тәсвири ола билсин.

Јухарыда көстәриләнләрдән әла-вә шакирдләр рәсмин диқәр нөвләри үзрә кечилән дәрсләрдә дә мөвзу үзрә рәсмә һазырланырлар. Она көрә дә мүәллим дәрсләри елә планлашдырмалыдыр ки, әввәлки дәрсләрдә мөвзу үзрә тәсвири иччәсәнәт мәшғәләләри үчүн бүнөврә јарансын. Әввәлки рәсмләр мөвзунун бу вә ја диқәр үнсүрү олсун. Белә олдугда шакирдләр мөвзу үзрә композијаларын гурулмасында вә рәсмин чәкилмәсиндә чәтинлик чәкмирләр.

Һәндәсә материалыны нечә өҗрәдирәм

(«Педагожи муһазирәләрдән»)

Х. РӘСУЛОВА

Шаки шәһәриндәки 2 нөмрәли мәктәбин мұәллими

Үчиллик ибтидаи тәлим системиндә дикәр фәйләрлә јанашы, ријазижатын мәзмуну вә тәдрис системи дә хејли дәјишилмишдир.

Јени ријазижат програмына әсәсән бир сыра мәсәләләр јени гәјдада һәлл едилир. Белә ки, курсун әсәс өзәји олан һесабын әтрафында чәбрий бәзи ибтидаи аилајышлары илә јанашы, һәндәсә элементләри һаггында да мәлүмат верилир. Шакирдләр һәлә I синифдә дүз хәтт, сыныг хәтт, әјри хәтт, үчбучаг, дөрдбучаглы вә с. һаггында садә аилајышлары јијәләнирләр. II синифдә бу аилајышлар даһа да кеңишләндирилир.

Мүхтәлиф формада олан хәтләри (дүз, әјри вә сыныг) өҗрәтмәк үчүн синифә ип, назик мәфтил вә хәткеш апарырам. Дүз хәтти өҗрәдәркән ипи мүхтәлиф вәзијәтдә (әввәлчә бош, сонра исә дартылмыш вәзијәтдә) тутурам. Шакирдләрдән бу ипи әввәлчә нечә, сонра исә нечә тутдуғуму сорушурам. Анчаг хәтт һаггында һеч бир сөз демирәм. Сонра буну мәфтил үзәриндә апарырам. Мәфтили дүз хәтт шәклиндә тутурам. Мәфтилини вәзијәтини бир нәфәр јазы тахтасында чәкир. Сонра сорушурам:

— Јолдашыңыз тахтада нә чәкди? (Хәтт чәкди).

— Бу нечә хәтдир? (Дүз хәтт).

Беләликлә, дүз хәтт сөзүнү шакирдләрдән алырам. Сонра һәммин мәфтили гөвсвари әјирәм.

— Мән мәфтили нә етдим? (Әјдиниң).

Бир нәфәр шакирдә мәфтилини һәммин вәзијәтини чәкдирир вә бунун нечә хәтт олдуғуну сорушурам. Сонра бир нечә ушаг чағырыб мәфтили мүхтәлиф вәзијәтдә әјмәләрини тәклиф едирәм. Әјилмиш мәф-

тилләрә бахараг шакирдләр јазы тахтасында (вә ја дәфтәрдә) мүхтәлиф әјри хәтләр чәкирләр.

Дүз вә әјри хәтләри өҗрәнәндән сонра мәфтили бир нечә јериндән гатлајырам. Сонра јарыачылы вәзијәтә кәтирирәм. Сонра һәммин хәттин нечә хәтт олдуғуну сорушурам. Шакирдләр сыныг хәтт демәкдә чәтнлик чәкирләр. Бу заман мән бир дүз чубуг кәтүрүб, ону бир нечә јериндән сындырырам, анчаг тамам һиссәләрә ајырмам. Шакирдләр һәм сынманын сәсини ешидир, һәм дә көрүрләр. Онлардан сорушурам:

— Бу чубуг нечә иди? (Дүз).

— Сонра нә етдим? (Сындырдыңыз).

— Инди она дүз хәтт демәк олар? (Јох).

— Нә үчүн! (Мүхтәлиф чаваблар алыныр).

Шакирдләр бу ишдән сонра сыныг хәтт сөзүнү дә өзләри дедиләр вә она нә үчүн сыныг хәтт дејилдијини дәрк етдиләр.

Шакирдләрин бу сәһәдә билијини мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә кибрит чөпләринин көмәји илә чалышмалар апарырам. Мәсәлән, бир нечә кибрит чөпүндән дүз хәтт, 3 чөпдән мүхтәлиф формада сыныг хәтләр дүзәлтдирирәм. Даһа нә дүзәлтмәк мүмкүн олдуғуну сорушурам.

Шакирдләр чөпләрдән үчбучаг дүзәлдирләр. Елә бурадама үчбучагын гапалы сыныг хәттдән әмәлә кәлдијини шакирдләрә изаһ едирәм. Бу, кәләчәк дәрсләр үчүн зәмин јарадыр.

Дөрд чөпдән мүхтәлиф формалы сыныг хәтләр вә квадрат, дүзбучаглы, беш-алты чөпдән исә чохбучаг-

лы да дүзэлтдирирэм. Буиларын нечэ сыныг хэтт олдугуну сорушурам (бу нэлэ II синифдэ кечилөчөк).

Бу материал кечилэнэдэк дүзбучаглы, чохбучаглы, үчбучаг, дайрэ һагда кениш мөлүмат верилмэмишиди. Лакин 10 дайрэсиндэ нөмрөлэмэни өжрэдэркэн дидактик материаллардан истифадэ просесиндэ шакирдлэр үчбучаг, квадрат, дүзбучаглы вэ дайрэни шэклинэ көрэ бир-бириндэн фэрглэндирмэжи механики олса да өжрөнмишлэр. Лакин онларын фэрги, охшарлыгы, хассэси, нөвү һагда һеч бир мөлүматлары жох иди.

Дүз хэтт парчасынын ики тэрэфдэн дэ һүдудландыгына вэ һэр һансы вэзијјэтдэ чэкилмэсинэ бахмајараг, дүз хэтт олдугуну баша дүшүшлэр.

Парчанын барабэрлијини эјани шэкилдэ өжрөнмөк үчүн эввөлчэ ејни узунлугда олан картон золагларындан истифадэ едирэм. Картон золагларыны үст-үстэ гојмагла онларын ешинэ вэ узунуна көрэ барабэр олуб-олмамасыны ајдынлашдырырам.

Програмда II синифдэ исэ һандэси материалын өжрөнилмэсинэ даһа кениш јер верилир. Эдэдин бир нечэ дэфэ артырылыб-азалдылмасына аид мөсэлэлэр парчанын бир нечэ дэфэ артырылыб азалдылмасына аид мөсэлэлэрлэ элагэлидир. Белэликлэ, II синифдэ парчаларын өлчүлмэси, мугајисэси даһа да мөһкөмлэндирилир вэ бир гэдэр дэ мүрэккэблэшир. Шакирдлэр парчалары адландырмагы, охумагы, онлары өлчмэжи, бир-бириндэн бөјүк-кичик олдугуну да өжрөнирлэр. Буни үчүн пэркэрдэн истифадэ етмэжи өжрэдирэм. Ики хэттин узунлугуну пэркар васитэси илэ өлчүб нүмүнэсини јазы тахтасында јазырам ($AB > CD$ вэ $ja CD < AB$). Сонра буни шакирдлэр едирлэр. Мүхтэлиф өлчүдэ дүз хэтт парчалары чэкдириб ики хэттин мугајисэсини тэлэб едирэм. Шакирдлэр пэркар васитэси илэ өлчүб нэтичэни јазырлар. Белэ мөшгөлөлэри шакирдлэр чох хошлајырлар.

Бучаглар һаггында да биринчи синифдэ аилајыш верилир. Эввөлчэ, дүзбучаг өжрөдилир. Буни шакирдин баша дүшөчөжи дилдэ изаһ едирэм: ики хэтт бир-биринин үзэриндэ дүз отурарса, дүзбучаг эмэлэ кэтирир. Дүзбучага бир нечэ садэ мисал кестэрирэм. Сонра синифдэ олан дүзбучаглы эшјалары кестөрмэжи тэлэб едирэм. Шакирдлэр дөшөмэ, таван, дивар, јазы тахтасы, пәнчэрэ шүшэси эсасында дүзбучаг кестэрир, дэфтэрлэриндэ дүзбучаг чэкирдлэр.

Дүзбучагы башга бучаглардан сечмэжи өжрэдэркэн јазы тахтасында мүхтэлиф вэзијјэтдэ дүзбучаг вэ дүзбучагда күчлэ сечилөчөк итибучаг чэкирэм. Сонра һэр биринин нечэ бучаг олдугуну сорушурам. Шакирдлэр мүхтэлиф рэјлэр сөјлөјирлэр. Мүбаһисэни кэсмөк үчүн шакирдлэри күнјэ илэ таныш едир вэ ондан истифадэ етмөжи өжрэдирэм.

Ити вэ корбучаглар һаггында мөлүмат верэркэн јазы тахтасына бир ити, бир корбучаг чэкиб синифэ мүрачиэт етдим:

— Буилара дүзбучаг демөк олар? (Јох).

— Нэ үчүн? (Она көрө ки, биринчиси дүзбучагдан кичик, икинчиси исэ бөјүкдүр).

— Инди кэлин бу бучагларла таныш олаг.

Биринчисинин ады итибучаг, икинчисинин ады исэ корбучагдыр.

Сонра ити вэ корбучаг һагда олан нэтичэни шакирдлэрин өзлэринэ дедирдир вэ дэфтэрдэ һэрэсинэ аид бир нүмүнэ чэкдирирэм. Һэмин бучаглары һэрфлэ адландырмагы вэ бучагын тэпэсини кестөрэн һэрфи ортада јазмагы өжрэдирэм. Дэфтэрэ чэкдиклэринэ эсасэн шакирдлэр јазырлар:

$\angle AOB$ итибучаг, $\angle ODE$ дүзбучагдыр вэ. Онлар һэм дэ итибучагдан кичик корбучагын исэ дүзбучагдан бөјүк олдугуну јазырлар. $\angle ABC > \angle CDE$ вэ $ja \angle CDE > \angle ABC$.

Һөндөсө материалынын тәдриси заманы шакирдләрин мұһакимә габилијәтинини инкишафына кениш јер вермәк лазым кәлир. Она көрә дә һөндөсә материалын тәдрисини елә гурурам ки, буиларын гавранылмасында шакирд өз фикри фәалијјәти, мүчәррәд мұһакимәси илә иштирак едә билсин. Бунун үчүн јери кәлдикчә шакирдләрини һесабадан алдыглары мәлуматдан да истифадә едирәм. Бу заман јени өјрәдилән һөндөсә материалы асан мәнимсәнилир. Һәм дә һесаба даир әввәл верилмиш билкләр даһа да тәкмилләшир. Дәрсә һазырлашаркән белә әлагәнин јарадылмасы имканларыны онлардан дәрсин һансы мәрһәләсиндә вә нечә истифадә едәчәјими мүәјјәнләшидириәм.

Бунларла јанашы, әсас диггәти һөндөсә аилајышларын формалашмасына јөнәлдирәм. Бу мәгсәдлә јазы тахтасында әввәлчә бир бучагы дүз, сонра ики бучагы дүз олан, дөрдбучаглы чәкирәм. Шакирдләрин диггәтини һәмин дөрдбучаглынын бучагларынын мұхтәлифлијинә чәлб едирәм. Онлар биринчинин 1 дүз, 2 ити, 1 кор бучагы, икинчинин 2 дүз, 1 кор, 1 ити бучагы, үчүнчүнүн исә дөрд бучагынын дүз олдуғуну дејирләр. Бу чүр дөрдбучаглы ја дүзбучаглы дејилдијини өјрәдирәм. Сонра сивифдә дүзбучаглы шәклиндә олан әшјалары тапдырырам. Шакирдләр дәфтәрин, китабын үзүнү, јазы тахтасыны вә с. көстәрирләр. Јазы тахтасында вә дәфтәрдә дүзбучаглы чәкдириәм. Дүзбучаглынын тәрәфләрини, тәпәсини көстәрирәм. Сонра квадратла дүзбучаглынын охшар вә фәргли чәһәтләрини тапдырырам. Шакирдләр һәр икисини дөрдбучаглы, бучагларынын дүз олдуғуну дејирләр. Охшар чәһәтләр тапылдыгдан сонра фәрғини мүәјјәнләшидирирләр. Онлар квадратын бүтүн тәрәфләринин бәрабәр, дүзбучаглынын исә гаршы дуран тәрәфләринин чүт-чүт бәрабәр олдуғуну дејирләр. Үчбучагларынын нөвләрини дә тәхминән бу гайда илә баша салырам.

Кибрит вә ја сај чөпләриндән ша-

кирдләрә мұхтәлиф формалы үчбучаглар гурдурурам. Мәсәлән, 2 дүзбучаглы вә ја 1 кор бучагы олан үчбучаг гурмагы тәләб еидрәм. Шакирдләр бир гәдәр чалышырлар вә көрүрләр ки, бир үчбучагда јалныз бир дүз вә ја кор бучаг ола биләр.

Јени дәрс мөһкәмләтмәк мәгсәди илә әввәлчәдән јазы тахтасында асдығым шәкил үзәриндә суал-чаваб апарырам:

— АВС үчбучагы нечә үчбучагдыр? Нә үчүн? (АВС үчбучагы дүзбучаглы үчбучагдыр. Чүнки А бучагы дүздүр).

— СДЕ үчбучагы нечә үчбучагдыр? Нә үчүн? (СДЕ үчбучагы итибучаглы үчбучагдыр. Чүнки бүтүн бучаглары итидир).

— МКЛ үчбучагы нечә үчбучаглыдыр? Нә үчүн? (Корбучаглы үчбучагдыр. Чүнки М бучагы корбучагдыр).

Тәрәфләринә көрә үчбучагларын мұгајисәсини өјрәдәркән јенә дә мұхтәлифтәрәфли, үчбучаг чәкирәм. Шакирдләр пәркардан истифадә едәрәк һәмин үчбучагларын тәрәфләрини өлчүр, 1 үчбучагын тәрәфләринин мұхтәлифлији, о биринин ики тәрәфинин бир-биринә бәрабәр, үчүнчүсүнүн исә бәрабәртәрәф олдуғуну гејд едирләр.

Бәрабәртәрәфли үчбучаг чәкмәји тәклиф едирәм. Сонра бәрабәртәрәфли үчбучагын нәјә дејилдијини сорушурам.

Бу гайда илә бәрабәрјанлы, мұхтәлиф тәрәфли үчбучаглары да өјрәдирәм. Шакирдләр кибрит чөпүндән, назик симдән истифадә едәрәк үчбучаглары дүзәлдирләр. Онлар үчбучагларын бучагларына көрә мұгајисәни бир дәрсдә, тәрәфләринә көрә мұгајисәси исә башга бир дәрсдә өјрәнирләр. Сонралар јери кәлдикчә мұхтәлиф формалы үчбучаглар чәкиб, бучагларына, һәм дә тәрәфләринә көрә мұгајисә етмәји тәләб едирәм.

Бу чүр чертјожлар, фигурлар үзәриндә апарылан ахтарышлар шакирди даһа чох дүшүнмәјә мәчбур едир вә онларын дәркетмә габилијәтинин инкишаф етдирир.

Елми фантастика вә ушагларын тәрбијәси

А. ЕМИНОВ

Ушагларын тәрбијәсиндә елми фантастик әсәрләрин әһәмијјәти бөјүкдүр. Фантазија (тәхәјјүл вә ја хәјал бәсләмәк) габилијјәти әгли вә психи фәалијјәтин ајрыча формасы кими инсанын эмоционал һиссләри илә сых бағлыдыр. Фантазија өмрүн бүтүн дөврләриндә инсана кәрәкли олур, ичтиман варлығы дәрк етмәкдә ән етибарлы силаһа чеврилир. Тәсадүфи дејилдир ки, В. И. Ленин фантазијанын, хәјалын бу ролуну хүсусилә гијмәтләндирмишдир: «...Бу габилијјәт олдугча гијмәтлидир. Наһаг јерә елә күман едирләр ки, бу, јалныз шаирә лазымдыр, бу, ахмагча бош бир фикирдир! О, һәтта ријазижјатда да лазымдыр, һәтта дифференциал вә интеграл һесаблама да фантазијасыз кәшф едилә билмәзди. Фантазија чох бөјүк гијмәтә малик бир кејфијјәтдир».

Бәс фантазија нәдир, онун инсан хәјалы илә, арзусу илә нә әлағәси ола биләр?

Инсан даим кәләчәјә чан атыр. Хәјалын ганадларында учур, намәлүм «дүнијанын» сакини олур. Намы беләми дүшүнүр? Хејр, кечән әсрин орталарында Америка кешиши Рајт Милтм идди едирди ки, артыг мүмкүн ола биләчәк ихтираларын һамысы едилиб гуртармышдыр.

— Инсан һавада уча биләрми?— дејә ондан сорушлугда үзүндә истәһза долу тәбәссүм ојанмышды:

— Инсан гуш дејил ки, һавада учсун!

Марағлыдыр, һәјат кешишин дүшүндүкләринин тамамилә әксини ибрәтамыз сурәтдә сүбут етди. Чох

кечмәди онун оғланлары Американын илк тәјјарәчиләри олдулар.

Тәкчә елмдән узаг кешиш белә гәрәра кәлсәјди, бәлкә дә мүбаһисәјә еһтијач галмазды. Көркәмли алимләр белә елмин кәләчәјини думанлы көрмүшләр. Ернест Резерфорд 1933-чү илдә атом енержиндән истифадә етмәјин мүмкүнлүјүнү гәбул етмәди. Нилс Бор 1939-чү илдә идди етди ки, зәңчирвари реаксијаны практик шәкилдә һәјата кечирмәк олмаз.

Һәјат бу алимләрин фәрзијләрини алт-үст етди. 1954-чү илдә (чәми 15 илдән сонра) мәнз ССРИ-дә атом енержиси илә ишләјән илк електрик стансијасы истифадәјә верилди.

Фантазија инсанда ән гијмәтли кејфијјәт олуб, дикәр психи вә әгли кејфијјәтләрлә бирликдә јараныр, формалашыр. Әгли фәалијјәт инкишаф етдикчә, тәбиәт вә чөмијјәт һаггында биликләр, тәсәввүрләр чохалдыгча фантазија инкишаф едир. Беләликлә, идраки габилијјәтләр зәңкинләшдикчә јарадычы фантазија дәрин әглин, билијин, елми мәлүматын мәһсулу олан хүсуси габилијјәтә чеврилир.

Фантазија бејиндә јерләшән, мүтләг бир шәклә, дәјишмәз кејфијјәтә малик бир шеј кими тәсәввүр едилмәмәлидир. Фантазија шүүрун кешиш фәалијјәти илә бағлыдыр; мәфкурә вә идејанын фәалијјәти илә мөвчуд олан габилијјәтдир.

Фантазијаны хәјалсыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Мәнз фантазија хәјалын реал ганадларында

узагы даһа ајдын көрүр. В. И. Ленин көстөрмишдир ки, хәјал инсанын әгли-ичтимаи фәалијјәти илә үзви сурәтдә бағлы олаи, әлагәдар олаи вә инсанын бүтүн јарадычылыг фәалијјәтиндә, идрак фәалијјәтиндә иштирак едән бир габиліјјәт, бир кејфијјәтдир.

В. И. Ленин фантазијанын инсанын әгли вә идракы фәалијјәтиндә хусуси әһәмијјәтә малик олдуғуну, көстөрмиш вә хәјалын ејни замандә динә кедиб чыхмасыны, даһа доғрусу һәјатдан, реал һәгигәтдән узағлашмасы имканыны да гејд етмишдир. В. И. Ленин Писарјевин хәјал һағгындакы фикирлеринә диггәт вермәји төвсијә етмәсинә кәлинчә бунун мә’насы вардыр. Писарјев көстөрирди ки, фантазија елә бир шејдир ки, о һәм һәјати һадисәләри габагламағ, кәләчәји әввәлчәдән көрмәк, бунула да ишә тәкан вермәк имканына, һәм дә әксинә, һәгигәтдән узағлашмағ, бош, мә’насыз бир шејә чеврилмәк имканына да маликдир. Биринчи һалда хәјал сов дәрәчә фәјдалы, икинчи һалда бош, зәрәрли, мә’насыз бир шејдир.

Ајдындыр ки, хәјал бәсләмәк бир тәрәфдән гијмәтли кејфијјәтдир. Бүтүн елмләрдә, һәттә инчәсәнәт вә инсанын фәалијјәтиндә варлығы даһа кениш әһәтә етмәк габиліјјәтидир, һадисәләрин реал инкишафыны даһа дүзкүн мүүјјән едә билмәк, кәләчәји даһа ајдын көрмәк габиліјјәтидир. Дикәр тәрәфдән фантазијанын, хәјалын елә нөвү олур ки, инсаны реал әләмдән узағлашдырыр, ағлын гүдрәтинә олаи инамы һечә ендирир. Јарадычы фантазија мütәрәгги елмә әсаеланыр, һәгиги инчәсәнәтин, әдәбијјәтин сирдашыдыр. О, һәјатдан доған идеаллары үмумиләшдирир. Белә фантастик әсәрләр ХХ әсрин аламыны «Ультра мүасир» Гәрб фантастикләринин әксәријјәти кими һејрәтләндирмир, охучуларыны ичығлы кәләчәјә, бәшәријјәтин парлаг сабаһына, улдузлар дүнјасына доғру учурур.

Ушағларда 6—7 јашларындан башлајарағ фантазијанын илк рүшејмләри јараныр вә онула бәрәбәр јарадычылыг габиліјјәтләри дә өзүнү бүрузә верир. Фантазијанын, хәјал бәсләмәјин ики нөвү мөвчүдур; һәјатда олаи шејләр, һәгигәтләр һағгында хәјал бәсләмәк вә олмајан, амма арзу едилән шејләр бәрәдә хәјал бәсләмәк, јохдан јаратмағ. Икинчи, артыг јарадычылыгдыр. Једди јашынадәк ушағларда хәјал бәсләмәјин биринчи нөвү даһа чох өзүнү көстөрир. Она көрә дә бу јаша гәдәр ушағлар сеһирли нағыллара, әфсанәләрә чох мејл едиләр. Бу тәбиидир. Чүнки һәрәкәтә кәлән фантазија истәдады мүүјјән гита тәләб едир. Лакин тәрбијәнин бу мүүһәм саһәси јалныз сеһирли нағыллар, әфсанәләрә мәһдудлашдырылса, мәгсәдә наил олмағ чәтиндир. Шүбһәсиз, ибтидаи тәлим дөврүндә ушағлар үчүн јазылан елми фантастик һекајәләрин, кичик повестләрин мütалиәси гәјгысына галмағ лазымдыр. Бу дөврдә ушағларын тәхәјјүлүнүн инкишафы әсаелдыр. Кәләчәјин шүүрлу гуручуларыны јетишдирмәк үчүн онларда индидән дүшүнмәк габиліјјәти тәрбијә олунмалыдыр. М. Горки јазмышды: «Биз елми, ушағларын фантазијасына јардыма чағырмалыыг. Ушағлара кәләчәк һағгында дүшүнмәји өјрәтмәк лазымдыр. Бу габиліјјәт мөһкәмләнмәдикчә кәләчәјин јарадычы вә иштирачысына үмид етмәк чәтиндир».

Елми фантастик әсәрләри охујаркән ушағлар елми фактлары, ријазиијјәтин сәрт дүстурларыны әјани көрмүрләр. Бәди һәгигәтләрдә, образларда һадисәнин шаһиди олурлар. Бу бахымдан, истәдадлы фантастик јазычы Емин Маһмудовун «Дәмирли дашлар», «Ағачын көз јашлары» вә «Гарача гыз» силсилә һекајәләри диггәти чәлб едир.

Үмумијјәтлә, автомобил һағгында кичик јашлы ушағлара мә’лумат вермәк әһәмијјәтлидир. Техникаһын бу нөвүнү онлар һәр күн әјани оларағ көрүрләр. Лакин автомобилин јаранмасы јолларыны билмирләр.

Ахы о, мүхтәлиф нөв материаллардан һазырланыр вә с. Бунун елми изаһы мәлумдур вә јухары синиф шакирдләри физикадан, кимјадан мүәллим тәрәфиндән мә'лумат алырлар. Кичик јашда белә бир елми изаһата еһтијач јохдур. Јазычы исә елми-фантастиканын көмәји илә образлы мә'лумат верә билир. Биринчи һекајәдә ушаглар дәмрли дашларла марагланыр. Инсан гүдрәти нәһәнк дағы партладыр. Дәмр дашлар машынарла тәмизләјичи фабрика кәтирилик, гумдан вә тоздан тәмизләнир. Даш көмүрлә гарышдырылыб домна печинә төкүлүр. Чугун олур. «Сонра әринмиш металы хејли мүддәт мартен собасында гајнатдылар. Ону гәлибләрә төкдүләр. Гәлибләрдә сојудуб, бәркијән металдан тәкәрләр, дишли чархлар дүзәлтдиләр. Фәһләләр бармаг јоғунлуғунда поладдан винтләр кәсдиләр. Сонра мүхтәлиф һиссәләри бу винтләрлә бир-биринә бирләшдирдиләр. Көзәл бир автомобил алынды».

Инди автомобилдин јеримәси үчүн резин тәкәр вә јаначаг лазымдыр. Икинчи вә үчүнчү һекајәләр бундан данышыр. Резин һазырламада каучук хүсуси әһәмијјәтә малиқдир. Бразилијада буну һовеја ағачынын ширәсиндән — «као-очо»дан, јә'ни «ағачын көз јашы»ндан һазырлајырлар. Совет Иттифагында исә каучук нефт газларындан әлдә едилир. Нәмин каучук Бақы шии заводуна көндәрилик вә резин шинләри автомобилләрин јолуну көзләјир.

Нефтин истәһсалы да ушаг тәфәккүрүнә ујғун шәкилдә изаһыны тапыр. Гара дамчы јерин дәрин гатларындан үзә чыхыр. Инсанлар о чыхан јердә буруг салыр. Нефт фантан вурур. «Нефт ајрыча борударла ахыб, дөшәмәнин үстүндәки ири газанлара төкүлмәјә башлады. Сонра бөјүк бир јүк кәмиси газанлара јан алыб, орадакы нефти өз анбарына бошалтды». Беләликлә, јаначаг да әлдә едилир. Ушаглар автомобилдин јаранмасыны һиссидрақ васитәсилә гаврамыш олурлар. Тәхәјјүлләри фантастик үн-

сүрләрдән гидаланыр. Демәли, тәхәјјүл, фантазија — «мөвчудун образ формасында һәјата кечирилмиш дәјишмәси» (С. Рубинштејн) ролуну ојнајыр. Фантазија дикәр тәрәфдән кәшфә көмәк едир, образлы ишдән даһа чох анлајышлар, символлар үзәриндә һәјата кечирилмиш тәфәккүр сәвијјәсиндә ејни просес кими өзүнү көстәрир. Әлбәттә, ушагларда бу, һәләлик там формалашмыр.

Ушагларда фикри һәјат онун объектив әләминин гаунаујғунлуғларыны билмәк еһтијачы илә јараныр вә бу еһтијачын артмасы, мүрәккәбләшмәси илә әлағәдар дә инкишаф едир. Ушаг мараглы мүндәричәјә малиқ, зәнкин елми фәрзијјәләр вә ја мә'луматларла мүәјјән мәсәләни һәлл едән фантастик әсәри охудугда, фикри һәјат, јарадычы мотивлә говушур. Охудугу һекајә вә ја повестин ишығлы идејасы ону гаршыја мәгсәд гојмаға, арзу етмәјә тәһрик едир. Мәсәлән, рус јазычысы Владимир Немсовун «Кечә вә күндүз» елми-фантастик һекајәси буна нүмунә ола биләр. Нәкајәнин кәнч гәһрәманы дүшүнүр ки, Совет Иттифагында кечәләр дә күндүзләр кими ишығлы олса, әһали даһа хошбәхт јашајар. Нәлбуки, електрикин күчү илә кечәләри күндүзләр кими ишығландырмағ чәтин проблемдир. О, бунун һәлли үчүн чох чалышыр. Јухусуз кечәләр итирир. Нәһәјәт, елә бир чиһаз дүзәлдилер ки, онун васитәсилә кечәләр Күнәшдән шүә алыб, јери күндүзтәк ишығландырмағ мүмкүн олур. Кечәләри ишығландырмағда електрик лазым кәлмир.

Елми фәрзијјә образлы шәкилдә һәллини тапмышдыр. Ушаг чәмијјәтин кәләчәји һағгында хәјала далачағ, белә бир гәһрәман олмағ истәјәчәкдир. Бу мотивләр ушаға о заман даһа јахын көрүнүр ки; әсәрдә реаллашмыш фәрзијјәнин шәраити олсун. Јә'ни һансы шәраитдә, елми зәмин үзәриндә бу мүмкүн олмушдур. «Кечә вә күндүз» һекајәсиндә бу вардыр. Ушагларын тәрбијәсиндә белә әсәрләрин ролу бөјүкдүр.

Елми-фантастик әсәрләрин ушагларын тәрбијәсиндә мүнүм әһәмијәти дә онларда хәјалпәрвәрлик јаратмасындадыр. Ушагларда хәјал бәсләмәк габиліјјәти једди јашындан сүр'әтлә инкишаф едир вә даһа чох јарадычылыг габиліјјәти шәклиндә мејдана чыхыр. Ушаг фантазијасынын инкишафына имкан јарадан тә'сирләрин, сәбәбләрин сајы артыр. Соиралар өјрәндији әдәбијәт, чографија, тарих вә с. фәнләр онларын фантазијасынын ишләмәсинә сәбәб олур. Мәктәб һәјатында исә бу шакирдә лазым олур. Демәли, хәјалпәрвәрлик ушаға мүтләг лазымдыр, онун фәалијјәти илә гајнајыб гарышмалыдыр. В. И. Ленин көстәрмишдир ки, хәјал инсанын бүтүн әгли-ичтимаи фәалијјәти илә үзви сурәтдә бағлы олан вә инсанын бүтүн јарадычылыг фәалијјәтиндә, идрак фәалијјәтиндә иштирак едән бир габиліјјәт, бир кејфијјәтдир. Лакин ушаг хәјала һәддиндән артыг гапылмаамалыдыр, мүөјјән һәдди көзләмәк вачибдир вә буну тәрбијәчиләр дә, валидејнләр дә унутмамалыдырлар. В. Г. Белински ушаг тәхәјјүлүнүн тәрбијәсиндә бу чәһәтә хүсуси диггәт јетирмәји төвсијә едирди: «... Хәјалы башга фикри габиліјјәтләр һесабына инкишаф етдирән вә чошдуран һәр бир шеј олдугча зәрәрлидир; ушагларда ән фәал бир габиліјјәтдир, буна көрә дә ону чошдурмагдан артыграм етдирмәјә чалышмалыдыр; Ушагларын хәјалына ағылын, хүсусән мүнәкимә вә сағлам бир фикрин зәрәринә олараг јанлыш вә чиркин истигамәт вермәк һамысындан писдир» (В. Г. Белински, Сечилмиш әсәрләри Бақы, 1948, сәһ. 111).

Хәјалпәрвәрлик бејнин фикир, хәјал вә саирәдән азад олмасы дејилдир. Елә олур ки, хәјалпәрвәрин

бејни, фикри, хәјалы башгаларына нисбәтән даһа сүр'әтлә ишләјир, чох шеј һаггында хејирхаһлыгга дүшүнүр, лакин нәтичә әлдә едә билмир. Белә хәјалпәрвәрлик кимә лазымдыр?

Хәјалпәрвәрлик тамамилә фәалијјәтсизлик дә дејилдир. Хәјалпәрвәр ушаг бу фәалијјәтини хејирли ишә бағлаја билмир. Она көрә ки, хәјалпәрвәрлији һәгигәтлә бағланмамышдыр, өз мәһдуд дүшүнчәләриндә вурнухуб галыр. О, бир күн јенилмәз пәһләвандыр, космонавтдыр, бәстәкардыр вә с. сабаһ исә... Бу чәһәтләри нәзәрә алыб тәрбијәчи дә, валидејн дә елми фантастик әсәрләрин муталиәсини дүзкүн тәшкил етмәлидир. Лакин истәр-истәмәз бир һәгигәти е'тираф етмәлијик. Бу да ушаглар үчүн марағлы, јүксәк идејалы елми-фантастик әсәрләрин Азәрбајчан дилиндә јох дәрәчәсиндә олмасыдыр. Јахшы оларды ки, јазычыларымыз һеч олмаса, рус вә харичи өлкә јазычыларынын, һабелә Бақыда јашајыб јарадан, Алтовун, Журавлјовун, Бахматовун, Лукодјановун, Гарахановун елми-фантастик әсәрләрини тәрчүмә едиб кичик охучуларә чатдырсынлар. Бу ән бөјүк хејирхаһлыг оларды. Ахы, ушагларымызда тәхәјјүлүн күчлү олмасы онларда фантазијанын вүс'әти, дәринлији, ағын вүс'әтиндән, дәринлијиндән асылыдыр. Ушаглар үчүн јазылмыш елми-фантастик әсәрләр онларын коммунист тәрбијәсинә хидмәт едир. Одур ки, белә әсәрләр габагчыл совет елм вә техниканын мүнәсир наилијјәтләринә, кәләчәк перспективләринә әсасланыр. Гаршысына бәшәр үчүн јени вә мүнүм әһәмијјәти олан мәсәлә вә проблемләрин һәллини гојур. К. Маркс вахтилә демишдир: «Бәшәријјәт һәмишә өз гаршысына анчаг һәлл едә биләчәји мәсәләләри гојур».

Фикри иш пријомларынын тәшәккүлү заманы мұмарисәнин хұсусијјәтләри

Мухтар ҺӘМЗӘЈЕВ

**Азәрбајчан ДЕТПИ психолокија лабораторијасынын мүдири,
профессор**

Инсанын мұәјјән билик вә бачарыгларына јијәләнмәси јалныз һәмнин билик вә бачарыгларын әлдә олунмасы илә баша чатмыр. Инсан биликләрә она көрә јијәләнир ки, һәмнин биликләрдән өз фәалијјәтиндә истифадә етсин, онун көмәји илә гаршысына чыхан мәсәләләри һәлл едә билсин. Һәр һансы бир мәсәләни дүзкүн вә асанлыгла һәлл едә билмәк үчүн исә фикирләшмәји бачармаг лазымдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән шакирдләрин фикри иш пријомларына јијәләнмәләринин ролу бәјүкдүр. Мұәјјән тип мәсәләни һәлл етмәк үчүн лазым олан фикри әмәлијјатлар системи фикри иш пријому адланыр. Бу чүр фикри әмәлијјат системи шакирдә мұгајисә етмәк, үмумиләшдирмәк, мұчәррәдләшдирмәк имканы верир. Нәтичәдә шакирдләрин фикри мәсәләни һәлл етмәләри асанлашыр. Вәрдишини јаранмасынын илк мәрһәләсиндә фикри иш пријомлары хұсуси әһәмијјәт кәсб едир. Һәмнин мәрһәләдә фикри иш пријомларындан истифадә едилмәси баш верән сәһвләрин мејдана чыхарылмасына шәраит јаратмагла, сәһвләрин сәбәбини дәрк етмәјә дә имкан верир.

Фикри иш пријомларына јијәләнмәк шакирдин мұәјјән тип мәсәләни һәлл етмәсинә имкан јаратмагла, бә'ән үмумиләшмиш характер дашыыр, она көрә дә шакирд пријомлары даһа кениш өлчүдә тәтбиғ

едир. Бу исә шакирдин әгли инкишафынын мұһүм чәһәти кими тејд олунмалыдыр. Бүтүн булар шакирдләрин фикри иш пријомларына јијәләнмәләринин зәрурилијини бир даһа тәсдиғ едир.

Фикри әмәлијјатлар системиндән ибарәт олан фикри иш пријомлары биликләрин мәннимсәнилмәси просесиндә јараныр, мұәјјән тип мәсәләни һәлл етмәјә имкан верир. Лакин фикри иш пријомлары мұмарисәләрлә сых бағлыдыр. Мұмарисәсиз зәрури фикри иш пријомларына јијәләнмәк олмазды.

Шүбһәсиз, фикри иш пријомларынын тәшәккүлү заманы тәтбиғ олунан мұмарисәләрин характери вә мигдары һәмишә ејви ола билмәз. Фикри иш пријомларынын тәшәккүлү мұхтәлиф мәрһәләләр кечир. Һәр бир мәрһәлә, һәмчинин һәмнин мәрһәләләрдә тәтбиғ олунан мұмарисәләр өзүнәмәхсус хұсусијјәтә маликдир.

Бүтүн бу мәсәләләри дәғигләшдирмәк үчүн II—III синиф шакирдләринин грамматик материалы мәннимсәмә просесиндә фәрди вә груп үзәрә експеримент тојдуг.

Илк нөвбәдә, үмумијјәтлә, мұмарисәнин шакирдләрдә фикри иш пријомларынын тәшәккүлүнә нечә тәсир кәстәрдијани мұәјјәнләшдирмәк мәғсәди илә II синифдә ејви сәвијјәли ики груп шакирдлә експеримент апарылмышдыр. Биринчи груп-

да бүтүн мүмарисэлэр шакирдләр-дә фикри иш пријомларынын тәшәккүлүнә доғру јөнәлдилмишдир. Контрол группда исә тәтбиг олуан мүмарисәләрдә һәмин тәләбә әмәл олунамашдыр.

Экспериментал группда шакирдләр биринчи нөвбәдә чәтиликлә гаршылашдырылмыш, онлардан «отаг-отағын, папаг-папағда, чичәк-чичәкә, үрәк-үрәјсиз» типли нүмунәләрдә нә кими сәһвләр бурахылдығыны тапмалары тапшырылмышдыр. Бундан истифадә едәрәк шакирдләрин нәзәринә чатдырылмышдыр ки, јазы заманы бу чүр сәһвләрә јол вермәмәк үчүн г вә к самити илә битән сөзләрин јазылыш гәјдасыны билмәк лазымдыр. Сонра чалышмалар әсасында гәјдә шакирдләрә чатдырылмышдыр. Әввәлчә шакирдләрә будаг-будаға, очаг-очаға, балыг-балығын, чичәк-чичәкә, үрәк-үрәји шәклиндә јазылмыш һазыр вәрәгләр тәғдим олуимуш, шәкилчи гәбул етмәјән сөзү, гаршысында исә она охшар сөзү көк вә шәкилчијә ајырыб јазмаг тапшырылмышдыр. Шакирдләрин диггәти бир чәһәтә (сону г вә к самити илә битән сөзләр јалныз шәкилчи гәбул етдикдә г вә ј самитинә кечмә һалынын олдугуна) јөнәлдилмишдир. Сонра сөзләрин тәһлили әсасында онларын диггәти башга чәһәтә, шәкилчиләрин сайтлә вә ја самитлә башланмасына јөнәлдилмишдир. Шакирдләр белә нәтичәјә кәлмишләр ки, сону г вә к илә битән чохчәчәли сөзләр јалныз сайтлә башлајан шәкилчи артырылдыгда г сәси г сәсинә, к сәси ј сәсинә чевридир.

Беләликлә, шакирдләрә һансы әләмәтин әсас олдуғу ајдынлашмышдыр. Сонрақы чалышмаларда да бу чәһәт нәзәрдән гачырылмамышдыр. Шакирдләр нә үчүн бу чүр јаздыларыны изаһ етмишләр. Мисаллар әсасында һәмин шакирдләрә үфүг, Рафиг, електрик кими сөзләрин истисна тәшкил етдији баша салынмышдыр. Мүмарисә әсасында шакирдләрә сәһвә јол вермәмәк үчүн бу чүр сөзләри тәһлил етмәк, онларда тәләб олуан әлә-

мәтләрин олуб-олмадығыны мүәјјәнләшдирмәк вә буна ујғун һәрәкәт етмәк, даһа доғрусу, һансы ардычыллығла фикирләшмәк, иш көрмәк бачарығы јаранмышдыр.

Шакирдләрлә апардығымыз јохлама иши, онларын вердикләри чаваблар буну бир даһа тәсдиг етди. Мәсәлән, шакирдләрдән бири сөзләрдә бурахылмыш һәрфи нечә јеринә гәјдугуну белә изаһ етди:

«Булагдан сөзүндә г артырмышам. Бурада г-дан сонра самит кәлмишдир, она көрә дә г дәјишмир. Булагын сөзүндә г сәси г-ја кечир. Бурада г-дан сонра ы сайт кәлир...»

Экспериментал групп шакирдләринин бу чүр чаваблары онларын мүәјјән фикри әмәлијатлар системиндән истифадә етдикләрини көстәрир. һәмин шакирдләр фактлары үмумиләшдирмәји бачарырлар.

Контрол группда исә тәтбиг олуан мүмарисәләр гәјданын мүһүм әләмәтләрини фәргләндирмәја имкан вермәмишдир. Бурада гәјдә шифаһи изаһ олуиндугдан сонра чалышмаларда јалныз г вә ј сәсләринә кечмиш сөзләрин алтындан хәтт чәкмәк, сону г вә к илә битән бир нечә сөзү чүмлә ичәрисиндә ишләтмәк вә с. тәләб олуимушдур. Нәтичәдә бурада јалныз бир нечә нәфәр гүввәли шакирд аз-чох сәмәрәли фикри әмәлијат системиндән истифадә едә билди. Олар үмумиләшдирмә апара билмир, гәјданын табелијиндә олан сөзләри она аид етмәкдә чәтилик чәкирләр. Мәсәлән, шакирдләрдән бир нечәси чалышмаларда тез-тез ишләтдијимиз ушаг сөзүнү ушаға, ушаглар, ушағын шәклиндә дүзкүн јаздылары һалда, јатаға сөзүнү јатаға, јарпагы сөзүнү јарпагы шәклиндә јазмышдылар. Әләвә суал-чаваб заманы ајдын олду ки, шакирдләр бу сөзләри өјрәндикләри гәјдәја аид едә билмирләр. Бурадақы әсас әләмәти, һәмин сөз көкләринә а, ы сайтләринин әләвә олуиндугуну дәрк етмирләр.

Апардығымыз тәдгигат тәтбиг олуан мүмарисәнин характеринин

дә фикри иш пријомларынын тәшәккүлүндә мүәјјән рол ојнадығыны көстәрди. Һәмин мәгсәдлә үч вариантда эксперимент апарылмышдыр. Ејни билик сәвијјәсинә малик олан үч груп мүәјјәнләшдирилмиш, биринчи группа шифаһи, икинчи группа жазылы, үчүнчү группа исә һәм шифаһи, һәм дә жазылы мүмарисәләрдән истифадә олунмушдыр. Шакирдләр мүмарисәни жазылы шәкилдә јеринә јетирдикдән сонра нә үчүн бу чүр ичра етдикләрини сөјләмишләр.

Сонрадан һәр үч группа ејни јохлама иши апарылмышдыр. Нәтичәдә биринчи группа гүввәли шакирдләр һәм фикри иш пријомларына јијәләндикләрини, һәм дә тапшырығын ичрасында ондан истифадә едә билдикләрини көстәрдиләр. Бу группа жалһыз гүввәли шакирдләр мүәјјән дәрәчәдә өз фикри ишләринин кедишини дә шәрһ едә билдиләр.

Экспериментләрин нәтичәсиндән ајдын олду ки, биринчи вариант үзрә иш апарылдыгда гүввәли шакирдләр мүстәгил оларағ фикри иш пријомларына јијәләниб ондан истифадә едә билдикләри һалда, билик сәвијјәси орта вә ја зәиф олан шакирдләр бу сәһәдә көмәјә еһтијач һисс едирләр. Онлары тәһрик етмәк, истигамәтләндирмәк, јери кәдикчә гәјдадан истифадәнин зәрурилијини онлара хатырлатмағ лазым кәлир.

Жалһыз жазылы мүмарисәләрдән истифадә олунмуш икинчи группа гүввәли шакирдләр фикри иш пријомуна јијәләндикләрини бүрузә вермиш, ләкин бә'зиләри һәмин пријома хас олан әмәлијјатлар системини шифаһи изаһ етмәкдә чәтинлик чәкмиш, зәиф вә орта сәвијјәли шакирдләр исә тапшырығы дүзкүн јеринә јетирмәләринә бахмајарағ, фикри ишин кедишини изаһ едә билмәмишләр.

Үчүнчү вариантда апарылан иш заманы даһа сәмәрәли нәтичә әлдә едилмишдир. Бу вариантда шакирдләрлә һәм шифаһи, һәм дә жазылы мүмарисәләрдән истифадә олунмағла мүһүм вә мүһүм олмајан әләмәтләрин ачылмасына чидди фикир вә

рилмишдир. Нәтичәдә бу группады гүввәли вә орта сәвијјәли шакирдләрин һамысы вә зәиф шакирдләрин әксәријјәти тапшырығы дүзкүн ичра етмиш, жазыда сәһвә јол вермәмишдир. Бунунла јанашы, һәмин шакирдләр фикри иш пријомларындан истифадә етдикләрини, өз фикри ишләринин кедишини дәрк етдикләрини көстәрмишләр.

Бу вә ја дикәр грамматик гәјда вә мәфһумларын мәнимсәнилмәси илә бағлы олан, бу сәһәдә фикри мәсәләнин һәллини асаиләшдыран фикри иш пријомлары бирдән-бирә јаранмыр, о мүхтәлиф мәрһәләләр кечир. Фикри иш пријомларынын тәшәккүлүндә, әсасән, беш мәрһәлә мөвчуддур.

Фикри иш пријомларына јијәләнмәнин биринчи мәрһәләси **һазырлығ мәрһәләсидир**. Адәтән, һазырлығ мәрһәләсиндә шакирдин мувафиг гәјда үзрә фикри иш пријомларына јијәләнмәси үчүн зәрури олан әләвә биликләрин кифајәт гәдәр олмагына фикир верилир. Она көрә дә биринчи мәрһәләдәки илк мүмарисә бир нөв јохлама характери дашыјыр. Бу јохламаны, адәтән, ики шәкилдә апармағ мүмкүндүр: шифаһи сорғу вә жазылы иш. Ләкин тәчрүбә көстәрир ки, чох вахт шакирдләр шифаһи сорғу заманы бу вә ја дикәр мәсәлә һағгында фикир јүрүдә билир, ләкин бу фикри тәчрүбәјә тәтбиғ етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Она көрә дә шифаһи сорғу илә јанашы һазырлығ мәрһәләсиндә шакирдин өз билијини нүмајиш етдирмәсинә имкан верән жазылы јохлама иши дә апарылмалыдыр.

Адәтән, шакирдләрин кечмиш материаллар һағгында кифајәт гәдәр билијин олдугда һазырлығ мәрһәләсини һәмин јохлама иши илә баша чатдырмағ мүмкүндүр. Ләкин јохлама заманы кечилмиш материалларла әләгәдар шакирдин билијиндә түсүрлар олдуғу мејдана чыхарылдыгда һәмин түсүрлары арадан галдырмаға көмәк едән мүмарисәләр апарылмалыдыр. Бу заман мүмарисәнин характери вә митдары шакирдин билик сәвијјәсиндән вә

кечмиш биликлерини бәрпаемә имканындан асылы олур. Тэдгигат просесиндә мә'лум олду ки, кечилмиш материаллар һаггында әсаслы билијә малик олан шакирдләрин бу саһәдәки гүсурларыны асанлыгла арадан галдырмаг мүмкүн олур. Бу саһәдә кифајәт гәдәр билик олмәдыгда исә һәмин шакирдләрлә даһа чох ишләмәк, даһа чох мүмарисәдән истифадә етмәк лазым кәлир. Бу заман чәтинлијин дәрәчәсиндән асылы олараг мүмарисәларин характери дә дәјишә биләр. Әкәр чәтинлик елементар характер дашыјырса бу мәрһәләдә ади грамматик тәһлиллә мәһдудлашмаг вә јери кәлдикчә гәјданы хатырлатмаг кифајәтдир. Чәтинлик әсаслы характер дашыјырса, мүмарисәларин дә мигдарча артмасы вә мүрәккәбләшмәси тәләб олунур. Үмумијјәтлә, биринчи мәрһәләдә тәтбиг олуан мүмарисәләр кечмиш биликлерин бәрпасы илә бағлы олдуғундан көмәкчи характер дашыјыр.

Фикри иш пријомларына јијәләнмәнин икинчи мәрһәләси гәјдә илә илк танышлыг мәрһәләсидир. Бу илк танышлыг фикри иш пријомуна јијәләнмәнин өзүлүнү тәшкил едир. Бурадаки истигамәтдән асылы олараг шакирдин фикри ишини кедиши дә мүәјјәнләшир. Она көрә дә бурада тәтбиг олуан мүмарисәләр гәјдә вә ја мәфһум һаггында илк вә дәгиг мә'луматын верилмәсинә јөнәлдилмәлидир. Адәтән, бу мәрһәләдә шакирдләр гәјдә вә ја мәфһумла илк дәфә растлашырлар. Она көрә дә бу мәрһәләдәки мүмарисәләр дә мә'луматвермә характери дашымалыдыр. Чалышмалар алашыгылы вә садә олмагла нәзәрдә тутулан мә'луматы шакирдләрә чатдырмага имкан вермәлидир. Бу заман башлыча мәгсәд шакирдләрин әсас әламәти дәрк етмәләриндән ибарәтдир.

Тәчрүбә көстәрди ки, бә'зи гәјдалар үзрә һәмин мәрһәләдә әсас әламәтләрә шакирдләрә чатдырмагла кифајәтләнмәк мүмкүн олдуғу һалда, бә'зи гәјдаларда бир-ики садә мүмарисәдән истифадә етмәк лазым кәлир. Бу заман ән чох јазылы

шәкилдә, грамматик тәһлил характериндә апарылан мүмарисәләр даһа мәһсулдар характер дашыјыр. Мәсәлән, шакирдләрә сифәт һаггында мә'лумат верилир. Бунун үчүн ашағыдаки шәкилдә чүмләр тәһлил олунур: «Сәмајә чалышган шакирддир». Тәһлил просесиндә чалышган сөзүнүн шакирд сөзүнә аид олдуғу, онун нечәлијини билдирдији ашкар едилир вә суалы мүәјјәнләшдирилик. Бу јолла бир нечә чүмлә тәһлил едилдикдән сонра бу чүр сөзләрин сифәт олдуғу шакирдләрә билдирилик. Көрүндүјү кими, бу чүр мүмарисәләр пријомда истифадә олуначаг зәрури әламәтләрә мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир, фикри иш пријомунун тәшәккүлү үчүн өзүл јарадыр.

Үчүнчү мәрһәлә әмәлијатлар системинә јијәләнмәкдир. Бу әсас мәрһәләдә хүсуси, дүшүнүлмүш мүмарисәларин тәтбиги зәруридир. Бу заман мүмарисәләр елә тәшкил олунмалыдыр ки, шакирдин гәјдә әтрафында фикрләшмәсини, онун әсас тәләбләрини дәрк етмәсини тәмин едә билсин. Бу мәрһәләдә шакирд һәмин гәјданын јеринә јетирилмәсини тәмин едән пријому мүәјјәнләшдирмәлидир. Бунун үчүн мүмарисәларин дүзкүн тәшкили башлыча шәртдир. Бу заман мүмарисәләр елә тәшкил олунмалыдыр ки, әсас әламәти мүәјјәнләшдирмәклә, онун әсас олмајан әламәтдән фәргини мүәјјәнләшдирмәјә дә имкан версин, зәрури фикри әмәлијатлар системини ашара чыхарсын. Мәсәлән, III синифдә шакирдләрин о вә бу әвзликләриндән сонра дурғу ишәрәләрини дүзкүн ишләтмәләри вә бу саһәдә фикри иш пријомуна јијәләнмәләри үчүн бу чүр иш апарылмышдыр. Шакирдләр I вә II мәрһәләдән кечдикдән сонра онлара ашағыдаки шәкилдә чүмләр верилмишдир:

1. О, китабларыны сәлигәли сахлајыр.
2. О китаблардан чох шеј өјрәндим.
3. О гача-гача ичәри кирди.
4. Бу, бешинчи синфин ә'лачысыдыр.
5. Мәһди бу мәктәбдә оху мушдур.
6. О, һүндүр бинанын јанында дајанды.

Шакирдләр бизим көмәҗимизлә чүмлөләри тәһлил етмиш, һәр чүмлөдә **о** вә **бу** әвәзликләриниң суалыны, һәмни әвәзликләрдән сонра кәлән сөзүн һансы нитг һиссәсинә аял олдуғуну мүүҗәнләшдирмишләр. Шакирдләр мумарисә просесиндә мүүҗән етмишләр ки, **о** вә **бу** әвәзликләри **ким? нә?** суалына чаваб вердикдә вә онлардан сонра **исим, сифәт, сај** кәлдикдә веркүл ишләдилир, башга һалларда исә ишләдилмир. Сонра икинчи мумарисә апарылмыш, шакирдләр бизим көмәҗимизлә бу чүмлөләрдә **о** вә **бу** дан сонра веркүл ишләниб-ишләнмәдиҗини мүүҗәнләшдирмишләр. Нәһајәт, шакирдләр бизим нәзарәтимиз алтында белә бир нәтичәҗә кәлмишләр: «**О** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләниб-ишләнмәдиҗини мүүҗәнләшдирмәк үчүн ашағыдакы шәкилдә фикирләшмәк лазымдыр:

Биринчи, суал веририк, әкәр **о** вә **бу** әвәзлиҗи **ким? нә?** суалына чаваб вермирсә, веркүл ишләнмир, һәмни суаллара чаваб верирсә, икинчи чәһәти јохламалыҗыт. Әкәр **о** вә **бу** әвәзлиҗиндән сонра **исим, сифәт** вә **ја сај** кәлирсә, веркүл јазырыт, кәлмирсә веркүл дә ишләнмир».

Шакирдләр мисаллар әсасында буна әмин олдуғдан сонра һәмни ардычыллыгы дәфтәрләринә гејд едирләр. Сонра бир нечә чүмлә верилир. Онлар һәмни схемдәки ардычыллыгы үзрә һәрәкәт едәрәк бу чүмлөләрдә **о** вә **бу** әвәзлиҗиндән сонра веркүлүн ишләниб-ишләнмәдиҗини мүүҗәнләшдирләр. Беләликлә, артыг үчүнчү мәрһәләдә шакирдләр зәрури фикри әмәлијатлар системинә јијәләнмиш олурлар.

Фикри иш пријомунун тәшәккүлүнүн дәрдүнчү мәрһәләси пријома јијәләнмәдир. Бу мәрһәләдә мумарисәҗә даһа чох јер вермәк тәләб олунур. Јалныз мәгсәдәүҗүн мумарисәләр нәтичәсиндә һәмни мәрһәләдә пријомдан истифадә етмәк бачарыгы јараныр. Бу заман шакирдләр мүүҗәнләшдирилмиш систем үзрә ишләјирләр. Мүүҗән грамматик материал үзрә иш апараркән әлдә етдикләри нәтичәләрин дүзкүн-

лүјүнү дәфтәрләриндә гејд етдикләри схемлә јохлајырлар. Тәдгигат заманы ајдын олду ки, бу мәрһәлә апарылан мумарисәләр илк нөвбәдә верилмиш материалы пријом әсасында шифаһи олараг тәһлил етмәк истигамәтиндә кетдикдә сәмәрәли олур. Бу заман шакирдләр схемдән истифадә едир, верилмиш материалы һәмни схем әсасында изаһ едирләр. Асан тајдалар үзрә бир-иҗи мисал әсасында апарылан бу чүр иш кифајәт етдиҗи һалда, чәтин тајдалар үзрә иш апараркән бир нечә мумарисәдән истифадә едилмәси лазым кәлир.

Тәчрүбә көстәрди ки, фикри иш пријомунун сәмәрәли тәшәккүлү вә шакирд тәрәфиндән дәрк едилмәси үчүн мумарисәдән сонра схемә баһмадан нечә фикирләшдиҗини сөјләмәҗи ондан тәләб етмәк зәруридир. Белә олдуғда шакирд схемин һимәјәсиндән асанлыгла узаглашыр, механики дејил, дүшүнәрәк иш көрмәҗә чәһд едир. Бу да фикри иш пријомунун сәмәрәлилиҗинә мүсбәт тәсир көстәрир. Шакирдин гаршысында тојулан бу чүр тәләб онда фикри иш пријомунун даһа тез автоматлашмасына сәбәб олур.

Нәһајәт, фикри иш пријомлары тәшәккүлүнүн бешинчи мәрһәләси автоматлашмадыр. Өзүнәмәхсус мумарисәләрин тәтбиҗини тәләб едән бу мәрһәләдә шакирдләр схемсиз ишләјир, тапшырыгы јеринә јетирәркән даһа чох фикирләшмәли олурлар. Бу мәрһәләдә тәтбиҗ олунан илк мумарисәләр заманы шакирддән ону нечә јеринә јетирмәси изаһы тәләб олунмалыдыр. Белә олдуғда шакирдин фикри ишинин кедишиндәки нөгсән дәрһал көзә чарпыр вә ону тәсһий етмәк имканы јараныр. Бу заман шакирдин механики олараг һәрәкәт етмәсинә шәрант јараныр. **О**, истәр-истәмәз фикирләшмәли, фикри ишинин кедишини дәрк етмәли олур. Нәтичәдә, мүүҗән тип грамматик мәсәләни һәлл етмәк үчүн зәрури олан әмәлијат системи автоматлашыр вә бу пријомдан истифадә етмәк имканы кеңишләнир. Тәчрүбәдән ајдын олур ки, бүтүн мәрһәләләрдә олдуғу ки-

ми, сон мәрһәләдә дә ејни типли, грамматик җајда вә ја мәфһуму јалһыз биртәрәфли әһатә едән мүмарисәләр фикри иш пријомунун тәшәккүлү вә инкишафына мәнфи тәһсир көстәрир. Әксинә, бу сон мүмарисәләрдә дә җајда вә ја мәфһумун бүтүн әләмәтләри өз әксини тапдыгда, шакирдди мһүм вә мһүм олмајан әләмәтләри җаршылашдырмаг имканы олдугда биртәрәфли үмумиләшдирмәнин җаршысы алыһыр вә дүзкүн үмумиләшдирмәнин, даһа доғрусу, үмумиләшдирмә тип-

ли фикри иш пријомунун формалашмасына көмәк едир.

Демәли, бүтүн җајдалар үзрә әмәлијјат апармаг үчүн зәрури олан фикри иш пријомларынын тәшәккүлү мәрһәләләри ејни миғдарда мүмарисә тәләб етмир. Бир җајда үзрә бир мәрһәләдә, башга җајда үзрә башга мәрһәләдә даһа чоғ мүмарисәјә еһтијач һиссә олунур. Бу, шакирдләрин фикри иш пријомунун көмәји илә өјрәндикләри җајдаларын характериндән, онларын чәтһилик дәрәчәсиндән асылыдыр.

Сөзләрин јадда сахланылмасында әјани тәсәввүрләрин ролу

Н. ШҮКҮРОВА

Н. Б. Зәрдаби адына Кировабәд педагожи институтунун мүәллими

Тәдрис просесиндә шакирдләрин раст кәлдикләри сөзләр конкрет вә мүчәррәд характерә маликдир. Сөзләр мүәјјән битмиш фикрин элементләридир. Лакин һәр һансы бир сөзү шакирд дүзкүн ишләтмәдикдә фикирдә «ғырыглыг», «системсизлик» јараныр. Бу исә шакирдин үмуми инкишафына, мүстәгил шәкилдә ирәлиләмәсинә, јени-јени билликләр топламасына, үмумиләшмәләр едәрәк, конкретдән мүчәррәдә јүксәлмәсинә мане олур.

Конкрет вә мүчәррәд сөзләрин дүзкүн дәрк едилмәсини јадда сахламада, тәфәккүрүн инкишафында чоғ бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу мәсәлә ибтидан мәктәбдә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Чүнки кичик мәктәблини тәфәккүрү конкретдир. Кичик мәктәбли реал шәкилдә тәсәввүр етмәдији сөзү мәнимсәмәкдә бөјүк чәтһилик һиссә едир.

Бу мәгаләдә һәмин мәсәлә илә әләғәдар апарылмыш психоложи тәдғигатдан бәһсә олуначағдыр. Тәч-

рүбәдә көрмә, ешитмә үсулу әсас көтүрүлмүшдүр (јәһни верилмиш сөзләри шакирд өзү охумушдүр). Көрмә, ешитмә үсулу I—II синиф шакирдләрини һәјатында әсас рол ојнамағда конкрет вә мүчәррәд сөзләрин охусунда тәзаһүр едән нөгәанлары изләмәјә имкан верир. Шакирд сөзләри көрүб, ешидиб, тәләффүз етдикдә I вә II сигнал системини фәалијјәти асанлашыр. Чүнки тәчрүбәли охучу јалһыз көзүчү охудугда мәтһи дәрк едир. Һалбуки, бу, I—II синиф шакирдләриндә сөзүн дәрк едилмәси үчүн кифәјәт дејилдир.

Тәчрүбәдә истифадә олунаг сөзләрин вә һәр грунда шакирдләрин сајы 10 олмушдүр. Тәчрүбәнин биринчи вариантында папаг, саат, әлчәк, ағач, синиф, шәкил, китаб, көјнәк, журнал кими конкрет, мәгсәд вүғар, гүссә, һүгүг, шөһрәт, арзу, ганун, илһам, әхлаг вә с. кими мүчәррәд сөзләрдән истифадә едилмишдир.

I синиф шакирдлери конкрет сөзлөрдө 4-нү, II синиф шакирдлери 6-ны, III синиф шакирдлери исә 8-ни јадда сахламышлар. Мүчөррөд сөзлөрдөн исә I—II синиф шакирдлери һеч бирини јадда сахламамыш, III синиф шакирдлери јалһыз үчүнчү, IV синиф шакирдлери исә 5-ни јадда сахлаја билмишләр. Конкрет сөзләрин мүвәффәғијјәтлә јадда сахланымасынын сәбәби һәмин сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән дәрк едилмәсидир. Тәчрүбә дикәр тәрәфдән сүбут едир ки, шакирдләр сөзләрин анд олдуғлары әшјаны өз шүүрунда чанландырырлар. Демәли, әшјанын образы илә (I сигнал системи илә) сөз (II сигнал системи илә) арасында әлагә јараныр. Сигналлар системи гаршылығлы шәкилдә фәалијјәт көстәрир ки, бу да зәһни фәалијјәти асанлашдырыр. Бунун сәјәсиндә дә шакирдләр конкрет сөзләрин бәзиләрини группашдыра билмирләр. Демәли, сөзләр арасындакы реал әләгәләри дәрк етмәк сәјәсиндә шакирдләр конкрет сөзләри ардычыл шәкилдә јадда сахлајыр вә јада салырлар. Мәсәлән, I—IV синиф шакирдлери гапы, синиф, журнал, шәкил сөзләрини ејни ардычыллығла јада салырлар.

Фикримизин дүрүстлүјүнү јохламағ мәгсәди илә биз башга группа сөзләрин белә бир ардычыллығда јадда сахланымасыны јохладығ: **папағ, мәгсәд, саат, һугуг, әлчәк, һәвәс, ағач, вүғар синиф, гүссә.**

Тәчрүбә көстәрир ки, конкрет вә мүчөррәд сөзләрин нөвбәләшмәсинә бахмајарағ, шакирдләр әввәлчә конкрет сөзләри јада салыр, сонра бир-ики мүчөррәд сөз дејиб сусурдулар. Демәли, шәраитин чәтинлијинә бахмајарағ јенә дә шакирдләр мөвчуд тәсәввүрләр әсасында конкрет сөзләри группашдырырлар. Мүчөррәд сөзләр шакирдләрин шүүрунда реал тәсәввүрләрин чанланмасына сәбәб олмадығындан I вә II сигналлар системинин гаршылығлы фәалијјәтини чәтинләшдирир. Шакирдләр конкрет сөзләри охујаркән мүхтәлиф һәрәкәтләр едирдиләр. Мәсә-

лән, шакирдләр әлчәк сөзүнү охујаркән әлчәк кејирмиш кими һәрәкәт едиб, **папағ** сөзүнү охујаркән әлләрини башына гојур, **ағач** сөзүнү охудуғда һәјәтә бахырдылар. Бу марағлы һадисә дә сүбут едирди ки, шакирдләр конкрет сөзләри јада саларкән тәсәввүрлөрдән кениш истифадә едирләр. Әксинә мүчөррәд сөзләри охујаркән гашларыны дүјүләјир, көзләрини узағлара зилләјәрәк додағалты тәқрар едирдиләр.

Шакирдләр конкрет сөзләрин охунмасына нисбәтән аз вахт сәрф едирләр. Бу процес хүсусилә I синиф шакирдлери үчүн хүсуси чәтинлик тәшкил едир. Онлар, мүчөррәд сөзләри һәрфләјә-һәрфләјә охујурлар.

Тәлимин бу мәрһәләсиндә оху вәрдиши јадда сахланмаја күчлү тәсир көстәрир. Тәчрүбә көстәрир ки, һәтта ејни мигдарда һечәја малик олан конкрет вә мүчөррәд сөзләрин охусуна мүхтәлиф шакирдләр мүхтәлиф вахт сәрф едирләр. Бунунла әләғәдар оларағ **мышовул, корамал, чәмәнлик, малдарлығ, пилләкан, сәркәрдә, гәһрәман, мүәллим, тәрәвәз** кими конкрет, **мүбаризә, габиліјјәт, ингилаб, мүһарибә, мүбарәк, зәһмәткеш, вәсијјәт, сағламлығ, ишғалчы, дөвләт** кими мүчөррәд сөзлөрдән истифадә едилмишдир.

I синиф шакирдләринин әксәријјәтинин **габиліјјәт** сөзүнә 20 санијә, **ингилаб** сөзүнә 10 санијә, **мүбарәк** сөзүнә 11,5, **сағламлығ** сөзүнә 12 санијә вахт сәрф едирләр. II синиф шакирдлери дә һәмин сөзләри илк дәфә раст кәлдикләри кими һечәлара ајырыр, сонра бирләшдирмәјә сәј көстәрирләр.

Сөзләрин охусуна зәиф вә гүвәәли шакирдләр мүхтәлиф вахт сәрф едирләр. Мәсәлән, гүвәәли шакирдләр 10 мүчөррәд сөзүн охусуна 40—45 санијә, зәиф шакирдләр исә бир дәғигәдән артығ вахт сәрф едирләр.

I—II синиф шакирдлери мүчөррәд сөзләри охујаркән тәһриф едирләр. Мәсәлән, **ишғалчы** әвәзинә **ишығчы, мүбарәк** әвәзинә **мүрәккәб,**

габилијјет эвэзинә **галибәт** вә с. дедирләр. Шакирдләр һәмин сөzlәрин архасындакы реал аләми көрә билмирләр. Онлар **мүбарәк** сөзүнү **мүрәккәб** охудугда һеч дә мүрәккәб әләгә, мүрәккәб мүнәсибәт вә асылылыг кими дејил, јазы јаздыглары мүрәккәб кими гәбул едирләр. Елә буна көрә дә бәзән биз онларын сәһвини дүзәлдәркән јенидән әввәлки сәһвләрини тәкрат едиб, тәһрифлә охудуглары кими тәһрифлә дә јадә салырлар. Онлар **мышовул** сөзүнә 15, **малдарлыг** сөзүнә 12, **тәрәвәз** сөзүнә 8, **чәмәнлик** сөзүнә 9 санијә вахт сәрф едирләр.

I—II сениф шакирдләри **мүһарибә**, **сағламлыг**, **зәһмәткеш** кими мүчәррәд, **мүәллим**, **чәмәнлик**, **тәрәвәз**, **пилләкән** кими конкрет сөzlәри јадда сахлајырлар. Көрүнүр бу сөzlәр **малдарлыг**, **сәркәрдә** кими сөzlәрә нисбәтән даһа конкрет мәнаја малик олдуғундан јахшы јадда сахланылыр. I—IV сениф шакирдләри **мүһарибә** вә **сәркәрдә** сөzlәрини группашдырдыглары, онларын арасындакы мәна әләгәсини дәрк едикләри һалда, I—II сениф шакирдләри буну бачармамышлар. Она көрә дә онлар **мүһарибә** сөзү илә **сәркәрдә** сөзүнү ардычыл јадда сахлаја билмәмишләр. Гүввәли шакирдләрин бәзиләри мүчәррәд вә конкрет сөzlәри ејни мүвәффәгијәтлә јадда сахламышлар. Гүввәли шакирдләрдә башга бир һалда да тәсадүф олунур. Онлар мүчәррәд сөzlәри башга сөzlәрлә јанашы хатырлајырлар. Мәсәлән, **шәһәр-гәләбә**, **ингилаб—Москва**, **шәһәр—мүһарибә** вә с. Көрүнүр бу чәһәт мүчәррәд сөzlәри јахшы јадда сахламаг мәгсәдилә әләгәдардыр.

I—II сениф шакирдләри тәлимдә мүхтәлиф сөzlәрлә растлашырлар. Бу сөzlәрдән бәзиләри мәзмунча конкрет олдуғу һалда, формача мүчәррәд сөzlәрә јахындыр. Мүшаһидә вә тәчрүбәләр көстәрир ки, шакирдләр белә сөzlәри дә чәтинликлә охујур вә тез үнудурлар. Һәмин сөzlәрини конкретләшдирилмәсинә мане олан нәдир? Нә үчүн шакирдләр бу сөzlәри јадда сахламагда чәтинлик чәкирләр? Бу мәсәләни јә-

гинләшдирмәк мәгсәдилә һәр бири си 10 нәфәр олмаг шәртилә 2 груда фәрди тәчрүбә апарылды. Группун биринә он Азәрбајчан ады (Нәчәф, Елхан, Мәммәд, Бајаз, Сәттар, Әдһәм, Севил, Заһид, Дурсун, Гулам), дикәринә исә 10 Авропа ады верилди. Һәр бир гычаглајычылар арасында беш санијә фәсилә верилди. I сениф шакирдләри орта һесабла 4, II сениф шакирдләри 4—5, III сениф шакирдләри 6, IV сениф шакирдләри 8 ад јадда сахламага мүвәффәг олдулар. Онлар бәзи адлары тәһрифлә јадда сахладылар. Белә ки, **Заһид** эвэзинә **Саһибә**, **Әдһәм** эвэзинә **Әһмәд**, **Сәттар** эвэзинә **Һәстан**, **Һәстәр** вә с. сөzlәрини хатырладырлар. Азәрбајчан адларына **Сәдәф**, **Әлиш**, **Бәһрам**, **Јусиф**, **Күлсүм** сөzlәрини әләвә етдиләр. Онлар өзләрини јохлајыр, бүгүн буналары дејиб-демәдикләрини експериментатордан сорушурдулар.

Азәрбајчан адлары илә мүгајисә етмәк мәгсәдилә ашағыдакы Авропа адларындан истифадә едилмишдир. **Ромен Роллан**, **Виктор Һүго**, **Андре Стил**, **Изабелла Блүм**, **Емил Золаја**. Бу адларын һәр бириси ики һиссәдән ибарәт олдуғуна көрә биз буну да 10 гычыглајычы кими гәбул етмишик.

Тәчрүбә көстәрир ки, I—II сениф шакирдләри бу сөzlәрин охунушуна мүчәррәд сөzlәрдә олдуғу кими даһа чох вахт сәрф едирләр. Мәсәлән, I сениф шакирдләри **Ромен**, **Роллан** сөзүнә 20 санијә, **Изабелла Блүм** сөзүнә 18 санијә вахт сәрф етмиш, ләкин дүзкүн тәләффүз едә билмәмишләр. **Хүсусилә**, **Изабелла Блүм**, **Андре**, **Стил** сөzlәрини охуја билмирләр. Экспериментаторун көмәји илә I—II сениф шакирдләри сөzlәри дүзкүн тәләффүз етсәләр дә сорғу заманы хатырлаја билмәдиләр.

Беләликлә, тәчрүбә сүбут едир ки, башга дилләрдән көтүрүлмүш сөzlәри охумаг вә јадә салмаг ибтидан мәктәб шакирдләри үчүн мүрәккәб бир просесдир. Шакирдләр һәмин сөzlәрә реал әсаслар тапмагда чәтинлик чәкирләр. Әкәр бура гәдәр дедикләримизи јекунлашдыр-

саг, деже билерик ки, шакирдләр конкрет тәлим материалларыны мүчәррәдә нисбәтән яхшы јадда сахлајырлар. Чүнки конкрет тәлим материаллары шакирдләрин шүүрунда парлаг, образлы, реал әлагәләрин чанланмасына сәбәб олур. Башга сөзлә, конкрет тәлим материалы, ушаг үчүн мазмунча конкретләшмиш сөз бир гычыглајычы кими тәсир етдикдә шакирдин шүүрунда әјани образ јарадыр. Бунун сәјәсиндә дә шакирд һәмин материалы јакшы јадда сахлајыр. Башга сөзлә, бу заман I вә II синиф сигналлар системи вәһдәтдә фәалијјәт көстәрдији һалда, мүчәррәд сөз шакирдә бир гычыглајычы кими тәсир етдикдә I вә II сигналлар системинин гаршылыгы фәалијјәти позулур. Јәни сөз шакирдин шүүрунда реал әшја сурәтләрини чанландырмыр. Лакин тәчрүбә дикәр тәрәфдән сүбут едир ки, шакирдләр тәлимдә пиллә-пиллә жүксәлдикчә мүчәррәд сөзләр дә функционал чәһәтдән конкретләшир. Сөзүн функционал чәһәтдән конкретләшмәси нә демәкдир? Әкәр шакирд сөзү охудугда, мұәллимдән ешитдикдә сөзүн архасында реал әшјаны көрүрсә, әлагәни дәрк едирсә, бизим фикримизчә, һәмин сөз артыг функционал чәһәтдән реал мазмун кәсб етмиш, шакирдин өз малына чеврилмишдир. Белә сөзләр шакирдин кечмиш биллик вә тәчрүбәси илә әлагәјә кирир вә билликләрин үмумиләшмәсинә, системләшмәсинә көмәк едир. Јени билликләрин дә асан мәнимсәнилмәсинә шәраит јарадыр.

Бәс сөзләрин функционал чәһәтдән конкретләшмәсини нечә мұәјјәләшдирмәк олар? Нечә етмәк олар ки, сөз тәлим шәклиндә конкретләшин, шакирдин шүүрундан кәнарда галмасын, әксинә дүшүнмәк, ахтармаг вә јаратмаг үчүн әсас олсун.

Бу мәгсәдлә шакирдләрә конкрет вә мүчәррәд тәлим материаллары верилмиш вә бунула әлагәдар реал тәсәвүрләрдән истифадә едәрәк чүмлә дүзәлтмәји тапшырмышыг. Тәчрүбәмиз белә бир фәрзијјәә әсасланырды ки, әкәр шакирд сөзә

јијәләнмишсә, һәмин сөзлә әлагәдар реал тәсәвүрләри шүүрунда чанландырачаг, реал тәсәвүрләр һәмин сөзүн башга сөзләрлә әлагәјә кирмәсинә сәбәб олачаг, нәтичәдә шакирдләр мұәјјән чүмләләр тәртиб етмәјә мұвәффәг олачаглар. Тәчрүбәдә ашагыдакы сөзләрдән истифадә едилмишдир:

1. Конкрет сөзләр: үзүм, күнәш, дүјмә, чөрәк, машын, бајраг, дәфтәр, пишик.

2) Мүчәррәд сөзләр: гәзәб, фәрәһ, шәрәф, мұбаризә, достлуг, һакимијјәт, мұвәффәгијјәт, ишгалчы, вәзијјәт, нифрәт, дөвләт.

I синиф шакирдләри ашагыдакы чүмләләри дүзәлтмишләр. Күнәш чыхды. Чөрәк јејирәм. Атамын машыны вар. Колхозчулар үзүм јығырлар. Сәһәр күнәш чыхды.

Көрүндүјү кими, I синиф шакирдләри конкрет сөзләрдә әлагәдар чүмләләр дүзәлтмишләр. Бу чүмләләрдә әшјанын мұәјјән шәхсә мәнсүб олдуғу («Атамын машыны вар», «Бизим мәһәлләдә пишик вар»), әшјанын мұәјјән хәссәси («Үзүм шириндир» вә с.) көстәрилмишдир.

II синиф шакирдләри дә «Тофиг машын сүрүрдү», «Мән дәфтәримә имла јаздым», «Пишик әт јејир», «Машын бәрк кедир», «Столун үстүндә әт вар иди», «Мән бајраг тутурам» кими чүмләләр дүзәлтмишләр. Көрүндүјү кими, бу чүмләләр даһа долғундур.

Беләликлә, I—II синиф шакирдләри конкрет сөзләрин архасында реал әләми көрә билмиш, онларын инсан һәјатындакы ролуну мұәјјәнләшдирмишләр.

III синиф шакирдләри һәмин сөзләрин иштиракы илә даһа камил мазмунлу, бир-бири илә әлагәдар чүмләләр дүзәлтмишләр. Мәсәлән, «I Мај бајрамында мәним әлимдә бајраг вар иди», «Бизим колхозда үзүм бағы вар», «Бизим бағда үзүм вар», «Гырмызы бајраг һавада јелләнир», «Үзүм тез дәјир», «Колхозчулар үзүм топлајырлар» вә с. шәкилдә чүмләләр дүзәлтмишләр.

Беләликлә, III синиф шакирдләри бајрағын бајрамда кәздирилдијини, гырмызы бајрағын һавада јеллән-

мэк хусусијјетинэ малик олдуғуну, үзүм бағынын колхоза мәнсуб олдуғуну көстөрип, бир сөзлө, өз чүмлөлөриндө даһа кениш элагәләри әкс етдириләр.

Тәчрүбә сүбут едир ки, шакирдләр мазмунча конкретлик кәсб етмиш сөзләрлө даһа бөјүк әһәмијјәтлө ичра едирләр. Әшјанын мүәјјән шәхсләрә мәнсуб олдуғуну, чисимләрин элагәләрини, инсанын һәмни әшјалар үзөриндәки фәалијјәтини өз чүмлөлөриндө әкс етдирә билирләр. Демәли, конкрет сөзләр шакирдләрин шүүрунда чисим вә һадисәләр арасындакы реал элагәләрин чанланмасына сәбәб олур.

I—II синиф шакирдләриндән јалныз бир нәфәр «Гәзәб чох писдир» чүмләсини дүзәлтмишдир. II синиф шакирдләри: «Ана өз оғлуна фәрәһләнир», «Мән гәзәбләнирәм», «Әһмәд мәнә гәзәбләнди» чүмлөләрини дүзәлтмишләр. Демәли, II синиф шакирдләри јалныз гәзәл вә фәрәһ сөзләри илә элагәдар чүмлөләр дүзәлтмишләр. Шакирдләрдән бири «Мән фәрәһләнирәм»—дејә чүмлө дүзәлдир, һәм дә фәрәһ һиссини сәбәбини «б» алмагла элагәләндирир. Демәли, бу сөзү һәмни шакирд даһа ајдын дәрк едир, чүнки өз фәалијјәтинин нәтичәсилә бағлајыр.

III синиф шакирдләри даһа чох фәаллыг көстәрирләр. III синиф шакирдләриндән бәзиләри биз сөзләри јазы тахтасына јазаркән белә суаллар верирдиләр? Мүәллим, кәдәр нәдир? Мәәллим, бәс гәзәб нәдир? Онлар «Рејһан гәзәбләнир», «Мән фәрәһләнирәм, чүнки гардашым ағыллыдыр», «Малгара инсана фәјда верир», «Дүшмәнә нифрәт

едирик», «Мәним гардашым кәдәрлидир», «Мән 5 аланда фәрәһләнирәм» «Мешәдә зәһәрли һејванлар вар», «Мәним балача гардашым ағыллыдыр», «Памбыг өлкәмизә бөјүк фәјда верир», «Биз колхозда фәјдалы иш көрүрүк».

II синиф шакирдләрини чүмлөләриндән фәрғли олараг бу чүмлөләрдә фәјда сөзү даһа кениш мәнада ишләнмиш, ичтимаи әһәмијјәт кәсб едән малгара, памбыг кими мәнсулларла элагәләндирилмишдир. II синиф шакирди фәрәһ сөзү илә элагәдар «Мән фәрәһләнирәм» шәклиндә чүмлө дүзәлтдикләри һалда, III синиф шакирди «Мән 5 аланда фәрәһләнирәм»—дејә чүмлө дүзәлдир. Фәрәһ һиссини сәбәбини 5 алмагла элагәләндирир. Демәли, бу сөзү һәмни шакирд даһа ајдын дәрк едәр, чүнки өз фәалијјәтинин нәтичәсилә бағлајыр.

Шакирдләр нифрәт сөзүнү исә баша дүшмәмиш, әксәр һалларда, гыз ады кими ишләтмишләр. Шакирдләр бири нифрәт сөзүнү тәнбәһ мәнасында дәрк етмиш, «Мүәллим тәнбәлләрә нифрәт еләди» шәклиндә чүмлө гурмушду.

Тәчрүбә сүбут етди ки, ибтидан синиф шакирдләри бүтүн мүчәррәд сөзләр һағгында ејни тәсәввүрләрә малик дејилләр. Мәсәлән, мүбарәк, сағламлыг, габилијјәт, ишғалчы, нифрәт сөзләри илә элагәдар шакирдләрин дүзәлтдикләри чүмлөләр буну сүбут едир.

Бу исә мүәллимләр гаршысында һәр бир мүчәррәд сөзүн мәнасын ачылмасы вә шакирдләрин нитгиндә фәаллашдырылмасы үчүн хусуси ишин апарылмасы вәзифәсини гојур.

Ушагларын нитгинин инкишаф етдирилмәси һаггында

(Валидејнләрлә мүсаһибә үчүн)

Б. А. ӘҺМӘДОВ

Мә'лум олдугу үзрә, дил вә тәфәккүр бир-бири илә сых әлагәдә олуб, диалектик вәһдәт тәшкил едир. Она көрә дә ушагда нитгин тәшәккүлү, тәфәккүрүн јаранмасы илә паралел шәкилдә мејдана чыхыр. Демәли, нитгин формалашмасына на ил олмаг, ејни заманда бу вә ја дикәр шәкилдә тәфәккүрүн инкишафыны тәмин етмәк демәкдир.

Ушагын өз ана дилини нечә мәнимсәмәсини өјрәнмәк, бу сәһәдәки илкин нөгсанлары ашкара чыхарыб арадан галдырмаг бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Адәтән, мәктәб јашына гәдәр арадан галдырылмајан нөгсанлар узун мүддәт мәктәбдә дә давам едир вә мүәллимләри чидди чәттилик гаршысында гојур. Доғрудур, һазырда өлкәмизин һәр јериндә кениш ушаг мүәссисәләри јаратылмышдыр. Бунула белә, һәлә һеч дә ушагларын һамысы ушаг мүәссисәләриндә тәрбијә едилмир. Дикәр тәрәфдән ушаг мүәссисәләриндә ушагын нитги илә мунтәзәм мәшгул олунса да һәммин иш давам етдирилмир.

Ушаг ана дилини өјрәнмәклә коллективин үзвү олур. Дилә јијәләnmәк исә мүхтәлиф мәрһәләләрдән кечән мүрәккәб бир процесдир.

Ушаг нитгинин әсас хүсусијјәтләри одур ки, бу нитг даим ирәлијә доғру инкишаф едир вә бир чох ушагларда нитг инкишафы үмуми гануяларә маликдир. В. И. Ленин көстәрир ки, ушагын зейни инкиша-

фы идрақ нәзәријјәси вә диалектика үчүн зәнкин материал верир.

Ушагын нитгинин формалашмасы онун харичи мүһит һаггындакы тәсәввүрләринин кенишләnmәси, тәфәккүрүнүн инкишафы, шәхсийјәтин формалашмасы илә бағлыдыр. Ушаг дилә јијәләnmәклә илк нөвбәдә аилә үзвләри, сонра исә башга шәхсләрлә үнсийјәтә гошулур. О, ән чох өз јашыдлары вә ја мүәјјән јаш фәргләри олан ушагларла әлагәдә олур, бирликдә ојнајыр, мүбаһисә едир, һәр шејин сәбәбини өјрәнмәјә, һәр шеји билмәјә чан атыр. Ардыарасы кәснәмәјән суалларла бөјүкләрә мүрачигәт едир. Бүтүн бунлар онун инкишафына көмәк едән амилләрдир. Ушински көстәрир ки, ана дили һәр чүр әгли инкишафын әсасыны тәшкил едир вә бүтүн биликләрин хәзинәсидир, һәр чүр дәрк етмә дилдән башлајыр вә онун вәситәси илә ифадә олунур. Доғрудан да беләдир. Марксизм дилчилији өјрәдир ки, инсан анчаг дил материалы әсасында, дүшүндүјүнү дил илә ифадә етмәк мөгсәди илә фикирләшә биләр. Мәһз буна көрә дә аиләдә нитг инкишафына чидди диггәт јетирмәјин мүстәсна әһәмијјәти вардыр.

Ушаг бу вә ја дикәр әшјаны илк дәфә көрдүкдә онун һаггында суаллар верир, адыны өјрәнир, әсас вә әнфәси илә таныш олмаға чалышыр. Бу, онун харичи әләми дәрк етмәси үчүн чох мүһүм әһәмијјәтә маликдир, һәм дә өзләјүндә мүәјјән мү-

чәррәд аңлајыш ифадә едир. Бу гапы дедикдә һәм конкрет бир гапыны һәм дә һәр чүр конкретликдән кәнар, үмумийјәтлә, гапы мәфһумуну нәзәр-дә тутуруг. Ушаг илк дәфә әшјанын адыны конкрет мәнада дәрк едир. Биз она: «Дур гапыны өрт» дедикдә, ушаг сөһбәтин мәһз конкрет гапыдан, өз гапыларындан кетдијини билир. Бундан сонра тәдричән әшјанын адыны мүчәррәд мәнада өјрәнир. О, һәјәтдә ишләјән устадан: «Нә дүзәлдирсиниз?»—дејә сорушдугда, уста чаваб верир ки, гапы дүзәлдирәм. Бу һалда ушаг гапынын ев үчүнмү, төвлә үчүнмү дүзәлдијини вә онун нә формада олачагыны билмир. Амма баша дүшүр ки, уста башга шеј дејил, мәһз гапы дүзәлдир. Елә бу чәһәтә көрә дә ушаг нитгә јијәләнмәклә бирликдә, тәдричән мүчәррәд тәфәккүрә мејл көстәрмәјә башлајыр.

Ана дили елә бир хәзинәнин ачарыдыр ки, ушаг бу ачара саһиб олмадан билик аләминин гапысыны ачыб ичәри дахил ола билмәз. Биз өз балаларымызы халгын мәдәнијәти, әмәјн, инчәсәнәти илә мәһз ана дили васитәси илә таныш едирик. Ушаг бу дилә јијәләнмәклә чәмијјәтин фәал үзвү олмага башлајыр. Биз ушага дил васитәси илә тәбир едирик, ән јахшы мәсләһәтләримизи, арзуларымызы онлара дил илә баша салырыг. Она көрә дә валидејиләр елә етмәлидирләр ки, ушаг өз фикривн башгасына сәрбәст һалда баша сала билсин, башгасынын она дедији фикри дәрк етсин. Чох вахт буна наил олмаг үчүн јашдылар, нечә дејәрләр, ушагын сәвијәсинә етмәли олур. Јәни о, ушагла ушагын баша дүшәчәји бир диллә данышыр. Елә сөз, ифадә вә чүмләр ишләдир ки, ушаг тәрәфиндән дәрк едилмәси мүмкүн олсун. Амма ушагы төглид етмәк һалларына јол верилмәмәлидир. Јәни ушаг «Титабы мәнә веј» дејирсә, бөјүк дә һәммин чүмләни олдуғу кими дејил, дүзкүн шәкилдә ишләтмәлидир.

Бәзи валидејиләр ушаг тәләффүзүнүн «ширинлијиндән» ләззәт алараг, өзләри дә ушагла онун кими

данышырлар. Бу исә ушагын нитгиндәки сәһви мөһкәмләндирир вә онун узун мүддәт давам етмәсинә сәбәб олур.

Ушагын нитгинин аңлашыглы, ајдын вә дүзкүн олмасы валидејиләрдән чох асылыдыр. Она көрә дә ушагла мүнтәзәм, планлы сурәтдә вә методик чәһәтдән дүзкүн үсуллар тәтбиғ етмәклә мәшғул олмаг ләзымдыр. Бәзи ата-аналар бу мәсәләјә ләзымынча әһәмијјәт вермир вә белә дүшүнүрләр ки, онсуз да ушаг лал олмаја чагдыр, тез-кеч дили өјрәнәчәкдир. Беләләри нитгин ләнк инкишафынын ушагын үмуми инкишафына нечә мане олдуғуну унутурлар. Бу чүр валидејиләрин ушагы бағчада тәрбијәчинин, мәктәбдә исә мүәллимин ишини хејли чәтинләшдирмиш олур.

Аиләдә нитг инкишафы илә мәшғул оларкән ушагын фәрди хүсусијәтләрини нәзәрә алмаг ләзымдыр. Елә ушаглар вар ки, һәмши өзләри данышмага чалышыр, башгасынын дедијини сонә гәдәр динләмәјә «сәбри чатмыр». Еләләри дә вар ки, нечә дејәрләр, фагыр олур, диндирмәсән данышмыр. һәр ики һала гаршы мүбаризә апармаг вә ушагын нормал инкишафына наил олмаг ләзымдыр. Бурадан белә бир нәтичә чыхарылмалыдыр ки, ушагын сәрбәстлији әлиндән алынмалы, аилә шәраити илә ичтимаи шәраит ејнләшдирилмәлидир. Мәсәлән, ушаг аиләдә анасына сәи дејә мүрачизәт едирсә, бу нөгсан дејил, амма о, бағчада мүәллимә сиз демәлидир. Беләликлә, ушаг тәдричән ичтимаи нәзакәт гајдалары илә таныш олур, рәсми шәхслә гоһум арасындакы мүнасибәти дәрк едир. Елә һаллар да вардыр ки, бу һәм аиләдә, һәм дә ичтимаи јердә ејни олмалыдыр. Мәсәлән, бөјүкләрлә данышаркән дүз дајанмаг, бөјүјүн сөһбәтинә гарышмамаг, башгасынын сөзүнү кәсмәмәк, дүзкүн тонла данышмаг вә с. Бу кейфијјәтләр нитг мәдәнијјәти илә паралел сурәтдә ашыланмалы вә вәһдәт шәклиндә көтүрүлмәлидир.

Нитг инкишафында фольклорун вә

ушаг әдәбијатынын да мүнүм ролу вардыр. Она көрә дә аиләдә ушага мувафиг нағыллар өјрәтмәк, ше'р әзбәрләтмәк, һекајә данышмаг вә онлары ушага тәкрат етдирмәк лазымдыр.

Ушагын нитги әсасән әтраф мүнһити, хүсүсән аилә үзвләриниң данышыгы шәраитиндә формалашыр. Она көрә дә дүзкүн әдәби диллә данышмаг, јерли шивәдән гачмаг, пис, налагиг сөзләрдән бир дөфәлик узаг-лашмаг лазымдыр.

Нормал инкишаф едән, хәстәлик кечирмәјән ушаглар һалә дүвја үзүнә кәлдикдән ики ај сонра мүәјјән гарышыг-тутгун сәсләр ифадә етмәјә башлајырлар. Бу һал бөјүкләрин ушагы охшадыглары, «данышдырдыглары» вахт даһа ајдын бүрузә чыхыр. Ајдын мәхрәчә малик олмајан, әслиндә данышыға хидмәт етмәјән белә сәсләр организмдә данышыға хидмәт едән һиссләри һәрәкәтә кәтирмәклә, кәләчәк данышыг үчүн зәмин һазырлајыр. Ушагын анадан олдуғу күн ағламасынын өзү «саитләрин» мүшајнәти илә баш верир. Белә ки ушаг ағлајаркән ағзыны а сәсиниң дејилишиндә олдуғу кими ачыр вә сәс телләри мөһкәм сурәтдә титрәмәјә башлајыр. Бу илк «тәмринләр» нәтижәсиндә тәләффүзү асан саитләрини вә додаг самитләриниң (п, б, м) дејилишинә имкан јаратмыш олур. Беләликлә, ушаг саитлә додаг самитләрини бирләшдириб, илк һечалары әмәлә кәтирир: ба-ба, мә-мә, бә-бә вә с. Елә буна көрә дә ушаг дил ачаркән өзү кими көрпәләрә бәбә, ады вермәли олур. Чүнки о, башга сәсләри тәләффүз едә билмир. Сәккиз ајлыг ушаглар бөјүкләриниң ишләтдикләри бир сыра сәсләри тәкрат едә билirlәр.

Нормал ушаглар, тәхминән, бир јаш, үч ајдан вә ја јаш јарымдан сонра сөзләр ишләдиләр. Белә сөзләр чүмләнә әвәз едир. Јәни ушаг һәмин сөзлә там фикир ифадә етмәјә чалышыр. Бүтүн бунлар кәстәрир ки, ушагларын нитгиниң тәшәккүлү вә инкишафы һәм мараглы, һәм дә чох мүрәккәб бир мәсәләдир.

Ушаг јашынын икинчи илиндә артыг дилдә олан сәсләрин, тәхминән, јарысыны тәләффүз едә билир. Үчүнчү јашында исә хүсүси чәтинлик төрәдән р, к, ч, ж, ш, ч, ч сәсләриндән башга бүтүн сәсләри дејә билир. Бәзи ушаглар үч јашында јухарыдакылардан әлавә л, һ, в, х сәсләрини дә гисмән чәтин мәнимсәјирләр.

Аиләдә апарылан мүшаһидәләр, ушагларын нитгиниң күндәлик гејдә алынмасы сүбүт етмишдир ки, ушаглар р сәсини адәтән, ј, (бәзән дә л сәси илә) к сәсини т, ж сәсини з; ш сәсини с; ч сәсини, тәхминән дз, ч сәсини исә, тәхминән тс илә әвәз едилләр. Мәсәлән вур-вуј, вурачағам — вујадзам, кет-дет, кәл-дәл, китаб-титаб, кәнд-тәнт, гараж-гајаз, журнал-зујнал, шал-сал, беш-бес, ман-лан, чох-тсох, чәк-тсәһ вә с.

Бәс бу нөгәсанлары нечә арадан галдырмаг олар?

Бунун ики јолу вардыр: говушугдан ибарәт олмајан сәсләри ачгаг тәглид јолу илә өјрәтмәк лазымдыр. Ушаг јашлы адамлары тәглид едәрәк ж, ш, р сәсләрини тәкрат етмәли, тәркибиндә һәмин сәсләр олан сөз вә бәди парчалар әзбәрләмәлидир. Мәсәлән, аиләмиздә Хошгәдәм нар сөзүнү «нај, нај, нар, нај, нар» дејә бир нечә тәкратламыш вә бирдән доғру тәләффүз етмишдир. Сонра онун биздән ајрылыгдә нар сөзүнү һәвәслә вә тез-тез тәкрат едилди. Онун бундан хошу кәлирди.

Говушуг сәсләрин тәләффүзүнү өјрәтмәк бундан фәргләнир. Бунун үчүн әвәлчә говушугун тәркибинә дахил олан сәсләри ајрылыгдә мәнимсәтмәк лазымдыр. Белә ки, әкәр ушаг ајрылыгдә ж, ш сәсләрини тәләффүз едә билмирсә, она ч, ч сәсләрини дә өјрәтмәк чәтин олар. О, баш, шал, шор, шар, аш типли сөзләри тәкрат едәрәк ш сәсиниң тәләффүзүнү өјрәнмәли, бундан сонра ч сәси үзәриндә чалышмалыдыр. Әкс һалда ш сәсини с кими тәләффүз едән ушаг тш бирләшмәсинә охшајан ч сәсини дә тс кими тәләффүз етмәјә мөчбур олар.

Ушаглар тәрәфиндән чәтин мәнимсәнилән сәсләрдән бир групу да к (кәнд), к (колхоз) вә к самитләриндән ибарәтдир. Ушаглар галын тәләффүз едилән к сәсини (колхоз, командир) сөzlәриндә олан илк сәси, адәтән, г сәси илә әвәз едирләр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бу һал мәктәбдә дә узун мүддәт давам едир вә ушагын дүзкүн тәләффүз, дүзкүн јазы гајдаларыны мәнимсәмәсинә мане олуp. Она көрә дә аиләдә буна хусуои диггәт јетирмәк ләзимдир. К, к сәсләри исә чох аз мигдарда онлара јахын мәхрәчә мәлик олан т, д сәсләри илә әвәз олуp.

Бу нөгсаны да аичаг тәркибиндә т-д, к-к сәсләри олан сөzlәр үзәриндә чалышма апармагла дүзәлтмәк мүмкүндүp. Ушаға һәм т, һәм дә к илә дејилән сөzlәри мүгајисәли шәкилдә дедиртмәк даһа фајдалыдыp. Чүнки бу заман онлар һәмин сәсләр арасындакы фәрги тез дәрк едирләр. Мәсәлән, кар—тар, кәлә—тәлә вә с. Јахшы олар ки, белә сөzlәрин ифадә етдији әшјанын өзү ушаға мәлүм олсун вә ја көстәрилсин. Јәни о, дәрк етсин ки, кәлә һејвандыр, тәлә исә аләтдир.

Нәһајәт, гисмән чәтин мәнимсәнилән сәсләрин сон групу дилдиби-богаз самитләридир. Булар исә ч, х, һ сәсләриндән ибарәтдир. Әслиндә белә сәсләр дејилиш етибары илә о гәдәр дә чәтин дејилдир вә мүәјјән чалышмалар нәтичәсиндә ушаглар онлары тез мәнимсәјә билдирләр.

Сәсләри дүзкүн тәләффүз едә билмәјән ушаг чох вахт сөзүн мәнасыны бөјүкләрә чатдырмагда чәтинлик чәкиp, һәтта отуруб аглајыр. Мәсәлән, балача Зөһрә бағчаја кетдији биринчи күнүн ахшамы кәлиб ата-сына деди:

Ојда Нсаба вај, ону таныјсан?

— Кими, кими?

— Нсаба, Нсаба!

— Күлсабаһ?

— Јох, Нсаба дејәм, Нсаба!

— Саһибә?

— Јооох, Нсаба (аглајыр)!

— Нүшабә?

— Һә, һә, Нсаба, бах ону дејәм!

Сөзү дүзкүн тәләффүз едә билмәјән ушаглар чох вахт кәлирәм, дәлирәм (дешмәк мәнасында), дәлијәм (дәли олмаг мәнасында) сөzlәринин һәр үчүнү бир шәкилдә—дәлијәм кими ишләдир. Бу да онун нә демәк истәдијини чәтинләшдиpир вә нитгини корлајыр. Ата-аналарын өзләри белә бә'зән дејинијәм, бөјүјәм, дојду кими сөzlәрин кејинмәк, бөлмәк, долу мәнасында ишләдилдијини чәтинликлә баша дүшүрләр.

Бүтүн булар сәсләрин дүзкүн тәләффүз олунмәсында ирәли кәлиp. Белә һаллара јол вермәмәк үчүн ушагларла мүнтәзәм вә планлы шәкилдә мәшгул олмаг ләзимдир.

Мараглыдыp ки, ушаглар бирликдә ојнајаркән бә'зән бир-биринин данышыгына күлүp, ону мәсхәрәјә гојурлар. Мәсәлән, гоишулугда олан Зөһрә р сәсини дөрд јашында белә дүзкүн тәләффүз едә билмирди. Үч јашлы Хошгәдәм исә һәмин сәси дүзкүн тәләффүз едирди. Зөһрәдән трактор әвәзинә тјактој сөзүнү ешидән Хошгәдәм тјактој, тјактој дејә ону јамсыламыш вә Зөһрәни аглатмышдыp. Бу кичик фактын өзү көстәриp ки, ушаглар һәлә нитгә јијәләндикләри илк вахтлардан дүзкүн тәләффүзә чан атыp, бу сәһәдә мүвәффәгијјәт газана билмәдикдә, хәчәләт чәкиp, пәрт олуpлар. Ата-аналар дүзкүн тәләффүзә олан бу мејли күчләндирмәли вә беләликлә, ушаглара јахындан көмәк етмәлидирләр.

Бә'зән ушаглар әшјалара, нечә дејәрләр, хусуои ад верирләр. Мәсәлән, Илһам гатылашдырылмыш сүдү, консерви кыхын адландырыды. Бу сөз һәмин дәмир банкаларын ағзынын ачылмасы кәсилмәси (ушаг дили илә десәк кых едилмәси) илә әлагәдар мејдана чыхмышды. О карандаша заз (јазмагла әлагәдар) хөрәјә исә нәһиһә (ағзын марчылдадылмасыны тәглид етдији үчүн) дејирди.

О, хөрәк газаныны бармагы илә көстәриб **нәһнәһ** дедикдә ајдын олурду ки, онда хөрәжин олдуғуну билдирмәк истәјир. Газан олмадыгда **нәһнәһ** дејәркән исә хөрәк истәдијини билдирди. Еләчә дә карандашы көрән кими **зав** дејәрәк карандаш мәфхумуну ифадә едир, кағыз вә карандаш кәтириб **зав** дедикдә исә «Шәжил чәк» чүмләсинин мәнасыны билдириди. Бүтүн белә һалларда сөз вә чүмлә јериндә ишләдилән кәлмәләр интонасија илә бир-бириндән фәргләнирди. Демәли, ушаг һәлә кичик јашларындан интонасијадан фикрин ифадә вәситәсн кими истифадә едир.

Јери кәлмишкән бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр. Бәзи ата-аналар ушага дүзкүн тәләффүзү өјрәдәркән чалышырлар ки, (ушаг) сөзү китабда јазылдыгы кими десин. Башга сөзлә, белә валидејиләр өзлүјүндә о тәләффүзү доғру һесаб едирләр ки, сөзүн јазылышынын ејни олсун. Мәсәлән, онлар **бағча, сағсаған, чаггал, кәнд, саггал, дөрд, түфәнк, пәләнк** типли сөзләри ушага олдуғу кими дедиртмәјә чалышырлар. Әслиндә исә өзләри һәмин сөзләри **бахча, сахсаған, чакгал, сакгал, кәнт, дөрт, пәләнк** кими тәләффүз едирләр. Куја, ата-ана белә сөзләри сәһв ишләдир, она көрә дә чалышырлар ки, һеч олмасса, ушага дүзкүнүвү өјрәтсинләр. Әслиндә һәмин сөзләр јазылдыгы кими дејил, елә **бахча, сахсаған...** шәклиндә тәләффүз олунмалыдыр.

Әдәби тәләффүз нормаларына әсәсән чинкилтили **б, в, г, д, з, к, ч** самитләри сөзләрин сонунда, адәтән, карлашыр. Јә'ни **п, ф, х, т, с, к, ч** кими тәләффүз олунур. Мәсәлән **китаб** јазылыр, **китап** дејилир; **паңаг** јазылыр, **папах** дејилир вә с.

Сөзүн ортасында әввәлчә чинкилтили, сонра кар самит кәләрсә, әввәлки сәс дә кар тәләффүз олунур. Мәсәлән, **бағча, мәгсәд, автомат** сөзләриндә јанашы ишләдилән самитләрдән биринчиси (**ғ, г, в**) чинкилтили, икинчиси (**ч, с, т**) кар олдуғу үчүн **ғ** сәси **х, г** сәси **к, в** сәси **ф** кими дејилир (**бағча, мәксәт,**

әфтамаг). Сөзүн ортасында ики кар самит јанашы кәлдикдә, икинчиси чинкилтили һалла тәләффүз олунур, Мәсәлән, јазылыр: **ашпаз, дәфтәр, таппылыты** вә с. Дејилир: **ашпаз дәфтәр таппылыты**.

Бир нечә кәлмә дә ушагларын сөз еһтијатынын зәнкинләшмәси һаггында. Үзәриндә мушаһидә апардығымыз ушагларын әксәријјәти сөзләри 10 ајлыгдан вә ја бир јашындан етибарән ишләтмәјә башламышдыр. Һәмин сөзләр, адәтән, ихтисар шәклиндә тәләффүз олунмуш вә ән чоһ аилдәки адамларын адыны билдирмишдир. Ушаг һәлә сөзү ишләтмәдән бу вә ја дикәр шәхсин адыны чағыртыдыгда она тәрәф бахыр, санки онун адыны таныдығыны билдирмәк истәјирди. Беләликлә, ајдын олур ки, ушаг бөјүкләрин данышығыны тәдричән баша дүшүр вә һәтта бәзән она әмәл едир. Һәр һансы бир шәхс әлини ушага тәрәф узадараг: гучағыма кәл дедикдә о да өзләрини узадыр. «**Анан һаны, Солмаз һаны?**» дедикдә башыны анасына тәрәф чевирир вә с. Онун баша дүшдүјү белә сөзләр, адәтән, 15—20-дән артыг олмур. Буилардан бир нечәсини ушағын өзү дә ишләдир, бәзиләрини исә јалныз баша дүшүр, ләкин ишләтмир. Икинчи јашдан башлајараг о, билдији сөзләрдән кениш истифадә едир вә өз фикрини баша салмаға чалышыр. Үч јашына дахил олдуғдан сонра исә сөз чүмләдән садә мүхтәсәр чүмләләр дүзәлтмәјә башлајыр.

Ики јашлы ушаглар 80—100 әшја билдирләр. Бунлар башлыча олараг адам, һејван, һәмчинин бәдән үзләринин јемәк палтар, ојунчаг вә с. әшјаларын, адларындан ибарәт олур.

Бу сөзләрдән чоһуну валидеји әшјаны ушага көстәрмәклә өјрәдир. Бәзиләрини исә ушағын өзү бөјүкләрин дилиндән көтүрүр вә теа **бу нәдир?**» дејә мүрачнәт едәрәк јени сөзләр мәнимсәмәјә чалышыр.

Бу мәрһәләдә, јә'ни 2—3 јашларында өјрәнилән сөзләр ушаг үчүн аичаг конкрет мәна билдирән сөзләрдир. Јә'ни үмумиләшдиричи ха-

рактёр һәлә ушаға аҗдын дежил. К. Д. Ушински бу мәсәләдән бәһс едәрәк көстәрир ки, ушаг илк дөфә хусуси адларла данышмаға башла-йыр, ушаг үчүн ата, ана сөзләри үму-ми ад дежил, хусуси исимдир. Ушаг үчүн пишти сөзү һәр чүр пишији де-жил, тәкчә онун таныдыгы евләриндә көрдүҗү пишији билдирир. Бир мүд-дәт сонра ушаг әшјалар арасында-кы охшарлығы, үмумилији тәдричән дәрк едир вә онлара үмуми ад верир. Һәтта бу заман ушағын чашдыгы һаллар да олур, бә'зән көрдүҗү һәр бир кишини ата дејә чағырыр; илк дөфә һансы чичәји көрмүш вә ады-ны өјрәнмишсә, бүтүн чичәкләри һа-мин сөзлә адландырыр вә с. О, јал-ныз әтраф мүһити дәрк етмәклә сө-зүн үмумиләшдиричи маһијјәтини анламаға башлајыр. Елә буна көрә дә аиләдә ушағын лүгәт еһтијаты-нын зәнкинләшдирилмәси илә хари-чи аләм һаггындакы тәсәвүрләри-нин кенишләндирилмәси вәһдәт шәклиндә көтүрүлмәлидир. Бу мә-сәләјә лазымынча әһәмијјәт верил-мәјән аиләләрдә белә һаллар олур: ушаг әшјанын адыны билдир, лакин өзү һаггында һеч бир тәсәвүрә ма-лик олмур. Ја да әксинә, әшјаны, көрүр, таныјыр, амма адыны бил-мир. Мәсәлән, о, нитгиндә бә'зән трактор сөзүнү ишләдир. Он беш сө-зүнү ишләдир, лакин онларын нә де-мәк олдуғуну билмир. Һәтта сәруш-дугда ки, сәнни нечә јашын вар? Он беш дејә чаваб верир.

Сөз еһтијаты касыб олан ушаглар, адәтән, үнсијјәт заманы әл һәрәкәт-ләриндән вә иллүстратив жестләр-дән истифада едирләр. Мәсәлән, бир дөфә Илһама дедиләр ки, һәјәтдән јоғун бир ағач кәтирсин. О исә јо-ғун әвәзинә узун ағач кәтирди. Де-диләр, биз белә ағач истәмирик. Ил-һам һәр ики әлини баш вә шәһадәт бармагларыны бир-биринә тутуб, һәлгә шәклиндә салды вә деди:— Бәс, белә ағачмы истәјирсиниз? Де-мали, о, јоғун сөзү илә узун сөзүнү ајыра билмәмиш вә һәмийн әләмәт-

ләри әли илә тәсвир етмәјә чалыш-мышдыр. Бу, бир дә ону көстәрир ки, ушаг тәфәккүрү ән чох конкрет-лик сеvir вә мүчәррәд анлајышла-ры чәтин гаврајыр.

Бүтүн бу дејиләнләри нәзәрә ала-раг ушагларла илк нөвбәдә мүстә-гим мә'налы сөзләри өјрәтмәк ла-зымдыр. Ушаг илк дөфә, әсасән әш-ја адларыны сонра исә тәдричән әш-јанын әләмәтини еләчә дә һәрәкә-тини билдирән сөзләри өјрәнир.

Ушагларын тәсәвүрүнү кениш-ләндирмәк вә сөз еһтијатларыны ар-тырмаг үчүн кәзинтиләр тәшкил ет-мәк лазымдыр. Мәсәлән, ана өз ушагларыны бағчаја тәмиз һаваја чыхармалы вә онлары бағчадакы мүхтәлиф әшјаларла, бу әшјаларын адлары илә таныш етмәлидир. Мә-сәлән, ушаг тут илә килас ағачла-рына бахмалы, онларын фәргини дәрк етмәлидир. Сонра һәр ики меј-вәнин формасыны, дадыны баша дүшмәли, фәргли вә охшар чәһәтләр-рини өз сәвијјәсиндә өјрәнмәлидир. Белә үмуми танышлыгдан сонра бир мејвәнин мүхтәлиф нөвләри илә та-нышлыг апарылмалыдыр. Ушаг ши-рин алма илә турш алманы, јахшы јетишмиш алча илә кал алчаны бир-бириндән ајырмаға аид илк вәрдиш-ләрә јијәләнмәлидир.

Илк бахышда «хырда иш» кими көрүнән белә кәзинтиләрин ушағын һәм тәсәвүрүнүн, һәм дә нитгинин инкишафы үчүн мүстәсна әһәмијјә-ти вардыр.

Нитг инкишафы үзрә апарылан бу илк терминләр ушағын нормал зәһни инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир, онун нитгинин формалаш-масына көмәк едир.

Беләликлә, аиләдә ушагларын нитгини инкишаф етдирмәк үчүн әсас шәрт ады вә ја әләмәти өјрәди-лән әшјаларын ушағын көзү гаршы-сында нүмајиш етдирилмәсидир. Бу, һәм дә ушағын мүшаһидәчилик га-билијјәтини, мүгајисә етмәк бачары-ғыны инкишаф етдирмәк үчүн әһә-мијјәтлидир.

Нитг нөгсанларынын арадан галдырылмасы тэчрүбэсиндэн

(«Педагожи мүнәзирэлэр»дэн)

П. ГУЛИЈЕВА

Сумгајыт шәһәриндәки 41 нөмрәли көрпәләр еви—ушаг
багчасынын тәрбијәчиси

Ушаг шәхсијјәтинин һәртәрәфли инкишафында нитгин мүстәсна дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Тәфәккүрлә сых вәһдәт тәшкил едән нитг инкишаф етмәсә, ушағын һәртәрәфли инкишафындан данышмаға дәјмәз. Чүнки ушаг өз истәк вә арзуларыны, тәклифләрини, һисс вә һәјәчаныны аичаг сөз васитәсилә башгаларына билдирир. Башгаларынын арзу вә тәклифләрини, һисс вә һәјәчаныны да ушаг сөз васитәсилә анлајыр. Демәли, ушаг әтрафдакылар һаггында, онларын ошарлығы вә ја фәрғи, хассәләри һаггында билик әлдә етмәк үчүн нитгә малик олмалы, мүәјјән мигдарда сөз еһтијатына јијәләнмәлидир. Ушаг нитг васитәсилә чәмијјәтә дахил олур, биликләрә, елмә јијәләнир, өз мөгсәдинә чатмаг үчүн сәј кәстәрир, онун ишыглы кәләчәји угрунда мүбаризәјә гошулуру, гурубјарадыр.

Инсанын пәјатында белә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән нитг көрпәлик дөврүндә тәшәккүл тапыр, тәдричән инкишаф едир, тәкмилләшир. Шүбһәсиз, буна тәрбијәчиләрин планлы, мөгсәдәмүвафиг, ардычыл педагожи фәәлијјәти нәтичәсиндә наил олмаг мүмкүндүр.

Тәрбијәчи мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын нитгләриндәки нөгсанлары, онларын нитг инкишафынын әсас хүсусијјәтләрини вә нөгсанларын арадан галдырылмасы јолларыны билмәлидир.

Ушағын нитгини инкишаф етдирмәк үчүн тәрбијәчинин гаршысында, әсасән, үч вәзифә дурур.

1. Сәсләрин, сөзләрин ајдын, дүзкүн тәләффүзүнүн өјрәдилмәси.

2. Лүғәт еһтијатынын зәркинләшдирилмәси.

3. Рабитәли нитгин инкишафы.

Бунлардан јалныз биринчиси ушаг багчасында тамамилә јеринә јетирилмәли, мәктәбә кедән ушаглар бүтүн сәсләри дүзкүн, ајдын вә тәмиз тәләффүз етмәји бачармалыдырлар.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын нитгиндә, әсасән, ики чүр нөгсан өзүнү кәстәрир: 1) Физиоложи гүсурлар нәтичәсиндә баш верән вә һәкимләрин, логопедләрин көмәји илә дүзәлдилә биләчәк нөгсанлар; 2) Тәрбијә процесиндә дүзәлдилә биләчәк дикәр нөгсанлар.

Нитгин инкишафы биринчи нөвбәдә нитг апаратынын инкишафындан асылы олдуғу үчүн биз тәрбијәчиләр нитгин инкишафына аид илк ишимизи нитг апаратынын инкишаф етдирилмәсиндән башламалыыг. Мәлүмдүр ки, кичик јашлы ушагларда нәфәс алма мүддәти нәфәс вермә мүддәтиндән чоһ олдуғундан ушаг данышаркән онун нәфәси ғырыг-ғырыг чыхыр, сөзләри ахыра гәдәр тәләффүз едә билмир. I кичик групдан башлајараг ушағын дүзкүн нәфәс алмасынын тәмин етмәк мөгсәдилә сабун көпүјүнүн, шарын, јүнкүл вә тәмиз ләләкләрин, ланачијәји чәтиринин, чығаранын

үфүрүлөрөк хавада сахланмасы үзрө мөшг апармаг фајдалыдыр. Мән белә ојун вә әјләнчәләри мұвафиг шәраитдә ушаглара көстөриб, онлары һәвәсләндирирәм. Ушаглар һәзз алып, бу әшјаларын јерә дүшмәмәси үчүн ардычыл олараг вә мүәјјән фасилә илә јухары үфүрүр вә ону јерә дүшмәјә гојмурлар. Гырыг-гырыг данышан вә сөзләри ахыра кими тәләффүз едә билмәјән ушагларын даһа чох мөшг етмәләринә имкан верирәм.

Үч јашлы ушагларын чоху **к, к, с, ш, ч, ч, р, л** сәсләрини ја тәләффүз едә билмир ја да тәһриф едирләр. Мәсәлән: **кағыз** әвәзинә **чағыз**; **күл** әвәзинә **дүл**, **саат** әвәзинә **шаат**, **шар** әвәзинә **сал**, **чүчә** әвәзинә **дзүзә** вә **с** тәләффүз едирләр. Бәзи ушаглар **р** сәсини 4 јашындан сонра мәнимсәјирләр. Јени ушаглар тәрбијә едәркән, бир гајда олараг, илк нөвбәдә онларын нитгинин нормал вә ја гүсурлу олдуғуну, һансы сәсләри дүзкүн тәләффүз едә билмәдикләрини вә ја тәһриф етдикләрини мүәјјәнләшдирмәјә чалышырам. Күн әрзиндәки фәалијјәтләри просесиндә әввәлләр һазырладығым план үзрә фәрди сөһбәтләр гүсурларын ашкар едилмәсинә көмәк көстөрир. Мүсаһибә үчүн елә сөзләр сечирәм **ки**, ушаглара таныш олсун. Мәсәлән, **б—баба, габ, бурун; в—ведрә, довшан, ев; г—гугу, бошгаб, балыг; д—довшан, једди, ганад; з—зәнбил, хоруз, әзиз; к—көк, түлкү, бөјүк; л—лампа, түлкү, әл; р—Расим, рәф, шар, армуд; с—саат, сәс, Аслан** вә **с**. Бу сөзләрлә ушагларын нитгиндәки гүсурлары мүәјјән етдикдән сонра елә данышыглара раст кәлмәк олур ки, онлар сәси ајрылығда тәләффүз етдикләри һалда, сөзүн тәркибиндә исә тәләффүз етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Белә ушаглара сөзләри бүтөв дејил, һечаларла тәләффүз етдирирәм.

Тәғлид етмәнин ушагларын һәјагында чох бөјүк ролуну нәзәрә аларат мән нитгини дүзкүн, ајдын, рабитәли олмасына фикир верирәм. Һәр бир ушағын әсәб системини вә ешитмә габилитәтини горумаг үчүн груп отағында даим чох сәс-күј ол-

масынын гаршысыны алырам. Она көрә ки, сәс-күј һәлә мөһкәмләнмәмиш әсәб системинә тәсир едир вә ејни заманда ешитмә һәссаслығыны азалдыр.

Сәс тәләффүзүнүн өјрәдилмәси үзрә ики чүр дидактик ојун кечирирәм:

1. «Дедијими тап». Ушаглар пычылты илә данышанын үзүнә бахараг, сөјләнилән сөзү тапыр вә тәкрар едирләр.

2. Бир сыра ојунларда исә ушаглар сөзү анчаг ешитмә габилитәтинә әсәсән данышана бахмајараг тапырлар. Мәсәлән, «Сәсиндән таны». «Хараб олмуш телефон», «Һансы нечә сәсләнир», «Гатар», «Гәрибә торбачыг», «Газларым», «Тап көрәк балача евдә ким јашајыр», «Нә кизләдилмишдир» вә **с**.

II кичик группа «Дедијими тап» адлы дидактик ојуну белә кечирирәм. Әввәлчәдән ојун үчүн сәсләмәсинә көрә јахын, мәнча фәрғли сөзләри сечиб јазырам. **Од-от; адат; аз-ас; ач-аш; әл-ал** вә **с**.

Ојунун гајдасына көрә ушаглар сакит отуруб, мәним пычылты илә дедијим сөзләри диггәтлә динләмәлидирләр. Тәрбијәчи исә ушагларын бириндән нә ешитдијини сорушмалыдыр. Ушаг ешитдији сөзү учадан сөјләмәлидир. Көрүндүјү кими, ојун чох сакит шәраитдә кечмәли, бүтүн ушаглар ејни вәзијјәтдә тәрбијәчини јахшы көрмәли, сөзү ешитмәк үчүн ону диггәтлә динләмәлидирләр. Бу ојуну ачыг һавада кечирирәм. Ојунда ушагларын һамысы чох фәал иштирак етмәјә сәј көстөрир.

Сәс тәләффүзүнүн өјрәдилмәсиндә јанылтмачлардан да истифадә едирәм.

I вә II кичик группларда һәфтәдә бир дәфә, орта группа ајда ики дәфә, бөјүк вә мәктәбә һазырлыг группларында исә ајда бир дәфә сәс тәләффүсү үзрә мөшгәлә кечирәм.

Нитги нөгсанлы ушагларла нәинки ана дили мөшгәләләриндә, һәмчинин дикәр мөшгәләләрдә, кәзинти, јемәк, нөвбәтчилик, ојун, мұшаһидә вә екскурсија заманы да мөшгүл олурам. Бу ишдә ардычыллығын позулмасы јахшы нәтичә вер-

мир. Ушағын нитгиндәки нөгсаны тәкрар етмәк, җамсыламаг, әлә салмаг, ушағы инчитмәк вә ја она хәс-тәјә јанашан кими јанашыб һалына ачымаг дүзкүн дејил.

Мәшғәлә заманы, бир гајда ола-раг, әввәлчә сәсләри дүзкүн тәләф-фүз едән, сонра исә дүзкүн тәләф-фүз едә билмәјән ушагдан сорушу-рам.

Јахшы олар ки, истәр сәс тәләф-фүзүнүн өјрәдилмәсиндә, истәрсә дә лүгәт еһтијатынын эәкинләшди-рилмәси мәгсәдилә олан мәшғәлә-ләрдә ушаг әшјанын, ојунчағын адыны дедикдә һәмин әшјаны да әлиһә көтүрсүн, бахсын вә онунла ојнасын. Пишик сөзүнү дејән ушаг ојунчаг пишији көтүрүб ојнадыр, тәрбијәчинин тәклифи илә пишијин сәсини җамсылајыр, гујругуну, гу-лағларыны, көзләрини, ајағларыны, бығларыны көстәрир вә һәр дәфә бунларын адларыны дејир.

«Нә кизләдилмишир» адлы ди-дактик ојунда ушаглар нөвбә илә кәлиб столун үстүндәки ојунчагла-рын адыны дејир, кизләдилән әш-јанын адыны тапыр, нечә сәсләнди-јини сөјләјирләр.

Беләликлә, һәр ушаг ејни сәси 2—3 дәфә тәләффүз етмиш олур. Дикәр сәһәләрдә олдуғу кими бу сәһәдә дә валидејилә мөһкәм әләгә сахламаг чох јахшы нәтичә верир. Мәсәлән, 5 јашлы Севда илк дәфә иди ки, бағчаја кәлирди. Онунла фәрди сөһбәт заманы мүәјјән етдим ки, Севда сәсләрин әксәријјәтини тәһриф едир.

Мән Севданын валидејни илә әлә-гә сахладым. Мә'лум олду ки, Сев-да сон бешик олдуғундан аиләнин бүтүн үзвләри онунла ушаг дили илә данышыр, онун р сәсини ј ки-ми, ш сәсини с кими, г сәсини д ки-ми тәләффүз етмәсиндән хүсусилә хошланыр, ушағы җамсылајырлар. Валидејилә бу һагда әтрафлы сөһ-бәт едиб, она бә'зи мәсләһәтләр вер-дим. Ушагла һәмин күндән бағчада да, аиләдә дә тәләб олуан кими

данышдылар, валидејнләр бағчада башланан иши давам етдирдиләр. Биркә иш јахшы нәтичә верди. Сев-да мәктәбә һазырлыг групуна ке-дәндә бүтүн сәсләри дүзкүн тәләф-фүз едир, рабитәли данышыр, ше'р, нағыл сөјләјирди. Һазырда Севда 14 нөмрәли сәккизиллик мәктәбин II синфиндә охујур. О, тәһсил әла-чысыдыр.

Ишимиздә јахшы чәһәтләр чох-дур, ләкин ушаглары мәктәбә там һазырлаја билмәмәјимизин бә'зи сә-бәбләрини гејд етмәк писе олмазды. Мәктәбәгәдәр јашлы ушаглары ана дилинин, нитгин өјрәдилмәси үчүн ләзим олан әјани вәсант аз тапы-дыр вә мүасир тәләбләрә чаваб вермир. Чох вахт ушаг бағчаларына алынған ојунчаглар ушагларын би-лик сәвијјәсинә мүвафиг олур. Ушагларә сәс тәләффүзүнүн өјрә-дилмәси, лүгәт еһтијатынын эәкин-ләшдирилмәси үчүн ев һејванлары, ев гушлары, вәһши һејваылары тәс-вир едән ојунчаглар, кәлиничикләр, үчүн мебел, габ-гачаг вә с. әлдә едилмәсинә әһәмијјәт верилмир. Чох вахт алынмајан, зөвгсүз һазыр-ланан ојунчаглардан да ушаг бағ-часында көрмәк олур.

Ушагларымыз бөјүк Сабирин, Пушкинин, Шаигин, Сәһһәтин әсәр-ләри илә јанашы, М. Дилбазинин, Ә. Әлибәјлинин, Х. Һасилованын, М. Сејидзадәнин, Т. Мүтәллибовун әсәрләрини дә севә-севә өјрәнирләр. Биз бу јазычыларын ушагларә мәх-сус ше'р вә һекајәләрини чох чәти-ликлә әлдә едирик. Һалбуки, иди мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын әк-сәријјәти ушаг бағчаларында тәр-бијә алыр вә онлар бу мүәссисәләрдә мәктәб тә'лиминә һазырлашыр-лар.

Бу чәтин вә шәрәфли ишдә бүтүн гүввә вә бачарығымызы, билик вә имканларымызы сәрф едиб комму-низм чәмијјәтинә ләјиг ушаглар тәрбијә етмәлијик.

Ушагларда нағылетмә вәрдишләринин жаранмасы шәртләри һаггында

З. ИБРАҢИМОВА

Азәрб. ДЕТПИ-нин аспиранты

Ушаг бағчаларынын мәктәбә һазырлыг группалары гаршысында дуран ән мүнүм вәзифә—ушаглары гираәт вә жазы тәлиминә һазырламаг үчүн онлара мүнәжән билик, бағчаларыг вә вәрдишләр ашыламагдан ибарәтдир.

Белә бир әсасы олмажан ушаглар әлифба тәлими дөврүндә бөјүк чәтинликләрлә гаршылашыр, савад тәлими баша чатдыгдан сонра анадилли дәрелијиндәки мәтнләри, һәтта ән мараглы парчалары охујуб нағыл едә билмирләр.

Бәзән исә ушаглар мәтнин мөвзусуну әзбәрләјиб, китабда олдуғу кими данышырлар. Һалбуки, икинчи белә һәтта мүнәссәл нағылетмә илә кифәјәтләnmәк олмаз. Программын тәләбинә кәрә I синиф шакирдләри сечмә вә јыгчам нағылетмә вәрдишләринә дә јијәләnmәлидирләр.

Ушаг бағчаларынын һазырлыг группаларында бу сәһәдә вәрдишләрин ашыланмасы мәктәбин, хүсусилә I синиф мүнәллиминин ишини хејәл јүнкүлләшидир.

Ушаг бағчаларынын тәрбијә программында көстәрилер ки, ушагларда китаба, бәдиә әдәбијјата мәнәбәт, бәдиә сурәтдә һисс етмә габилитәти тәрбијә олунмалыдыр. Ушагларда поезијаны (поетик интгил ајдынлығыны, аһәнкдарлығыны, ритмилитини), ешитмә габилитәтини, охунун интонасија ифадәлилитини, нағыл, һекајә вә шәрләрин бәдиә дилитини баша дүшмәји инкишаф етдирмәк лазимдыр.

Бакынын бир сыра ушаг бағчаларында апардығымыз мүнәһидәләр көстәрди ки, тәрбијәчиләрин бөјүк әксәријјәти ушагларда динләмә, ешитмә габилитәтинин инкишафына лазымынча әһәмијјәт вермир. Мәшгәлә заманы бир чох һалларда ушагларын диггәти тез-тез јайыныр. Онлар күчәдән кечән машина, отагдакы аквариума, ојунчаглара бахыр, јолдашыны дүмсүкләјир, далдан сачыны дартыр, онунла сәнбәт едир, күлүр, мејвә јејир, мүркүләјир. Буна сәбәб надир?

Ахтарышлар нәтичәсиндә мәлум олду ки, белә бир һалын баш вермәсинин сәбәбләриндән бири мәктәбәдә јашлы ушагларда ихтијари диггәтин давамсызлығыдырса, икинчи сәбәб тәрбијәчинин јухарыда көстәрилән һаллара лагәјд мүнәсибәт бәсләмәси, ушагларда динләмә вәрдишинин инкишаф етдирилмәси үчүн тәдбир көрмәмәсидир.

Нәһәјәт, башлыча сәбәбләрдән бири мәшгәләнин марагсыз кечмәсидир. Бәдиә парчалары чанлы, емоционал охујан, нағыл едән, онларын мезмунуну өз ал-гол һәрәкәтләри, мимикалары илә, әјани вәсаитлә зәнкинләшидирән тәрбијәчиләрин ушаглары динләмә вәрдишләринә јијәләширләр.

Белә группаларда ушаглар һәм дә јахшы ешидир, нитг сәсләрини дүзкүн тәләффүз етмәјә, сөзләри әдәби тәләффүз нормаларына мүнәфиг шәкилдә демәјә алышырлар.

Нәһәјәт, онлар нағылетмә үзрә сәдә вәрдишләрә дә јијәләширләр.

Ушагларын динләмә бачарыгыны ашкара чыхармаг мәгсәди илә Ба-кы шәһәриндәки 59 вә 103 нөмрәли ушаг бағчаларынын мәктәбә һазыр-лыг группларында эксперимент го-жулду.

1. Әзимзадәнин «Һә, јохса бәли» һекајәси, һәр ики группа тәрбијәчи тәрәфиндән охунду. Сонра ушагла-ры тәк-тәк башга бир отага чағы-рараг һекајәнин мәзмунуну даныш-магы тәләб етдик. 59 нөмрәли бағ-чадагы группа олан 21 ушагдан 5-и һекајәни там, ардычыл нағыл етди. Ушаглардан бири системлә даныш-ды, ләкин мһүм бир һиссәни бу-рахды. 2 нәфәр ики-үч чүмлә дејиб дајанды. 13 нәфәр исә нағыл етмәк-дән бојун гачырды.

103 нөмрәли бағчанын һазырлыг группундагы 16 ушагдан 4 нәфәри там, ардычыл нағыл етди. 2 нәфәр данышаркән мһүм бир һиссәни бу-рахды. 2 нәфәр ики-үч чүмлә даны-шыб дајанды. 8 нәфәри исә гәтијјән даныша билмәди.

Ону да гејд едәк ки, һәр ики груп-да мүкәммәл нағыл едән ушагла-рын да бәзиләри сөзләри вә чүмлә-ләри тәкрарлајыр, јерли шивә хү-сусијјәтләринә јол верирдиләр.

Јохлама көстәрди ки, охунаг һекајәни ушагларын тәхминән 24—25 фазни тәләб олунаг сәвијјәдә на-ғыл едә билир.

Адәтән, тәрбијәчиләр группа јал-ныз өзләри охујур, өзләри нағыл едир, бир сөзлә, јалныз өзләри ун-сијјәтдә олмага чалышырлар. Он-лар өзләринин һаглы олдуғларыны белә әсастандырырдылар ки, ушаг-лар башга шәхсдән утаныр, чәки-шир, сыхынты кечирирләр.

Бу мәсәләни ајдынлашдырмаг мәгсәди илә һәмин бағчаларын һәр икисиндә Н. Носовун «Пилләләр» һекајәси экспериментатор тәрәфин-дән охунду. һәмин бағчаларда ушагларын тәхминән ејни сәвијјәдә олмасы нәтичәнин объективлији үчүн имкан јарадырды. Мә'лум ол-ду ки, һәр ики группа ушагларын нағылетмә габиллијјәти һеч дә әв-вәлки нәтичәләрдән аз олмамыш, әксия, хејли үстүнлүк тәшкил ет-мишир.

Бу, бә'зәи тәрбијәчиләрин «Ла-лын дилини анасы биләр» аталар сөзүнә истинад етмәләринин әсәс-сызлыгыны сүбут едир. Белә тәрби-јәчиләр, көрүнүр, ушагларын мәк-тәбә һазырландыгыны, онларын коллективдә, чәмијјәтдә фәалијјәт көстәрәчәкләрини унудурлар. Ушаг-лар мәктәбдә һәр дәфә бир мүалли-мин, шакирдин, дәстә рәббәринин, китабханачынын охудуғуну, нағыл етдијини динләмәли, онларын суал-ларына чаваб вермәли олулар. Бе-лә бир шәраит үчүн ушаглары һәлә бағчада икән һазырламаг ләзым-дыр.

Биз нағылетмә вәрдишинин мүх-тәлиф сәбәпләрлә нә дәрәдәдә бағ-лы олдуғуну ашкар етмәк мәгсәди илә эксперименти давам етдирдик. Охунмуш, јахуд нағыл едилмиш әсарин нә вахт јахшы јадда галма-сыны өјрәнмәјә чалышдыг.

Бу дәфә 59 нөмрәли ушаг бағча-сындагы һазырлыг группунда В. Осееванын «Сәһирли сөз» һекајәси тәрбијәчи тәрәфиндән нағыл едил-ди. 103 нөмрәли бағчанын группунда исә тәрбијәчи тәрәфиндән охунду.

59 нөмрәли бағчанын һазырлыг группунда 24 ушагдан 12-си һекајә-нин мәзмунуну там, ардычыл сөзлә-ди, 2-си бә'зи һиссәләрини бура-магла нағыл етди, 3-ү бир ичә чүмләдән сонра дајанды, 7-си исә һеч дилләнмәди.

103 нөмрәли бағчанын һазырлыг группунда исә 18 ушагдан 6-сы там, ардычыл нағыл етди, 2-си бир ичә чүмләдән сонра дајанды, 8-и исә да-нышмагдан бојун гачырды.

Көрүндүјү ки, ејни һекајәнин охундуғу группа нисбәтән нағыл олундуғу группа ушаглар мәзмуну даһа јахшы даныша билмишләр.

Бу онулла изағ олунур ки, һека-јәнин мәзмуну нағыл едиләркән: 1) тәрбијәчи ушаглары, онларын һәр биринин әһвали-руһијјәсини изләјир, диггәтинә нәзәр јетирир; 2) ушагларын диггәтини ојаг сахла-маг үчүн жестләрдән, мимикадан ис-тифадә етмәјә, онлара емоционал тә'сирин күчүнү артырмага имкан

тапыр; 3) тәрбијәчи һекајәнин мазмунуну даһа садә диллә, ушагларын нитгинә јахын тәрздә данышыр Јазычынын ишләтдији бә'зи чәтин сөз вә ифадәләри ја ишләтмир, ја да даһа мүнәсиб сөз вә ифадәләртә әвәз едир); 4) тәрбијәчи һекајәнин мазмунуну јағчам нағыл етдијиндән ушаглар даһа јахшы јадда сахлајырлар.

Мә'лумдур ки, ушаглар нағыллары чох сефир, онлардакы сефирли аләмлә һәддән артыг марагланырлар. Бу марагын артмасында онларын нағыл едилмәси дә мүнүм рол ојнајыр.

Нағылларын ушаглар тәрәфиндән марагла дилләнилмәси вә нағыл едилмәси шәртләрини мүүјјәнләшдирмәк мәгсәди илә Бакыдакы 59, 96, 118 нөмрәли вә «Гәрәнфил» ушаг бағчасында белә эксперимент гојдуг.

Ш. Перронун «Гырмызы папаг» нағылы 59 нөмрәли бағчада әввәл-

чә экспериментатор тәрәфиндән охунду, сонра ушаглар нағыл етдиләр. 96 нөмрәли бағчада экспериментатор нағыл етди, сонра ушаглар данышдылар. 118 нөмрәли бағчада экспериментаторун нағылы рәнкли серија шәкилләртә мүнәшәрт олунду. «Гәрәнфил» ушаг бағчасында исә нағыл едилдикдән сонра филмоскопун көмәји илә нағылын сүжети ушагларын көзләри гаршысында чаиландырылды.

Экспериментин апарылдыгы дөрд бағчада ушагларын һәмин нағылы нағылетмә бачарыгы илә танышлыг көстәрди ки, ән ашагы нәтичә 59 нөмрәли, јүксәк нәтичә исә «Гәрәнфил» ушаг бағчасында әлдә едилмишдир.

Беләликлә, дејиләнләрдән мә'лум олур ки, ушаг бағчаларында ушаглар нағылетмә вәрдишләринин ашыланмасы үчүн јухарыдакы шәртләрин нәзәрә алынмасы зәруридир.

Ушагларын мэдәни давранышлары һаггында

Ә. САЛАЈЕВА

127 нөмрәли ушаг бағчасынын тәрбијәчиси

Аиләдә тәрбијә иши елә гурулмадыр ки, ушагларын давранышында, рәфтарында мэдәни вәрдиш вә адәтләр дәрни көк салсын. Бунун үчүн аиләдә тәрбијә ишинин дүзкүн тәшкили мүнүм әһәмијјәт кәсб едир.

Валидејнләр өз өвладларынын јүксәк кејфијјәтләрә, нәчиб хүсусијјәтләрә малик олан, һәртәрәfli инкишаф етмиш, ағыллы, мэдәни, бачарыглы вә һамынын рәғбәтини гәзанан шәхсләр кими јетишмәсини арзулајыр вә она көрә дә тәрбијә очаглары илә бирликдә фәалијјәт көстәрирләр.

Өлкәмиздә аилә һәр чәһәтдән партија вә дөвләтин гәјгысы илә әһәтә олуимушдур ки, бу да ушагларын дүзкүн тәрбијәси үчүн мөһкәм бү-

нөврә јарадыр. Лакин бә'зи аиләләрдә, ушагларын тәрбијәси дүзкүн тәшкил едилмәдијиндән өвлад атананын е'тимадыны доғрултмур. Онларын давранышында вә рәфтарында кобудлуг, јаланчылыг, шылтаглыг кими налајиг һәрәкәтләр өзүнү көстәрир. Бүтүн бунлар исә сонралар мәктәбин ишини чәтинләндирир. Мәсәлән, Разин гәсәбәсиндә јашајан һүсејновлар аиләсинин Наилә адлы бирчә ушагы вардыр. Валидејнләр гызлары үчүн «Чанларындан кечмәјә» һазыр идиләр, ушагын бүтүн арзуларыны вә һәтта шылтаглыгыны данышыгсыз јеринә јетирдиләр.

Наилә бүтүн ишләрдән, һәтта чүз'н дә олса өзүнәхидмәтдән дә

азад едилмишиди. О, мүстәгил әл-үзүнү јумағы, јорган-дөшәјини јығышдырмағы бачармаз, палтарыны тәмизләјә билмәзди... Ушағын ән чүз'и хәстәлији, кичик бир чырмаг јери вә ән әһәмијјәтсиз бир әккинлик аилә ичәрисиндә фөвгәл'адә һадисә сајылырды. Наилә чох тез баша дүшдү ки, аиләнин ән вачиб адамы одур. Буна көрә дә о, аз кечмәдән аилә ичәрисиндә «һөкмранлыг» етмәјә башлады.

7 јашы тамам олдугда Наиләни мәктәбә көндәрдиләр. Артыг илк күнләрдән е'тибарән гыз баша дүшдү ки, о, мәктәб режиминин мүјјәп тәләбләринә табе олмалы, өз давраһышы, дәрс тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси үчүн мәс'улијјәт дашымалыдыр.

Мәктәб интизамынын тәләбләри Наиләнин хошуна кәлмәди. О, наразылыг етмәјә башлады. О, даһа мәктәбә кетмәјәчәјини валидејинә сөјләди. Анасы бүтүн ахшам вә мәктәбә кедән күнүн сәһәри Наиләни дилә тутду ки, гыз өз гарарыны дәјишиб мәктәбә кетсин, амма Наилә инадкарлыг етди. Нәһәјәт, атасы мәктәбә кетмәсини гыздан тәләб етмәли олду.

Шылтаглығынын бир нәтичә вермәдијини көрән гыз бир дәфә мәктәбә кетмәздән әввәл валидејинә билдирди ки, өзүнү чох пис һисс едир, башы, боғазы вә синәси агрыыр. Тамамилә ајдын иди ки, гыз өзүнү јалаңдан хәстәлијә вурмушдур. Буна бахмајараг, валидејни, һәмшиә олдуғу кими тәшвишә дүшәрәк гызы мәктәбә бурахмады. Бу күндән е'тибарән дәрсдән вә ја етәпшырыгларынын ичрасындан јахасыны гуртармаг истәјән Наилә мүнтәзәм олараг мүхтәлиф јалаңларә әл атды; кәһ кефсиз олмасындан шикајәт етди, кәһ синифләриндә бир гызын боғаз агрысы хәстәлијинә тутулдуғундан карантин е'лан едилдијини, кәһ да евә һеч бир тапшырыг верилмәдијини билдирди. Гызын јаланчылығынын вә мәктәб тапшырыгларына мәнфи мүнәсибәт бәсләмәсинин башлыча сәбәби, ушағын сон дәрәчә әркөјүн бөјүдүлмәси, илк јашларындан е'тибарән ән садә

әмәк фәалијјәтиндән көнарда галмасыдыр.

Тәрбијәнин бүнөврәсини мөһкәм вә әсәсли гурмаг истәјән валидеји бу сәһәдә ән инчә хүсусијјәтләри белә нәзәрдән гачырмамалыдыр. Валидејиләр ушағын бүтүн һәржәтләринә даим нәзарәт етмәлидиләр.

Ушаг ешитдијини тез көтүрүр. Бә'зән аиләдә ушаға дүзкүн мәдәни вәрдишләр ашыланмасына бахмајараг о, әтраф мүнәтдә јолдашларындан наләјиг сөзләр ешидир. Вахт кечдикчә белә сөзләр онун һафизәсиндә мөһкәмләнир. Бә'зән о, ата-ананын һүзурунда белә сөзләри тәкрар едир. Бу заман валидеји тәәчүбләнир, һирсләнир. Бу аздыр. Илк күндән белә пис вәрдишләри ушагларә тәркитмәк лазымдыр. Әкс һалда, лагәјдлик белә сөзләрин сајынын артмасына сәбәб олар.

Мәдәни вәрдиш вә адәтләр коммунист мә'нәвијјәтынын маһијјәтинә дахил олан ән нәчиб сифәтләрдән биридир. Коммунист мә'нәвијјәты чохчәһәтли олдуғу кими, онун тәркибинә дахил олан мәдәни вәрдишләр дә чохчәһәтли вә мүрәккәбдир. Данышаркән, јеријәркән, аилә үзвләри вә јолдашлары илә гаршылыглы мүнәсибәтдә мәдәни давраһмаг, сәлигәлилик, тәмизкарлыг вә с. белә вәрдишләрә мисал ола биләр. Бу мүһүм давраһыш гәјдаларынын вә мәдәни вәрдишләри ән кичик јашлардан башлајараг ушагларда тәрбијә етмәк лазымдыр.

6 — 7 јашлы ушагларда адамларә мүнәсибәт сәһәсиндә мәдәни вәрдишләрин тәрбијә едилмәси вачибдир. Јухудан галхаркән «сабаһыһыз хејир» — дејә салам вермәк, јемәкдән сонра «Сағ олун, зәһмәт чәкдиннәз» демәк, евдән чыхаркән һара кетдијини вә нә вахт гәјдачагағыны ата-анаја билдирмәк вә с. әәруридир.

Ушагларда әмәк фәалијјәтинин башланмасы илә әләгәдар оларатә'лим-тәрбијә иши елә гурулмалыдыр ки, бу, ушағын кәләчәк ичтиман фәалијјәти үчүн әсәс рол ојнаја билсин. Тәәссүф ки, бә'зән валидејиләр ушағы фәјдалы әмәјә алышдырмаг әвәзинә, онун јерсиз тәләбләри-

ни јеринә јетирирләр. Нәтицәдә бө-
јүјәндә ушагда эмәјә сојуг мүнәси-
бәт, инсанлара лагәјдлик, худпә-
сәндлик, өзүнү чәкмәк, довғалыг,
егоизм кими мәнфи хусусијәтләр
өзүнү көстәрир. О, давранышында
чәмијјәтимизә хас олмајан һәрәкәт-
ләрә јол верир.

Аиләдә вә тәрбијә очагларында
ушагларын тәрбијәсини елә тәшкил
етмәк лазымдыр ки, онлар эмәјә,
әмәк адамларына һөрмәтлә јанаш-
сынлар, әмәкдән чәкинмәсинләр.

Нәсими рајонундакы 127 нөмрәли
көрпәләр еви вә ушаг бағчасынын
валидејнләр јыгынчагында тәһрә-
ман ана С. Мәммәдова чыхыш едә-
рәк аиләси һаггында деди: «Мән өз
ушагларымы лап кичик јашындан
эмәјә алышдырмышам. Бизим евдә
һәр кәс өз ишини билир. Ушаглар-
дан Сәмирә һәмницә дөшәмәни сүпү-
рүр, јујур, Күләр јујулмуш габлары
силир, сәлигә илә өз јеринә јыгыр,
Күлназ исә јемәк һазырламагда мәнә
көмәк едир.

Бизим һәјәтјаны сәһәмиз дә вар.
Ушаглар орада биркә чалышырлар.
Аталары оғланлара балача кәтил
гајырмағы, сынмыш ојунчаглары
тәмир етмәји, бағ белләмәји дә өј-
рәдир. Ушаглар нәинки әмәји сеvir-
ләр, һәм дә интизамлыдырлар. Евдә
нә мәним, нә дә атасынын бир сөзү
ики олмур. Мүәллимләр дә ушагла-
рымдан разыдырлар...».

Мисалдан ајдын олур ки, ушағы
аиләдә тәсәррүфат ишинә чәлб ет-
мәк, она даими әмәк тапшырыглары
вермәк, ушағын тәрбијәсинин ән
башлыча васитәсидир. Белә аиләдә
сәмимлик, гаршылыгы һөрмәт
олур.

Тәһрүбә көстәрир ки, аиләдә фи-
зики ишә чәлб олунан, өз ишләрин-
дә ата-анасына јахындан көмәк
едән, өзүндән кичик бачы вә гарда-

шынын гајысына галан ушаглар
интизамлы олурлар.

Елә аилә дә вардыр ки, ушаг эмә-
јә мејл көстәрир, ана исә буна разы
олмур: «Кеч отур јериндә, һәлә ба-
лачасан, бөјүјәндә көмәк едәрсән»—
дејә ону ишдән узаглашдырыр.
Шүбһәсиз, ананын бу фикри дүзкүн
дејил. Унутмаг олмаз ки, ушағы
эмәјә илк јашларындан алышдыр-
маг лазымдыр. Әмәклә мәшгул ол-
мајан ушаг ону гијмәтләндирә бил-
мәјәчәк вә интизамсызлыг едәчәк-
дир. Халг арасында белә мәсәл вар:
«Бикарчылыг позғунлуғун анасы-
дыр». Тәбиәтән фәал олан ушағын
ашыб-дашан енержиси фәјдалы иш-
ләрә јөнәлдилмәдикдә, ону фәјда-
сыз ишләрә сәрф етмәјә мәнбур
олур. О, ичтимаи јерләрдә өзүнү
апара билмир, јерсиз сәс-күј салыр,
ора-бура гачыр, далашыр вә с.

Јери кәлмишкән буну да демәк
лазымдыр ки, аилә үзвләри арасын-
да мөһрибанлығын, бир-биринә гај-
ғынын олмамасы да ушағын қобуд,
интизамсыз бөјүмәсинә сәбәб олур.
Мә'лумдур ки, нүмунә тәрбијәдә
мүһүм амилләрдән биридир. Вали-
дејнләр истәр давранышларында,
истәрсә дә ичтимаи һәјәтдакы фәа-
лијјәтиндә ушаға нүмунә олмалы-
дырлар. Әкәр валидејн гајда-ғанун-
лара риәјәт етмәзсә, ушаг онун
әдәбдәнкәнар һәрәкәтләрини көрәр,
бу да онун тәрбијәсинә мәнфи тәсир
көстәрәр. Ахы, ушаг тәғлидчидир.
О, истәр тәрбијә очагларында, ис-
тәрсә дә аиләдә көрдүкләрини өз
ојунунда верир.

Валидејн ушаға ирадәлилик, тәм-
кинлилик, чәсарәт вә әзм кими јүк-
сәк һиссләр ашыламагла јанашы,
евдә, күчәдә, ичтимаи јерләрдә өзү-
нү јахшы апармағы, бөјүкләрә һөр-
мәт етмәји, кичикләрә гајғы көстәр-
мәји дә өјрәтмәлидир.

III синиф үчүн Азәрбајчан дилиндән јохлама ишләри

III синифдә әрәдичи имлаларын мәтләри һәләлик дәрсликдән, бөди парчалардан сечилмәли вә ја мүәллим тәрәфиндән тәртиб едилмәлидир. Мөвзунун харагтериндән вә дәрсии мөгсәдиндән асылы олараг мүәллим имланын нөвүнү мүәјјәнләшдирмәли вә мүвафиг материал һазырламалыдыр.

Јохлама имлалар синиф дөфтәриндә апарылмалыдыр. Јохлама имлалардан шакирдләрин алдыглары гижмәтләр оиларын рублүк гижмәтләрини мүәјјәнләшдирәндә һәлледичи рол ојнајыр. Јекун јохлама ишләрини гижмәти исе шакирдләрин рублүк вә ја иллик мүвәффәгијәт фаизини чыхараркән хусуси әһәмијәт кәсб едир. Белә ки, шакирдләрин рублүк вә ја иллик гижмәтләри гејри-бәрабәр олдугда онун бир бал артырылмасы вә ја азалдылмасында јекун јохлама ишләрини гижмәти сон сөз демәјә имкан верир.

Ашагыда јохлама имлаларын вә јекун јохлама ишләринин мәтләри вериллир. Јохлама имлаларын јери мәчмуәнин 1971-чи ил, 3-чү нөмрәсиндә дәрч едилән бөлкүјә о гәдәр дә ујгун кәлмир. Она кәрә дә мүәллим планлашдырмада мүвафиг дәјишикликләр апармалыдыр.

«Чүилә» мөвзусу илә әлагәдар II синифдә кечилмишләрин тәкарары вә шакирдләрин III синифә нә кими һазырлыгга кәлдикләрини јохламаг мөгсәди илә (12-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла

Инасафлы оғлан. Ана сәрчә балаларына дән кәтирмәјә кетди. Балаларлидан бири онун далынча учмаг истәди. О, гаһад ача билмәди. Бирдән јерә дүшдү. Ана сәрчә гајыданда баласыны јердә нөрдү. Онун атрафында чиккилдәди. Дөрд тәрәфинә доланды. Баласына көмәк едә билмәди.

Адил онлара бахырды. Ишин нә јердә олдуғуну баша дүшдү. Тез баланы јувагына гојду. Ана сәрчә раһат олду. (54 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Биринчи чүмлөдә хәбәрин алтындан бир, мүбтәданын алтындан ики хәтт чәки.

2. Учунчу вә дөрдүнчү чүмлөләрдә икинчи дәрәчәли үзләрин алтындан дағалы хәтт чәки.

«I вә II синифләрдә кечилмишләрин тәкарары» мөвзусу илә әлагәдар јекун јохлама

ИШИ (тәхминән октябр ајынын әввәлләриндә).

Јохлама имла

Октябрјатлар. Синфимиздәки ушагларын һамысы октябрјатдыр. Биз Октябр ингилабынын адыны дашыырыг. Бу ады әзиз тутуруг. Биз, јакшы охујуруг. Маһны охумагы, ојнамагы бачарырыг. Һәр күн бәдән тәрбијәси илә мәшгул олуруг. Синфимизи тәмиз сахлајырыг. Ев ишләриндә бөјүкләрә көмәк едирик. Кичик гардаш вә бачымызын гајгысына галырыг. Мәктәбимиздәки ушагларла мөһрибан доланырыг. Ушагларымыз пионер олмага һазырлашырлар. Биз Октябр бајрамы күнләриндә пионер сырларына кеччөјүк (57 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Биринчи чүмлөдәки сөзләрдә дағалы саитләрин алтындан бир, инчә саитләрин алтындан ики хәтт чәки.

2. Сонунчу чүмлөдә хәбәрин алтындан бир, мүбтәданын алтындан ики хәтт чәки.

3. Ахырынчыдан әввәлки чүмлөни нитг һиссәләринә кәрә тәһлил еди.

«Сөз» мөвзусу илә әлагәдар (78-чи чалышмадан сонра). Планлашдырмада нөзәрдә тутулан ишанын әвәзинә.

Јохлама имла

Сујун хејри. Сусуз јашамаг олмаз. Биз сују ичирик, онуила хәрәк биширирик. Минерал сулар бир чох хәстәликләрин мүәличасинә көмәк едир. Су илә јујунур, палтарларымызы вә габлары јујуруг.

Сујун күчү илә дәјирманлар, електрик стансијалары һәрәкәтә кәлир. Су башга јерләрә кетмәјимизи дә асанлашдырыр. Пароходла чајлардан, дәннзләрдән кечиб, истәдјимиз јерә кедирик.

Сусуз биткиләр дә бој атмаз. Республикамызда бол сулу чајлар вар. Сучулар чајларын сују илә тарлаларымызы суварырлар (63 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Шәкилчиси олмајан сөзләрин алтындан хәтт чәки.

2. Ејникөклү сөзләри тапыб алт-алта јазып. Ортаг һиссәнин алтындан хәтт чәки.

«Исим», «Исини гурулушча нөвләри», «Исимләрин һалланмасы» мөвзула

ры илэ элагәдар (120-чи чалышмадан сонра).

Жохлама имла

Нәсирин сәһви. Китабханачы Нәсирә вердижи китабы чох тө рифләди. Китабда нәзәл шәкилләр вар иди. Нәсирин алдыгы китаб мәни дә марагландырды.

Бир нечә күндән сонра Нәсирдән һәммин китабы алдым. Дәрсдән сонра охумага башладым. Китабдан һеҗванлар һаггында чох шеҗ өйрәндиам. Амма китабын бир нечә шәкли жох иди. Ону чырыб көтүрмүшдүләр. Билдим ки, Нәсирин ишидир. Ахы, китабханачы ону Нәсирә верәндә шәкилләри Јериндә иди.

Сәһари күн Нәсирә көрүб данладым. О, сәһавини баша дүшдү (68 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. **Китаб** сөзүгүн нечә дәҗишмәсинеяо фикир верин. Онларын һәр биринин үсгүндә исмин һалыны вә суалыны јазын.

2. **Су, гаја, ганад** сөзләрини һалландырын.

«Г вә К самитләри илэ битән исимләрин һалланмасы» мөвзусу илэ элагәдар (152-чи чалышмадан сонра).

Жохлама имла

Памбыг. Колхозчулар торпагы шумлајыр, чийидини исладыб сәпирләр. Памбыг бој атдыгча дибини јумшалдырлар. Бир нечә дәфә алаг отларыны тәмизләјир, суварырлар. Она зәрәр верән көпәнәји мөһв едирләр.

Колда будаглар гол атыр. Голларда чичәкләр көрүнүр. Памбыгын чичәји ағ олур. Чичәкләрдән гоза әмәлә кәлир. Гозалар ириләшиб чатлајыр. Памбыг јетишәндә ону јыгырлар. Мәктәблиләр дә колхозчуларга көмәјә кедирләр. Памбыгын ағ лифләри олур. Өзбәкстанда рәнкли памбыг да бечәрилик. Белә лифләрдән тохунан парчаны рәнкләмирләр (67 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. **Сону г вә к** илэ битән исимләрин нечә дәҗишмәсинеяо фикир верин. Онларын алтыннан хәтт чәкин. Буцун сәбәбин исаб един.

2. **Чичәк, балыг** сөзләрини һалландырын.

«Сифәт» мөвзусу илэ элагәдар (177-чи чалышмадан сонра).

Жохлама имла

Пајызда мешә. Көјүн үзүндә гара, боз рәнкли булудлар учушур. Нарын јагыш јагыр, күчлү күлөкләр әсир. Ағачларын јаптаглары рәнкени дәҗишир. Гајын, ағчагајын вә чөкәнини јаптаглары лимон нимә саралыр. Ағчаговагыш јаптаглары исе көз кими гызарыр. Ағач гыпгырмазы көрүнүр, елә бил од тутуб јаныр. Палыдын сых вә галын јаптаглары мисә бәнзәјир. Һәр ағачын өз рәнки вар.

Ағачларын көвдәсине сарманан һәмшәчаванын јаптаглары јашыл атлаз кими парылдајыр. Әәкилин, јемшанын дады мејвәләрини гушлар димдикләјир. Мешәдә сакитликдир (70 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. **Садә сифәтләрин** алтыннан бир, дүзәлтмә сифәтләрин алтыннан ики хәтт чәкин.

2. **Сифәтләри** анд олдуглары исимләрлә бирликдә сечиб јазын.

ДӘРС ИЛИНИН БИРИНЧИ ЈАРЫСЫНДА КЕЧИЛМИШЛӘРЛӘ ЭЛАГӘДАР ЈЕКУН ЈОХЛАМА ИШИ (декабрын 15-дән 20-дәк).

Жохлама имла

Һәјәтдә пионер дүшәркәси. Мәктәблиләр һәјәти тәмизләдиләр. Онлар бағчаня вә чичәклији тајдаја салдылар. Јерә басдырылмыш дөмир борунун башында гырмазгы бајраг галдырылды. Дүшәркә ише башлады. Бир нечә күндән сонра пионер топланышы кечирилди. Биз јолдашыг, достлуг, дүзлүк вә догручулугдан данышдыг. Топланыш мараглы кечди.

Биз габагчыг колхозчу вә нефтчиләрлә көрүш кечирдик. Онлар өз ишләриндән һәвәслә данышырдылар. Сәнатләрдән сөһбәт ачдылар. Сәнат сечмәкдән сөһбәт дүшәндә билмирдим сүрүчү јахшыдыр, јохса дәнизчи. Балкә дә һәким, муәллим, крапчы, тәјјарәчи јахшыдыр (71 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. **Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин** алтыннан хәтт чәкин.

2. **Чијәләк вә гајыг** сөзләрини һалландырын.

«Сај» мөвзусу илэ элагәдар (209-чу чалышмадан сонра).

Жохлама имла

Азәрбајчан дөмир јолу. Совет һакимийәти гуруланадәк Азәрбајчанда дөмирјол хәттинин узунлугу сәккиз јүз отуз једди километр иди.

Инди исе мин доггуз јүз километрдир. 1970-чи иләдәк беш јүз ијирми сәккиз километр дөмир јол електрикләндирилмишиди.

1968-чи илдә республикамызын дөмирјолларында дашыман јукләрин мигдары 1913-чу илдәкиндән он дөрд дәфәдән чох артмишиди. 1968-чи илдә Азәрбајчан әразисиндәки дөмирјолларла отуз үч милјона гәдәр сәрнишини дашынмишиди.

Республикамызын дөмир јолларында јук вагонлары, раһат сәрнишин вагонлары, тепловозлар ишләјир. Јахын илләрдә бүтүн дөмирјоллар електрикләндириләчәкдир (71 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. **Мигдар сајларынын** алтыннан бир, сыра сајларынын алтыннан ики хәтт чәкин.

2. **44, 87, 99** сајларыны сөзлә јазын.

3. **3, 5, 6, 9** сајларына шәкилчи артырмагла сыра сајлары дүзәлдиб јазын. **«Әвәзлик»** мөвзусу илэ элагәдар (245-чи чалышмадан сонра).

Жохлама имла

Гоча дүлкәр. Сизә кәндимиздәки гоча бир дүлкәрдән данышачагам. Бу, уста

Бөширдир. Көндимизин адамлары она һөрмөттө Јаһашыр. Уста Бөшир тәгауд алып. Амма о, ишсиз дајана билмир. Вахтынн чохуну бизимлә кечирир. Өз пешәсини бизә дә өјрөдир. Биз бу пешәни чох севирик. Мәктәбимиздә парталары тәмир етмәк лазым иди. Јығынчагда гөрәра кәддик ки, о иши өзүмүз көрөк. Мән тахтаны өлтүб көсирдим. Ушаглардан бири онлары рәнкләјир, дикәри мыхлајырды. Ахырда парталары рәнкләдик. Уста Бөшир ишимизә бахды, о, биздән чох разы палды (75 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Шөхс әвәзликләринин алтындан бир, ишарә әвәзликләринин алтындан ики хәтт чәкин.

2. О вә бу әвәзликләрини чүмләдә шөхс әвәзлији, сонра исе ишарә әвәзлији јериндә ишләдин. Чүмләләри дөфтәрә јазын.

«Фе'л», «Фе'лин гурулушча нөвләри» мөвзулары илә әләгәдар (261-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла

Маһир. Маһир сәһәр вахтында мәктәбә кедир. Саат сәккиздә дәрә башланыр. Маһир мүүллими диггәтлә динләјир. Оун суалларына чаваб верир. Тапшырыглары өзү јеринә јетирир. О чалышыр ки, дәрсләри синифдә өјрәнсия. Она көрә дә билмәдикләрини мүүллимдән сорушур. Маһир әмәк мөшгәләсиндә һәвәслә ишләјир. О, пластлинидән чүрбәчүр фигурлар һазырламагы бачарыр.

Маһир төвәфүсләри дә марагы кечирир. О, бағчада кәзир, һәјәтдә ушагларла ойнагыр, мусигије гулаг асыр. О, кичик ушаглары өјләндирмәји бачарыр. Евә кәдәндә јолдашларыны көзләјир. Она көрә дә һамы оун хатирини истәјир (75 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Дузалтмә фе'лләрин алтындан бир, мүрәккәб фе'лләрин алтындан ики хәтт чәкин.

2. Ганад, даш, сәрин исимләринә шәкилчиләр артырмагла фе'л дүзәлдиб јазын.

Фе'лин индики вә кечмиш заманлары илә әләгәдар (287-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла

Јаңгынтөрәдән чичәк. Бир дөфә Гиян-дистанда бөјүк мөшә јаңгыны баш верди. Мөшә ејни вахтда бир нечә јердән аловланды. Бунуи сәбәбини өјрәнмәје чалышдылар. Неч бир шеј өјрәнә билмәдиләр. Мөшә көзәтчисә јаңгынын сәбәбини мөшәдә битән бир чичәкдә көрдү. Адамлар оун сөзүнә инанмадылар. Амма оун сөзүнү јохламалы олдулар. Јохлама заманы көзәтчинин һатлы олмасы ашкар едилди.

Мөшәдә гәрибә бир чичәк битирди. Бу чичәјин јарпаг вә ләчәкләриндә тез аловлаван јағлар олур. Исти һавада чичәк алышыр, мөшәје од дүшүр.

Адамлар һамин чичәји мөшә етмәје башладылар (77 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Кечмиш заманда ишләнен фе'лләри сезик. Онларын шәкилчиләрини кечмиш заманын дикәр шәкилчиләри илә әвәз едиб јазын.

2. Јазыр, ишләјир фе'лләрини шөхсә көрә дәјишиб (бүтүн шөхсләрин тәкиндә вә чәминдә) јазын.

«Фе'лин кәләчәк заманы» мөвзусу илә әләгәдар (312-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла

Екскурсия. Синфимизин ушаглары екскурсияја һазырлашырлар. Биз сабаһ мөшәје екскурсияја кәдәчәјик. Мүүллимиз вә дәрә рәһбәримиз дә бизимлә кәдәчәкләр. Биз өзүмүзлә гуту, кәндир, банка, бычаг, дөфтәр көтүрәчәјик.

Биз әвәлчә мөшә илә таныш олачагыг. Сонра ағачлар, чичәкләр, чүчүләр, гушлар үзәриндә мүшаһидә апарачагыг. Онларын әләмәтини вә һәјәтәни өјрәнәчәјик. Коллексия үчүн ағач јарпаглары топлајачагыг. Јыгдыгымыз чүчүләрдән исе һербари дүзәлдәчәјик.

Мән ән чох хошума кәлән мөшәләрини шәклиң чәкәчәјәм. Сонра ону рәнкләјәчәјәм. Ишимизин гуртарандан сонра ойнајачаг, нәгмә охујачагыг.

Сәмөд фотоапарат көтүрәчәк. Биз шөклимизин чәкдирәчәјик (77 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Кәләчәк заман фе'лләриндә шәкилчиләрин алтындан хәтт чәкин.

2. Гурачаг, сөјләјәчәк кәләчәк заман фе'лләрини I шөхсин тәкиндә вә чәминдә ишләдин.

3. Ал, көзлә фе'лләрини кәләчәк заманын һәр ики шәклиндә ишләдин.

«Зәрф» мөвзусу илә әләгәдар (335-чи чалышмадан сонра).

Јохлама имла

Мөшгәләләрим. Јаваһ-јаваһ оба ушагларына алышдым. Һәр күн сәһәр чајыны ичәр-ичмәз алачыгдан чыхардым. Ушаглары ташыб чижәк, көбәләк топламага, ја чајда балыг тутмага кәдәрдик. Ашагы баханда дәрә көрүнүрдү. Бу дәрә башдан-баша су гајнагы иди. Һәр ағачын, һәр дашың дибиндән су сызырды. Дашларын, ағачларын дибин газарды. Сонра әтрафына чај дашлары јыгыб булаг гајырардыг. Һәр биримиз тапдыгымыз булага өз адымызы вәрердик. Елә күн олурду ки, сәһәрдән ахшамадәк о мөшәдә јалгыз кәзәрдим. О көзәл чичәкләрдән, булаглардан јашыллыглардан дөјмәз, ајрылмаздым. Арабир гуш јувасы алтармага кәдәрдик (А. Шаигдән) (78 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Нә заман? суалына чаваб олан зәрфләрин алтындан бир, нечә? суалына чаваб олан зәрфләрин алтындан ики дүг хәтт, һара? суалына чаваб олан зәрфләрин алтындан дәрәлә хәтт чәкин.

2. Јахшы сөзүнү чүмләдә әвәлчә сифәт, сонра да зәрф јериндә ишләдин. Чүмләләри дөфтәрә јазын.

**КЕЧИЛМИШЛӘРИН ТӨКРАРЫ
ИЛӘ ЭЛАГӘДАР ЈЕКУН ЈОХЛАМА
ИШИ** (март аяынын 17-дән 20-дәк).

Јохлама ишла

Боздар. Боздарын дөрд дәне тәшәнк баласы вар иди. Күчүкләрин көзләри һәлә ачылмамышды. Онлар зинкилдәје-зинкилдәје аналарынын гојнуна кирирдиләр.

Чобан исе бајагдан јағышын алтында дуруб фикрә кетмишди. Инди нечә едејди? Күчүкләри көтүрмәк үчүн һеч нә јох иди, әлиндә дә анара билмәзди.

Чобан күчүкләри еһтијатла көтүрүб ағачын коғушунә гојду. Устүнә јарпаг гырыб төндү. Сонра ашагы енди.

Боздар гачыб саһибинин габагына кечди. Јухары атылып пәнчәләрини онун сивәсинә гојду. Чобан һирсләниб итә ачыланды вә ону кәнара итәледи. Ит онун ајагларына дөшәниб башыны балдырларына сүртдү (Н. Сүләймановдан) (79 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Үчүнчү чүмләни нитг һиссәләринә көрә тәһлил един (һәр бир сөзүн үстүндә аид олдуғу нитг һиссәсинин илк һәрфини јазып: и, с, са, ф, ә, з).

2. Оху фе'лини әввәлчә фе'лин бүтүн шәхсләри үзрә дөјишин.

«Баглајычылар» мөвзусу илә элағәдар (356-чы чалышмадан сонра).

Јохлама ишла

Зәһмәт итмәз. Гызым бу гада нечә әср бундан әввәл тикилиб. Анчаг бахырсаң ки, һәр дашынын бир тарихи вар. Бу дашлар ки вар, елә фикирләшмәјин ки, лалдыр. Инди сиз дә дөјирсиниз ки, һеч кәс хәбәр тутмајачаг. Билмәјечәпләр ки, бу јерләрин илк бағбаны сиз олмушеунуз. Амма инсан әлинин зәһмәти итмәз. Бир дә көрдүн гоша сөјүдүн јанындан бир лөвһә асылыб. Лөвһәдә јазылып ки, бурада илк дөфә бағча дүзәлтмәк ини октябрјат баланын ағлына кәлиб. Сонра о бири баладар да онларын фикрине шәрик олуб (Ә. Бабајевдан) (80 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Баглајычыларын алтындай хәтт чәкин.

2. Да-ны чүмлә ичәрисиндә әввәлчә шәһинчи, сонра баглајычы јериндә ишләди. Чүмләларни дөфтерә јазып.

Чүмләнин сонунда дурғу ишарәләри илә элағәдар (377-чи чалышмадан сонра).

Јохлама ишла

Бизим тәјјарәмиз. Тәјјарәдән чөл әл-дын көрүнүр. Чәмәнликдә гојун сүрүсү отлајыр. Тәһанич далайда көрүнән гәралты нәдир? Бу, чанавар сүрүсүдүр! Овчулар, силәһлары көтүрүн! Тез атәш ачып! Һамысыны гырдынызмы? Инди сүрү раһат отлајар.

Мешәнин үстүндән кечирик. Түстү көрүнүр. Бу нәдир? Јолдашлар, јанғын вар! Јанғынсөндүрәнләрә хәбәр вермәк ләзимдыр.

Бир аздан тәјјарәләр кәлир. Онлар мешәнин үстү илә учараг ораја јанғынсөндүрән маје сәһирләр. Јанғын зәифләјир, бир аздан тамам сөнүр.

Бугда тарласына күбрә сәһмәк ләзимдыр. Ону әл илә сәһмәк чәтиндир. Бурада да тәјјарә көмәјә чатыр (79 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Биринчи чүмләни нитг һиссәләринә көрә тәһлил един.

2. Икинчи чүмләни чүмлә үзләринә көрә тәһлил един.

3. Бир нидә вә бир суал чүмләси јазып.

Һәмчине үзәлү чүмләләрә элағәдар (423-чү чалышмадан сонра).

Јохлама ишла

Гушлары горујаг. Мешәдә, хырда чүчүләр, бөчәвләр, онларын сүрфәләри, көпәнәкләри тыртылларына раст кәлирсән. Онлар мешәләрин горхулу дүшмәнләридир. Бу һәшәрәтлар көј оту, јарпаглары, гөччәләри, чичәкләри јејир, ағачларын көвдәсини көмирирдәр.

Гушлар мешәләримизи вә тарлаларымызы горујур. Онлар зәрәр верән чүчүләри тутуб јејирләр. Бә'зи гушлар ағачын көвдәсиндәки гурдлары да димәкләри илә чыхарырлар.

Биз дә гушлары горумалыјыг. Гушларын јува турмасы вә раһат јашамасы үчүн ағач өкмәк, бағлар, парклар салмаг ләзимдыр.

Јәзда ағачлардан јува асмаг, пајызда, гында онлара дән төкмәк ләзимдыр.

Гуш јуваларыны дағытмајып, онларын өлдүрмәјин (79 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Бир нечә мүбтәдасы олан бир чүмлә јазып.

2. Бир нечә мүбтәдасы вә бир нечә хәбәри олан бир чүмлә јазып.

**КЕЧИЛМИШЛӘРИН ТӨКРАРЫ
ИЛӘ ЭЛАГӘДАР ЈЕКУН ЈОХЛАМА
ИШИ** (мај аяынын 15-дән 20-дәк).

Јохлама ишла

Марал. Марал сусамышды. О, чајын гырагына кәлиб су ичирди. О, суда бујнузларыны көрүб севинди. Бирдәи көзү ајагларына саташды вә өз-өзүнә деди: «Һејф ки, ајагларым чиркинدير». Бу заман бир овчу ону вурмаг истәди. Марал гачмаға башлады. Кәлиб мешәјә чатды. Овчу ондан әл чәкмир, далайча гачырды.

Маралын бујнузлары ағача идишди, ону гачмаға гојмады. Овчу маралы вурду. Марал өзүнү данламаға башлады: «Мән нә ағылсызам. Ајагларым чиркинدير — дејә онлардан ачыгым кәлирди. Бу чиркин ајагларым мәнә, дүшмәндән гуртарды. Хошум кәлән бујнузларым исе мәнә өлүмә верди» (80 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг

1. Даг вә баш сөзләринә ејчикәклү сөзләр тапып.

2. Әмәк сөзүнү һалландырын.

3. Кәл сөзүнү әввәлчә замана, сонра шәхсә көрә дөјишин.

III синеф үчүн ријазижатдан јохлама ишлери

№—1

I вариант

1. Мәсәлә. Үч рәфдә 180 китаб вар. Биринчи рәфдә 58 китаб, икинчи рәфдә исә 67 китаб вардыр. Үчүнчү рәфдә нечә китаб вар?

2. Әмәлләри јеринә јетириң:

23: 4	387+564
85:17;	814—436
64:4;	406—128

3. Мәчһул әдәди тапың:

X	—120=160
40+	X=180

II вариант

1. Мәсәлә: Үч синефдә 118 шакирд вар. Биринчи синефдә 41 шакирд, икинчи синефдә исә 38 шакирд вардыр. Үчүнчү синефдә нечә шакирд вар?

2. Әмәлләри јеринә јетириң:

27: 3	768+189
96: 4	615—326
80:16	502—245

3. Мәчһул әдәди тапың:

200—	X= 80
X+160=	290

№—2

I вариант

1. Јаддаша көрә узунлуг өлчүләри мәдвәлини јазың.

2. Ифадә едиң:

- 12 км 840 м-и—метрлә;
- 10 ман. 50 гәп-и—гәпиклә;
- 15 т 459 кг-ы—килограмла;
- 9 кг 085 г-ы—грамла.

3. Ифадә едиң:

- 3000 мм-и—метрлә;
- 809 см-и—метрлә вә сантиметрлә;
- 135000 кг-ы—тонла;
- 200000 г-ы—килограмла.

4. Улдузларын јеринә «>», «<» вә ја «=» ишарәләриндән бирини јазың вә әдәдләри мугәјисә едиң:

2 т 4 с * 2 т 400 кг;
7 дм 6 см * 7 дм 80 мм.

Мәсәлә 1. Машына 1000 дәнә кәрпич јүкләдиләр. Бәр кәрпичин чәкис 4 кг-дыр. Машына јүкләнән кәрпичин үмуми чәкис Һә гәдәрдиң? Нәтичәни тонла ифадә едиң.

Мәсәлә 2. Дүзбучаглынын узунлугу 2 см 6 мм, ени исә 9 мм-дир. Дүзбучаглынын периметри нәјә бәрәбәрдиң? Периметри сантиметрлә ифадә едиң.

II вариант

1. Јаддаша көрә чәки өлчүләри чөдвәлини јазың:

2. Әвәз едиң:

- 10 т-ну—килограмла;
- 5 кг 860 г-ы—грамла;
- 60 км-и—метрлә;
- 13 км 786 м—метрлә.

3. Ифадә едиң:

- 1500 г-ы—килограмла;
- 1000 гәп-и—манатла;
- 6000 мм-и—метрлә вә десиметрлә.

4. Улдузларын јеринә «>», «<» вә ја «=» ишарәләриндән бирини јазың вә әдәдләри мугәјисә едиң:

2 м 300 мм * 2 м 32 см;
8 т 3 с * 8 т 300 кг.

Мәсәлә 1. Узунлугу бир километр олан јола фәһләләр 3 күндә асфалт дөшәдиләр. Онлар биринчи күн 340 м, икинчи күн исә 360 м јолу асфалтладылар. Үчүнчү күн јола нечә метр асфалт ишләтдиләр?

Мәсәлә 2. Квадратын тәрәфи 25 мм-дир. Квадратын периметрини тапың вә ону десиметрлә ифадә едиң.

№—3

(Јеқун јохлама ишиндиң. 2 дәрсдә јеринә јетирилмәлидиң)

I вариант

1. Мәсәлә. Магаза биринчи күн 472 кг, икинчи күн биринчи күндәкиндән 128 кг чох, үчүнчү күн исә икинчидән 248 кг аз гәнд сатды. Магаза күндә нә гәдәр гәнд сатды?

2. Тәңлик гурмагла һәлл едиң. Гыз китаб охујурду. 0, 26 сәһифә охудугдан сонра охумаға 54 сәһифәси галды. Китабын нечә сәһифәси вар?

3. Биринчи әдәд а, икинчи е-дир. Үчүнчү әдәд биринчи илә икинчинин чәминдән в гәдәр аздыр. Үчүнчү әдәд нәјә бәрәбәрдиң? Бу мәсәләни јалныз һәлли дүстурну тәртиб едиң.

Мисаллар:

1. 48378+756485;
2. 30206— 25128.
3. Ифадәнини гүјмәтини тапың:
400—200:4.

4. Тәңлији һәлл едиң:
(465—X)+120=185.

5. Бу бәрәбәрсизликдә а < 6 оландә дәјишәнин бир нечә әдәди гүјмәтини јазың.

6. Чертјож үчбучағы вә хәткеш илә узунлугу 5 см, ени 3 см олан дүзбучаглыны дамасыз қағыздә чәкиң.

II вариант

1. Мешәдә 369 аҫагаҫын, ондан 236 дәнә аз чөкә, чөкөдән 118 өдәд чох гаҫын аҫагы вардыр. Мешәдә нечә аҫаҫ вар?

2. Магазада 295 костјум вар иди. Ораја даһа бир гәдәр костјум кәтирдикдән сонра костјумларын саҫы 387 олду. Магазаја нечә костјум кәтирдиләр?

Тәнлик тәртиб етмәккә мәсәлә дүзәлдин.

3. Биринчи өдәд k , икинчиси e , үчүнчүсү исе һәмий ики өдәдин фәргиндән v гәдәр чохдур. Үчүнчү өдәд нечәҫе бәрабәрдир?

Бу мәсәләнин јалыыз һәлли дүстуруну тәртиб един.

МИСАЛЛАР

1. $48378+756485$;

2. $30206+25128$.

3. Ифадәнин гижәтини тапын:

$400-200:4$.

4. Тәнлији һәлл един:

$(465-X)+120=185$.

5. Бу бәрабәрсизликдә $v < 6$ оlanda дәјишәнин бир нечә өдәди гижәтини јазын.

6. Һесабламадан ифадәләри мугајисә един вә онларын араларында лазымы ашара гојун: $103-37$, $103-49$.

7. Чертјож үчбучагы вә хәткешини кәмаји илә рәсм дәфтәриндә 4 см олан кватрат чәкин.

№—4

I вариант

1. Мәсәлә 1. Гатар саатда 54 км сүрәтлә 8 саат јол кетди. Онуи кетдији јолдан 4 дөфә чох мәсафәси галмышдыр. Гатар чәми нечә километр јол кетмәли иди?

2. Дүзбучагынын узунлуғу 12 см, ени исе бундан 4 см аздыр. Дүзбучагынын саһәсини тапын вә периметрини һесаблајын?

II. Вурма әмәлини јеринә јетириң:

1) $7836:9$; 3) $5 с 38 кг:7$

2) $6400:8$; 4) $6:9070$

III. Бәрабәрликдән истифадә едәрәк сонрақы ифадәнин гижәтини тапын: $15:6=90$; $15:7$.

II вариант

1. Мәсәлә 1. Фәһлә бир саатда 68 һиссә һазырламаҫла 7 саат ишләди. Бундан сонра о, һазырладығындан 3 дөфә чох һиссә һазырламалы иди. Фәһлә чәми нечә һиссә һазырламалыдыр?

2. Дүзбучагынын ени 6 см, узунлуғу исе бундан 2 дөфә чохдур. Дүзбучагынын саһәсини тапын вә периметрини һесаблајын?

II. Вурма әмәлини јеринә јетириң:

1) $7005:8$; 3) $10 ман. 36 гәп:7$

2) $6:9475$; 4) $87300:4$

III. Бәрабәрликдән истифадә едәрәк сонрақы ифадәнин гижәтини тапын: $5:18=90$; $35:18$.

Б—6975

№—5

(Јекун јохлама ишидир. 2 дәрсдә апарылмалыдыр).

Биринчи дәрс

I вариант

Мәсәлә 1. 1 ләкдән 120 кг, о бириндән 3 дөфә чох помидор јығдылар. Икинчи ләкдән јығылаи помидорун дөрдә бириини һәр бирине 10 кг олмаҫла јешикләрә јығдылар. Помидорун јығылма-сы үчүн нечә јешик лазымдыр.

2. Мәсәләни мұхтәлиф јолла һәлл един: 3 дәнә ејни чур креслоја 48 манат вердиләр. 96 маната нечә дәнә беле кресло алмаҫ олар?

3. Дүзбучагынын узунлуғу 12 см, ени 7 см-дир. Дүзбучагынын саһәсини һесаблајын. Онуи периметрини тапын.

II вариант

Мәсәлә 1. Ушаҫлар үчүн 2, јашлылар үчүн 8 костјум алдылар. Ушаҫ костјумларына 56 манат вердиләр. Әнәр јашлылар үчүн бир ушаҫ костјумундан 3 дөфә баһа оларса, јашлылар үчүн 8 костјума вә гәдәр пул вермәк лазымдыр.

2. Мәсәләни мұхтәлиф јолла һәлл един:

12 м парчанын гижәти 72 манатдыр. Бу гижәтдә 4 м парчаја нечә манат вермәк лазымдыр.

3. Квадратын тәрәфләри 5 сантиметр-дир. Квадратын саһәсини тапын. Онуи периметрини тапын.

Икинчи дәрс.

I вариант

1) $7065:8$; 3) $98630:7$;

$1584:9$; 4) $3 км 075 м:6$.

5. Тәнлији һәлл един:

$X:4+60=140$.

6. Ифадәнин гижәтини тапын:

$160-20:4+90$.

7. Бу бәрабәрсизликдә $40:a > 5$ олдуҫда, дәјишәнин өдәди гижәтини тапыб јазын.

II вариант.

1) $9745:6$; 3) $24640:8$;

2) $56800:7$; 4) $48 ман. 24 гәп:9$.

5) Ифадәнин гижәтини тапын: $20+50:5=40$.

6) Тәнлији һәлл един: $X:3-18=12$.

7) Бу бәрабәрсизликдә $40:a > 5$ олдуҫда, дәјишәнин өдәди гижәтини тапыб јазын.

№—6

I вариант

Мәсәлә 1. Магаза 3 күнә 2400 кг гәнд сатды. Биринчи күн гәндиң $\frac{2}{5}$

һиссәси, икинчи күн исе $\frac{1}{4}$ һиссәси сатылды. III күн нечә килограм гәнд сатылды?

2. 36540 әдәдинин $\frac{7}{9}$ хиссәсини тап.

3. Нөптәләрин јеринә лазым олан әдәди јазын:

$$\frac{4}{5} \text{ км} = \dots \text{ м}; \quad \frac{3}{4} \text{ саат} = \dots \text{ дегигә.}$$

4. Улдузларын јеринә «>», «<» вә ја «=» ишарәсиндән бирини јазын вә әдәдләри мугајисә един:

$$\frac{3}{5} * \frac{6}{10}, \quad \frac{5}{6} * \frac{2}{3}$$

5. Кәсрләри кичијүндән башлајараг сыра илә дүзүн:

$$\frac{1}{8}, \frac{1}{10}, \frac{1}{2}, \frac{5}{8}, \frac{3}{4}, \frac{1}{4}$$

II вариант

1. Тәјјарә 3 саатта 1800 км учду. Биринчи саатта јолун $\frac{3}{8}$ хиссәсини, икинчи саатта исә $\frac{1}{3}$ хиссәсини учду. Тәјјарә үчүнчү саатта нечә километр учду?

2. 49630 әдәдинин $\frac{6}{7}$ хиссәсини тап.

3. Нөптәләрин јеринә лазым олан әдәди јазын:

$$\frac{7}{10} \text{ т} = \dots \text{ кг}; \quad \frac{3}{5} \text{ м} = \dots \text{ см.}$$

4. Улдузларын јеринә «>», «<» вә ја «=» ишарәсиндән бирини јазын вә әдәдләри мугајисә един:

$$\frac{1}{2} * \frac{7}{10}, \quad \frac{3}{4} * \frac{5}{8}$$

5. Кәсрләри бөјүјүндән башлајараг сыра илә јазын:

$$\frac{1}{2}, \frac{5}{8}, \frac{3}{4}, \frac{1}{4}, \frac{1}{8}, \frac{1}{10}$$

№—7

I вариант

1. Мәсәлә 1. Магазаја ејни чөкидә 4 јешик алма вә 6 белә јешик армуд кәтирдиләр. Бу мејвәләрин чөкиси 150 кгдыр. Алма вә армуд ажрылыкта нечә килограмдыр?

2. Туристләр пијада саатта 5 км сүрәтлә 20 км јол кетдиләр. Гатарла исә бу гәдәр вахта 200 км јол кетдиләр. Гатар һансы сүрәтлә һәрәкәт едирди? Мәсәләни мүхтәлиф үсулларла һәлл един.

II. Әмәлләри јеринә јетирин: 4078-40; 73200:600; 650:300.

III. Улдузларын јеринә лазым олан ишарәни јазын вә ифадәни мугајисә един: 68-40 * 68-(4-10).

II вариант

1. Мәсәлә 1. Ушаг евинә ејни гижмәтлә 40 м гара вә 30 м гырмызы сатин алдылар. Бу шејләрин алынмасына 140 манат вердиләр. Һәр нечә сатин үчүн ажрылыкта не гәдәр пул вердиләр?

2. Тәјјарә 20 дегигәдә 240 км учду. Һәмин сүрәтлә тәјјарә 5 дегигәјә нечә километр учар? Мәсәләни мүхтәлиф үсулларла һәлл един.

II. Әмәлләри јеринә јетирин: 3570-60; 79100:700; 486-900.

III. Улдузларын јеринә лазым олан ишарәни јазын вә ифадәни мугајисә един: 2400-10:2 * 2400:(10-2).

№—8

I вариант

1. Китабхана үчүн 12 стол вә 65 стул алдылар. Стулун гижмәти 4 ман. 50 гәл., стол исә бундан 8 дөфә баһадыр. Бу шејләрә не гәдәр пул хәрчләдиләр?

2. Квадратын тәрәфи а дм-дир, а=6 дм олдугда квадратын саһәсини вә периметрини дустур јазмагла һесаблајын.

3. Әмәлләри јеринә јетирин:

$$1) 7084-96; \quad 3) 5 \text{ м } 80 \text{ см} - 36;$$
$$2) 460:40; \quad 4) 483-579.$$

II вариант

1. Ушаг евинин оғланлары үчүн 48 костюм вә 36 палто алдылар. Костюм 9 ман. 25 гәпијә, палто исә бундан 2 дөфә баһадыр. Бүтүн алынған малларын гижмәти нечәјәдир?

2. Дүзбучагынын узунлугу а дм, ени исә в дм-дир, а=8 дм вә в=6 дм олдугда дүзбучагынын саһәсини вә периметрини дустур јазмагла һесаблајын.

3. Әмәлләри јеринә јетирин:

$$1) 5406-39; \quad 3) 6 \text{ кг } 750-24$$
$$2) 280-600; \quad 4) 763-458.$$

№—9

(Јекүн јохлама ишидир. 2 дәрәдә јеринә јетирилмәлидир).

Биринчи дәрә

I вариант

1. Бир саһәдән 5 сәбәт, о бирисиндән 4 сәбәт көк јыгыдылар. Чөми 270 кг көк јыгылды. Һәр саһәдән нечә килограм көк јыгыдылар?

2. Икы лимандан ејни вахта өкс иштигамәтдә 2 көми јола дүшдү. Олардан бири саатта 30 км, дикәри исә 26 км сүрәтлә кедирди. 5 саатдан сонра оларын арасында не гәдәр мәсафә олачагдыр?

3. Тәвлик тәртиб етмәклә мәсәләни һәлл един.

4. 4 метр сатинә, 10 метр чите верилән гәдәр пул верилмишидир. 1 м читин гижмәти 80 гәпикдир. 1 м сатин нечәјәдир?

II вариант

1. Бир багламада 5 м, дикәриндә 8 м

парча вар. Икинчи баглама биринчиден 18 манат баһадыр. 1 м парча нечәјәдир?

2. Араларында 576 км мәсафә олан ики шәһәрден ејни вахта гаршы-гаршыја ики гатар јола дүшдү. Олардан бири саатда 50 км, дикәри исә 46 км сүр'әтлә кедир.

Олар нечә саатдан сонра гаршылашачаглар?

3. Тәңлик тәртиб етмәклә мәсәләни һәлл един.

Саатда 30 км сүр'әтлә кедән кәми бир лимандан дикәринә 5 саата чатды. Керијә дөнәндә һәммин јолу 6 саата келди. Керијә гајыдаркән кәми саатда нечә километр сүр'әтлә кедирди?

Икинчи дәрә

МИСАЛЛАР

I вариант

1. 497-63.

2. 35948-63.

3. Ифадәниң гижмәтини тапын:

$120+140-80-5=10$.

4. Ән әлверишли јолла һесаблајын:

$47-29+47-71$.

5. Тәңлији һәлл един:

$12-X+60=18-6$.

6. Биринчи әдәд а-ја, икинчи в-јә бәрабәрди, үчүнчү исә биринчи әдәдин икинчијә бөлүнмәсиндән алынған гисмәтдән к дәрә чохдур.

Әкәр $a=300$, $v=10$, $k=6$ оларса, үчүнчү әдәд нечәјә бәрабәр олар?

7. Тәрәпләри 3 см вә 2 см олан дүзбучаглы чәкин, ону алты бәрабәр квадрат бөлүн.

III вариант.

1. 197-120:65.

2. 386-47.

3. Ифадәниң гижмәтини тапын:

$290-60-5-10+200$.

4. Ән јүнкүл јолла һесаблајын.

$58-37+42-37$.

5. Тәңлији һәлл един:

$15-a-11-7=13$.

6. Әдәдләрин бири с-јә, дикәри в-јә бәрабәрбир. Үчүнчү әдәд исә биринчи ики әдәдин һасилдндән а дәрә аздыр. Әкәр $s=24$, $v=5$, $a=2$ оларса, үчүнчү әдәд нечәјә бәрабәр олар?

7. Тәрәфи 4 см олан квадрат чәкин вә ону дәрә бәрабәр дүзбучаглыја бөлүн.

№—10

I вариант.

Мәсәлә. Тракторчу ишә саат алты ијirmi дәгигәдә башламыш вә саат ијirmi гырх беш дәгигәдә гуртармышдыр. Истирайәтә 1 саат 30 дәгигә вахты кетмишидир. Тракторчу ишләмәјә нечә саат вахт сәрф етмишидир?

1) 7 саат 56 дәгигәни—дәгигә илә әвәз един.

2) 320 сааты—сутка илә әвәз един.

3) 45 дәг. 28 сан.+13 дәг. 32 сан.

4) 9 саат 58 дәг.—4 саат 15 дәг.

5) Улдузун јеринә лазым олан ишәрәләриңдән бирини јазын вә мүгајисә един:

$$\frac{5}{6}\text{саат} \cdot 55 \text{ дәг.}$$

6. Көчүрүн вә погтәләрин јеринә лазым олан әдәди јазын:

1971-чи ил... һансы әсрә андир.

II вариант

Мәсәлә. Сүрүчү саат једди ијirmi дәгигәдә муәјјән јердән чыхмыш вә лазым олан јеринә саат он дәрә отуз беш дәгигәдә чатмышдыр. О, дајаначагда бир саат отуз дәгигә вахт итирмишидир. Сүрүчү сукашын архасында нә гәдәр вахт јол кетмишидир?

1) 4 дәг. 38 санијәни—санијәләрә хырдалајын.

2) 250 дәгигәни—саатла көстәрин.

3) 10 саат 28 дәг.+6 саат 50 дәг.

4) 8 ил 9 ај—5 ил 6 ај.

5) Улдузун јеринә лазым олан ишәрәләрдән бирини јазын вә мүгајисә един.

$$9 \text{ саат} \cdot \frac{3}{8} \text{сутка.}$$

6) Көчүрүн вә погтәләрин јеринә лазым олан әдәди јазын:

1870-чи ил... һансы әсрә андир.

№—11

(Јекун јохлама ишидир. 2 дәрәдә јеринә јетирилмәлидир).

Биринчи дәрә

I вариант

1. Дүзбучаглы шәклиндә мәктәб багынын узунлуғу 45 м, ени 32 м-дир. Бу нун саһәсинин $\frac{3}{4}$ һиссәсини алма багы

тутур. Нәр алма ағачына 24 кв.м. јерә дүшәрсә, онда нечә алма ағачы олар?

2. Мәсәләни тәңлик гурмаг јолу илә һәлл един:

Шкафа вә 14 стула 146 манат вердиләр. Стулун гижмәти 4 манатдырса шкафын гижмәти нечә едир?

3. в карандаша 1 гәпик вердиләр. Белә к карандаш нечәјәдир? Ифадә шәклиндә јазын.

II вариант.

1. Дүзбучаглы шәклиндә дирријин узунлуғу 96 м, ени исә 48 м-дир. Дирријин саһәсинин $\frac{5}{8}$ һиссәсини картоф

тутур. Галаны исә тәрәвәз биткиләридир. Тәрәвәз биткиләри нә гәдәр јер тутур?

2. Мәсәләни тәңлик гурмаг јолу илә һәлл един:

Анбарда тәрәвәз вар иди. Тәрәвәзин бир һиссәсини нәр бир биринә 15 сент.

нер јерлешмәклә 12 машынала дашыдылар. Анбарда 286 сентнер төрөвәз галды. Әввәлчәдән анбарда нечә сентнер төрөвәз вар иди?

3. Квадратын төрөфи в сантиметрдир. Әкәр $v=7$ см оларса, квадратын периметри нечәжә бәрабәрдир?

Икинчи дәрә

I вариант.

1. $2958+64756+975$.
2. $56804\checkmark 29528$.
3. $704-536$.
4. $157320-342$.
5. Тәвлији һәлл един: $15X+20=125$.
6. Улдузун јеринә лазым олан ишарәләрден бирини јазын вә мугајисә един. $\frac{3}{5}$ км * 6000 м.

7. Биринчи мисалын нәтижәсиндән истифаде етмәклә икинчи мисалын нәтижәсини тапың.

II вариант

1. $6795+73906-486$.
2. $40916-7538$.
3. $573-406$.
4. $215618:357$.
5. 10 дөгигәни даһа кичик өлчү илә ифаде един.
6. Улдузун јеринә лазым олан ишарәни гојун вә әдәдләри мугајисә един:

$$\frac{1}{4} \text{ т} * 200 \text{ кг.}$$

7. Биринчи мисалын нәтижәсиндән истифаде етмәклә, икинчи мисалын нәтижәсини тапмаң.

I сınıфдә тәсвири инчәсэнәтдән програм материалынын планлашдырылмасы

(Дәрә илинин икинчи јарысы үчүн)

Дәрә илинин биринчи јарысы үчүн «I сınıфдә тәсвири инчәсэнәт үзрә програм материалынын планлашдырылмасы», «Азәрбајчан мөктәби» журналынын 1969-чу ил. 8-чи нөмрәсиндә верилмишидир. Она көрә де бурада дәрә илинин икинчи јарысы үчүн бөлкү төгдим олунур.

1-чи дәрә. Көпәнәјин натурадан рәсми (карандаш, акварел). Дәрәсин мөгсәди симметрич чисимләри рәсм етмәји шакирдләрә өјрәтмәкдир. Бунун үчүн мүәллим көмәкчи хәтләрдән истифаде етмәклә симметријаны гурмалы вә буну ардычыл сурәтдә шакирдләрә мәнимсәтмәлдир. Мөвзу әмәк тәлими мөшгәләси илә әлағәләндирилмәли вә шакирдләрин орада пластилиндән һазырладылары фигурдан әјани вәсант кими истифаде олунмалыдыр.

2-чи дәрә. Дүзбучағлы дахилиндә көпәнәкләрдән ибарәт нахыш тәртиби (карандаш вә ја акварел).

Бурада әсас мөгсәд чисимләрин дахили симетриклији илә јанашы мөвзунун үмуми композисијасынын симметриклијәни өјрәтмәкдир. Ејни элементләрин тәкраты илә нахыш тәртиб етмәји шакирдләрә мәнимсәтмәк онларын рәсмә шүүрәлу мүнәсибәтинин, тәфәккүрүнү формалашдырыр.

Дәрәдә мөвзу илә әлағәдар декоратив — тәтбији сәнәт нүмунәләри (декоратив ишләниш бошгаб, гашыг, гуту вә с.)

үзәриндә мұсаһибә тәшкил етмәк лазымдыр.

3-чү дәрә. «Гышда ағачлар» мөвзусунда рәсм.

Дәрәсин мөгсәди шакирдләрин төсәввүрүнү, рәнк әлағәләри јаратмаң бачарығыны иккишаф етдирмәкдир. Мөвзунун тәдрисини Ана дилиндән кечиләши «Гышда» һекајәси илә әлағәләндирмәк лазымдыр.

Мөвзу илә әлағәдар рәссамлардан И. Левитанын «Март», И. Шишкинин «Гыш» әсәрләриндән бири үзәриндә мұсаһибә тәшкил етмәк олар. Әсәрләри дәрәсин әввәлиндә вә ја ишин әсас мөһбәләси көрүлдүкдән сонра нүмајиш етдирмәк мөгсәдәүјгүндүр.

4-чү дәрә. Натурадан ики алма (узунсов вә јумру) шәкли чәкмәк (акварел).

Дәрәдә шакирдләрә мұхтәлиф формалары мугајисә етмәк бачарыгы вериллир. Әјани вәсант кими мулјаждан, кипсдән вә ја мумдан һазырланмиш сурәтдән, әмәк дәрәсиндә кәсалиб рәнкләнмиш иллүстрасијадан истифаде етмәк мөгсәдә үјгүндүр.

5-чи дәрә. «Гогал» нағылынын мөвзусуна иллүстрасија чәкмәк (карандаш вә ја акварел).

Мөвзу шакирдләрин јарадычы тәфәккүрүнүн, охунмуш нағыл вә ја һекајәдә ајры-ајры авлара даңр епизодлары рәсм етмәк бачарығынын иккишафына хидмәт едир. Дәрә ана дилинин тәдриси илә әлағәләндирилмәлидир. Мөвзу үзрә рәсм мөшгәләсинә һазырлыг мөгсәди илә «Ана

дили» дәрслијиндөн нагылы охујуб өјрәнмәји тапшырмаг лазымдыр. Дәрседә мөтнин мәзмуну бир-ики нөфөрә нагыл етдирилир, суал-чавабла әсас аялар шөрһ едилір. Образларын характер әләмәтләри көстөрилир. Мүсаһибә елә тәшкил едилмәлидир ки, мүхтәлиф епизодларын рәсм едилмәси үчүн имкан јаратсын.

Мөвзунун композисијасыны нечә гурмагы мүәллим изаһ едир.

Мөвзуја даир өјани вәсаит елә көстөрилмәлидир ки, шакирдләр сурәтини механики көчүрмәјиб, јарадычы фәалијәт көстөрсинләр.

Мөвзу илә алағәдар, рәссамлардан О. Садығзадәнин китаб иллюстрасијалары вә ја Е. Чарушинин «Бөјүкләр вә кичикләр» иллюстрасијасы үзәриндә мүсаһибә тәшкил етмәк олар.

7-чи дәрс. Паралел хәтләр дахилиндә һәндәси формалардан ибарәт нахыш тәртиби (карандаш, акварел).

Мөвзу мүәллимин һазырладыгы нүмунә әсасында јеринә јетиркилир. Дәрседә декоратив—тәбиги сәнәт әсәрләри үзәриндә мүсаһибә тәшкил етмәк лазымдыр.

8-чи дәрс. Натурадан, ојунчаг балыг рәсми (рәңкли карандашла).

Дәрсин мәгсәди шакирдләрә мүхтәлиф формалы моделләри лүзкүн рәсм етмәк вәрдиши вермәкдир. Бунун үчүн ики садә вә мүхтәлиф формалы ојунчаг—балыг кәтүрүлүр вә мугәјисә едилир. Шәкил там профилдән (јандан) чәкилмәлидир. Әкәр өјани вәсаит бөјүкдүрсә, шакирдләрин һамысынын көрә билчәчә јердән асмаг, кичик олса, мүмкүн гәдәр һәр парчаја бирини најламаг лазымдыр.

Мүәллим шәкли бөјүдүлмүш вәзијәтдә чәкиб нүмајиш етдирмәли вә методик көстөриш вермәлидир.

9-чу дәрс. «Балыглар јосунлар арасында» мөвзусунда рәсм (рәңкли карандашла).

Мөвзу шакирдләрин јарадычылыг фантазијасыны инкишаф етдирмәк, чисимләрин тәбиәтдә јерләшмәсинин мүхтәлиф формалары һагғында онлара садә билки вермәк мәгсәдини күдүр. Кечмиш дәрседә газанылмыш вәрдишләр бу дәрсин нүвәфәғијәтини тәмин едир. Лакин, бу мөвзу даһа әһәтәлидир. Бурада садәчә балыг дејил, әһәкдар мәзмуна малик мөвзу тәсвир едилмәли, долгун рәңк әлағәси илә су, биткиләр, балыг вә башга өшјалардан ибарәт композисија јарадылмалыдыр.

Нәчәфзадәнин «Чај кәнарында» әсәри, дәрсликләрдән шәкилләр үзәриндә мүсаһибә тәшкил етмәк мәгсәдә ујгундур.

11—12-чи дәрсләр. «Түлкү вә дурна» мөвзусунда рәсм (рәңкли карандаш вә ја мозаика).

Дәрсин мәгсәди шакирдләрдә охуауларына әсасән образлар јаратмаг, сөзләрдә ифадә олунаны шәклә көчүрмәк

бачарығыны, јарадычы тәхәјјүлу инкишаф етдирмәкдир. Мөвзуја һазырдыг үчүн мүәллим «Ана дили» дәрслијиндән «Түлкү вә дурна» мөтнини өјрәнмәји тапшырыр. Дәрсин әввәлиндә мөвзуја ујгун шәкил вә репродуксијалар үзәриндә мүсаһибә апарылыр. Биринчи дәрседә мөвзунун композисијасы гурулур, ескиз тәртиб едилир. Икинчи дәрседә рәңкләмә иши көрүлүр. Тапшырыгы мозаика илә јеринә јетирмәк үчүн мүәллим рәңкли кағызлар һазырламалы вә онлардан ајры-ајры фигурларын һиссәләрини кәсиб јапшыдырмагы шакирдләрә өјрәтмәлидир. Бу процесдә һәм дә шакирдләрин әмәк вәрдишләри инкишаф едир. Дәрсин сонунда рәсмләр тәһлил едилир вә гүјмәтләндирилир.

10-чу дәрс. Паралел хәтләр дахилиндә һәндәси формалардан ибарәт нахыш тәртиби (рәңкли карандаш вә ја акварел).

Мөвзу мүәллимин һазырладыгы нүмунә әсасында јеринә јетиркилир. Дәрседә декоратив тәбиги сәнәт нүмунәләри нүмајиш етдирилир вә мүсаһибә апарылыр.

13-чу дәрс. Инсан фигуруну натурадан рәсм етмәк.

І синфив тәсвири инчәсәнәт мөшғәләләриндә өн чәтин мөвзулардан бири инсан фигуруну рәсм етмәкдир. Төчрүбә көстөриш ки, бу ишин өјдәсиндән мүвәфәғијәтлә кәлмәк мүмкүндүр. Бунун үчүн мүәллим кечилмиш дәрсләри дүзкүн әлағәләндирмәли, «Ушаглар октабр бајрамында» вә «Јени ил јолкасы» мөвзуларынын тәдриси заманы алымыш бачарыг вә вәрдишләрдән мәгсәдә ујгун шәкилдә истифадә етмәлидир.

Мөвзуну мүхтәлиф вариантда (профил, фронтал, отуран вә ја дуран вәзијәтдә) рәсм етмәк олар. I-чи синф шакирдләри үчүн өн әлвериплиси фронтал вәзијәтдә бүтөв бәдәни рәсм етмәкдир. Шәкли кәмәкчи хәтләрин вәситәсилә һиссәдән бүтөвә кечерәк рәсм етмәк асан вә мәгсәдә ујгундур.

Мүәллим шәкли чәкмәјин методикасыны өјани көстөрмәли, мөвзуја ујгун рәсм әсәри нүмајиш етдирмәлидир.

14-чу дәрс. Тәрәвәз биткиләринин натурадан рәсми. Дәрседә соған, турп, көк, нәләм вә с. тәрәвәз биткиләри натурадан рәсм едилир. Башга фәнләр үчүн нәзәрдә тутулан шәкилләрдән өјани вәсаит кими истифадә етмәк олар.

15-чи дәрс. «Өрдәкләр кәлдә» мөвзусунда рәсм (акварел).

Мөвзу шакирдләрин јарадычылыг габилитәтини, тәфәккүрүнү инкишаф етдирир. Шакирдләрин вәһид композисија, рәңк әлағәләри јаратмаг вәрдишләри мөһнәмләнир.

Дәрсә дүзкүн һазырлашмаг, ону кечмиш дәрсләрлә әлағәләндирмәк зәруридир. Дәрси сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн тәбиәтә екскурсија тәшкил едилир, лазым олан һиссәләр мүсаһибәдә илә мөһнәмәклир. Бундан сонра рәссамлар-

дан И. И. Левитанын «Сөрип күлөк, Волга» эсэринин, Азэрбајчан рэссамларындан С. Вәһлуладә вә башгаларынын мәнзәрә эсэрләринин репродукцияларыны көстөрмөк мөгсәдә ујғундур.

16-чы дәрә. Јаз чичәкләриндән ибарәт нахыш тәртиби (рәнкли карандаш вә ја акварел).

Дәрәсин мөгсәди битки формаларыны рәсм етмәклә онларын рәнк өләгәләрини дүзкүн вермәји өјрәтмәкдир. Дәрәдә мүхтәлиф чичәкләр нүмајиш етдирмәклә

мүгајисә јолу илә онларын характер өләмәтләри мүәјјәнләшдирилиҗ. Мүәллим методик көстөриш вердикдән сонра шакирдләр рәсм едирләр.

17-чи дәрә. Јај ишләри һаггында мүсаһибә. Мүәллим иллик фәалијәти јекунлашдырыр, кәләчәкдә рәсм дәрәси үчүн лазым олачаг битки јарпаглары вә с. топламагы, рэссамларымыздан Т. Салаһовун, М. Абдуллајевин, С. Вәһлуладәнин, М. Рәһманзадәнин эсэрләри илә таныш олмагы тапшырыр.

Музакирә едирик

Шакирдләрин биллик, бачарыг вә вәрдишләринин јекун гијмәтләринин мејары вә гијмәт нормалары

РИЈАЗИЈАТ

Јекун иш үчүн һәр бир синифдә јазылы иш апарыланадәк шакирдләрин там мәнимсәмәли олдуглары биллик, бачарыг вә вәрдишләрлә өләгәдар осас мәсәләләр көтүрүлмәлидир.

I СИНИФ ÜЧÜN ЈОХЛАМА ИШЛӘРИ

№ 1

Декабрын 15-дән 25-дәк апарылыр

Јохлама иши бир дәрәдә јеринә јетирилир. Мүәллим ишин мәтнини вариантлар үзрә јазы тахтасына јазыр. Сонра һәр вариантдакы мәсәләни учадаң өхујур. Мәсәлә һәлл едилдикдән сонра шакирдләр мисалларын һәллинә башлајырлар.

I вариант

1) Мәсәләни һәлл етмәк:

Бир гутуда 8 карандаш вар, о бирисиндә исә 3 карандаш аздыр. Икинчи гутуда нечә карандаш вар?

2) Мисаллары һәлл етмәк:

$$5+4 \quad 2+2 \quad 3+7 \quad 2+5$$

$$6-4 \quad 7-3 \quad 9-6 \quad 8-4$$

3) Мүгајисә етмәк вә «>», «<», јахуд «=» ишарәсини гајмаг: $6+1...6$.

II вариант

1) Мәсәләни һәлл етмәк. Бир будагда 5 алма, о бирисиндә ондан 4 дәнә чох алма вар. Икинчи будагда нечә алма вар?

2) Мисаллары һәлл етмәк:

$$2+6 \quad 3+4 \quad 3+3 \quad 6+4$$

$$9-3 \quad 7-2 \quad 8-6 \quad 10-5$$

3) Мүгајисә етмәк вә «<», «>», јахуд «=» ишарәсини гајмаг: $8-1...8$.

№ 2

Мартын 10-дан 20-дәк апарылыр

Јохлама ишләри дәрәдә јеринә јетирилир.

Дәрәсин әввәлиндә чәдвәл үзрә 10 даирәсиндә топлама вә чыхма вәрдишләринин јохланмасы үзрә имла кечирилир. Мүәллим һәр чавабын јазылмасына 10 санијә вахт ајырмагла мисалын шәртини диктә едир. Шакирдләр сәтирдә јалныз чавабы јазыр, әкәр билмәсә, нөгтә гојурлар.

Имла 5 дәгигәдән артыг вахт апармамалыдыр. Јохлама ишин галан һиссәси јазы тахтасында вариантларла јазылыр. Ишин бу һиссәсинин јеринә јетирилмәси I нөмрә-

ли жохлама ишиндә олдуғу кими кедир.

Имла

3+2, 7-3, 4+5, 6-4, 5+3, 10-4, 2+5, 6-6, 4+4, 8-2, 3+7, 9-7, 3+3, 10-2.

I вариант

1) Мәсәләни һәлл етмәк:

Автобусда 20 адам кедирди. Дајана чагда 10 нәфәр дүшдү, 7 нәфәр исә чыхды. Автобусда нечә адам олду?

2) Үч дүз хәтт парчасы чәкмәк.

Биринчинин узунлуғу 4 см., икинчининки 7 см., үчүнчүнүнкү исә 3 см.

II вариант

1) Мәсәләни һәлл етмәк:

Оғланда 15 марка вар иди. О, бачысына 5 марка верди. Анасы исә оғлуна даһа 8 марка бағышлады. Оғланда нечә марка олду?

2) Үч дүз хәтт парчасы чәкин.

Биринчинин узунлуғу 5 см., икинчининки 8 см., үчүнчүнүнкү исә 2 см.

№ 3

Мајын 10-дан 20-дәк апарылып.

Јохлама иши бир дәрәдә јеринә јетирлир.

I вариант

1) Мәсәләни һәлл етмәк:

Бир јешикдә 16 кг алма, о бириндә исә 12 кг алма вар иди. 10 кг алма сатдылар. Нечә килограм алма галды?

2) Мисаллары һәлл етмәк:

35+20 78+40

49-7 5+42

21+38 43+31

3) Мәчһул әдәди тапмаг:

X-12-6.

4) Дама-дама кағызда тәрәфләри 3 см. вә 4 см. олан дүзбучағлы чәкмәк.

II вариант

1) Мәсәләни һәлл етмәк:

Диррикдә 26 ушаг ләк газырды. 5 ушаг тохум үчүн, 6 ушаг исә су кәтирмәјә кетди. Диррикдә нечә ушаг галды?

2) Мисаллары һәлл етмәк:

72+5 65-20

58-3 40+53

43+25 57-34

3) Мәчһул әдәди тапмаг: X+7-18

4) Дама-дама кағызда тәрәфләри

3 см. вә 5 см. олан дүзбучағлы чәкмәк.

I сениф үчүн ријазиијатдан јохлама ишләринин гијмәт нормалары

I сенифләрдә ријазиијат үзрә јохлама ишләринин гијмәтләндирмәк үчүн ашағыдакы гијмәт нормалары тәклиф олунур:

Иш сәһвсиз јеринә јетириләрсә.

«5» верилир.

Ишдә 1-2 сәһв бурахыларса,

«4» верилир.

Ишдә 3-5 сәһв бурахыларса, «3»

верилир.

Ишдә 5-дән артыг сәһв бурахыларса, «2» верилир.

Гејд: Кәстәрилән вахт әрзиндә јохлама ишиндә шакирдләрин јол вердикләри һәр һансы сәһв бәрәбәргијмәтли һесаб олунур.

II СЕНИФ ҮЧҮН ЈОХЛАМА

ИШЛӘРИ

№ 1

Октјабрын 1-дән 10-дәк апарылып.

Јохлама иш бир дәрәдә јеринә јетирилир. Дәрсин әввәлиндә ушағларын чәдвәл үзрә 20 даирәсиндә топлама вә чыхма вәрдишини јохламаг мөгсәди илә имла апарылып. Мүәллим һәр бир чавабын јазылмасы үчүн 10 санијә ајырмагла мисалларын шәртини диктә едир. Шакирдләр сәтирдә јалһыз чавабларынны јазырлар. Һансы мисалын чавабыны тапа билмәдијини мүәллимин асанлыгла мүәјјәнләшдирмәси үчүн шакирдләр сәтирдә тире ишарәси гојурлар. Јохлама ишин галан һиссәси әввәлчәдән вариантлар үзрә јазы тахтасына јазылып. Мүәллим I вә II вариант мәсәләләрин мәтнини охујур. Сонра шакирдләр тапшырыгы мүстәгил јеринә јетирмәјә башлајырлар.

Имла

3+9, 11-4, 8+4, 13-9, 5+6, 12-5, 8+5, 14-9, 6+7, 14-6, 9+6, 15-9, 8+9.

I вариант

1-чи мәсәлә. Октјабрјатлар 22 ағ довшан, ондан 7 дәнә аз бөз довшан бәсләдиләр. Октјабрјатлар чәми нечә довшан бәсләдиләр?

2-чи мәсәлә: Бағда 36 алма ағачы битмишди. Пајызда даһа бир нечә ағач әкдиләр. Бағда 58 алма ағачы

олду. Пајызда нечә алма ағачы әкдиләр?

Мисаллар:

65+27	63—26
58—39	28+7
48+34	37—9

II вариант

1-чи мәсәлә. Пионерләр паркда 37 палыд вә палыддан 5 әдәд артыг гажын ағачы әкдиләр. Пионерләр чәми нечә ағач әкдиләр?

2-чи мәсәлә: Кәрим јолдашына 5 гөз верди. Бундан сонра Кәримә 24 гөз галды. Кәримдә әввәлчә нечә гөз вар иди?

Мисаллар:

47+25	94—37
84—46	44+8
16+28	54—9

№ 2

Декабрын 15-дән 25-дәк апарылып.

Јохлама иши бир дәрседә јеринә јетирилир. Мүәллим вариантлар үзрә мәтни јазы тахтасына јазыр вә дәрсин әввәлиндә һамысыны охујур.

I вариант

1-чи мәсәлә. Биринчи рәфдә 8 китаб, икинчи рәфдә исә ондан 3 дәрәҗә чох китаб вар. Ики рәфдә нечә китаб вар?

2-чи мәсәлә. 9 метр парчаја 27 манат вердиләр. Парчанын 1 метри нечәјәдир?

Мисаллар:

3:9	8:3	9:7	9:4
21:7	64:8	32:4	45:9

II вариант

1-чи мәсәлә. Әмәк дәрси үчүн 28 вәрәг гырмызы кағыз, ондан 4 дәрәҗә аз јашыл кағыз алдылар. Чәми нечә вәрәг кағыз алынды?

2-чи мәсәлә. Бир стул 4 манатдыр. 6 әдәд белә стул нечәјә олар?

Мисаллар:

4:6	9:9	7:8	4:7
42:7	54:6	49:7	72:9

Мәһул әдәдләри тапмаг.

в—17—40—13

№ 3

Мартын 10-дан 20-дәк апарылып.

Јохлама иши бир дәрседә јеринә јетирилир.

Дәрсин әввәлиндә чәдвәл үзрә вурма вә бөлмә сәһәсиндә шакирдләрин газандыглары вәрдишләри јохламаг мәгсәдилә имла апарылып. Имла I—II синифләрдә олдуғу ки-ми апарылып. Јохлама ишини галан һиссәси мүәллим тәрәфиндән әввәлчәдән јазы тахтасында вариантларла јазылып. Имла гуртардыгдан сонра мүәллим бүтөвлүкдә учадан охујур.

Имла

3:7, 27:9, 8:8, 24:3, 9:5, 28:7, 4:8, 36:4, 7:6, 24:6, 6:9, 56:8, 9:8, 63:7.

I вариант

1. Мәсәләни һәлл етмәк: 24 литр сүдү бәрәбәр 8 бидона төкдүләр. 4 бидонда нечә литр сүд олар?

2. Мәһул әдәди тапмаг: 7.Х—56.

3. Бучагларындан бири ити олан үчбучаглы чәкмәк.

II вариант

1) Мәсәләни һәлл етмәк: 18 метр парчадан 6 әдәд ејни чүр дон тикдиләр. 27 метр парчадан нечә белә дон тикмәк олар?

2) Мәһул әдәди тапмаг: Х:6—9.

3) Бучагларындан бири дүз олан үчбучаглы чәкмәк.

№ 4

Мајын 10-дан 20-дәк апарылып.

Јохлама иши бир дәрседә јеринә јетирилир.

Мәти әввәлчәдән мүәллим тәрәфиндән вариантлар үзрә јазы тахтасында јазылып вә дәрсин әввәлиндә бүтөвлүкдә охунур.

I вариант

1. Мәсәләни һәлл етмәк: Тәнәффүссә гәдәр буфетдә һәр бириндә 8 килограм алма олан 5 јешик алма сатылды. Тәнәффүсдән сонра 6 белә јешик алма сатылды. Чәми нечә јешик алма сатылды.

2. Әмәли јеринә јетирмәк:
86—60:2+20

3. Мисаллары һәлл етмәк:
245+41, 864—351.

4. Ифадәләрин гијмәтини һесабламаг:

Әжәр а—23, в—18-дирсә, а+в нәјә бәрәбәрдир?

5. Тәрәфләри 4 см. вә 2 см. олан

дүзбучаглы чөкмөк. Бу үчбучаглынын периметрини тапмаг.

II вариант.

1. Мәсәләне һәлл етмәк: Мәктәбә 4 дән һәр бириндә 10 китаб олан баглама, о гәдәр дә һәр бириндә 7 китаб олан баглама кәтирдиләр. Мәктәбә нечә китаб кәтирдиләр?

2. Әмәли јеринә јетирмәк:

$$16 + 10.3 - 20$$

3. Мисаллары һәлл етмәк:

$$364 + 35$$

$$793 - 472$$

4. Әкәр $v=36$, $c=17$ оларса, $v-c$ әмәлини һесабламаг.

5. Тәрафләри 5 см. вә 3 см. олан дүзбучаглы чөкмөк. Үчбучаглынын периметрини тапмаг.

III синиф үчүн ријазиијатдан
јохлама ишләрин гијмәт нормалары

III синифдә ријазиијат үзрә јохлама ишләрини гијмәтләндирәркән мәсәләнин һәллине ајры, һәндәси тапшырығын јеринә јетирилмәсинә ајры, јохлама ишинин галаң һиссәсинә исә (мисалларын һәлли, тәнлик, ријазии имла вә с.) ајры гијмәт вериллир.

Мәсәлә һәлли вә һәндәси тапшырығын јеринә јетирилмәси јохланларкән ашағыдакы гијмәт нормалары нәзәрдә тутулур:

Тапшырыглар дүзкүн јеринә јетириләрсә, «5» вериллир.

Һәр ики мәсәләнин һәлли кедиши дүзкүн олмага, һесабламада бир сәһв бурахыларса, «4» вериллир.

Һәр ики мәсәләнин һәлли кедиши дүзкүн олмага, һесабламада ики сәһв бурахыларса, јәхүд мәсәләнин бири дүзкүн јеринә јетирилиб, дикәринин һәлли кедишиндә сәһв бурахыларса, «3» вериллир.

Һәр ики мәсәләнин һәлли кедишиндә сәһв бурахыларса, «2» вериллир.

Гејд:

1) Өлчмәдә гејри-дәгиглик һесабламадакы сәһвә бәрабәр сајылыр. (мүәллим вә шакирдләрдә ејни хәткеш олмалыдыр).

2) Һәндәси тапшырығын јеринә јетирилмәсиндәки сәһв шакирдләрдә дүзкүн тәсәввүр вә аңлајышын олмадығыны сүбүт едир. Белә һал мә-

сәләни јанлыш һәлл етмәк кими һесаба олунмалыдыр. Мәсәлән, әкәр дүз хәтт әвәзинә сыныг хәтт, дүзбучаглы үчбучаг әвәзинә дүзбучаглы вә с. чәкиләрсә.

Јохлама ишин галаң һиссәсини (ријазии имла, мисалларын һәлли, тәнлик, бәрабәрсизлик, ифадәнин гијмәтинин һесабламанасы вә с.) гијмәтләндирәркән ашағыдакы гијмәт нормасы тәклиф олунур:

Бүтүн иш дүзкүн јеринә јериләрсә, «5» вериллир.

1—2 сәһв бурахыларса, «4» вериллир.

3—5 сәһв бурахыларса, «3» вериллир.

III СИНИФ ҮЧҮН ЈОХЛАМА ИШЛӘР

№ 1

Нојабрын 20-дән 30-дәк апарылыр.

Јохлама ишинин һәр бири 2 дәрс үчүн нәзәрдә тутулур. Биринчи дәрсдә мәсәлә һәлл едиллир, икинчи дәрсдә исә (сәһәри күн) мисаллар һәлл олунур.

Мәсәләләр

I вариант

1. Мағазә биринчи күн 472 кг., икинчи күн биринчи күндәкиндән 128 кг. чох, үчүнчү күндә исә икинчи күндәкиндән 248 кг. аз гәнд сатды. Мағазә үч күндә нә гәдәр гәнд сатды?

2. Тәнлик гурмагла мәсәлә һәлл етмәк.

Гыз китаб охујурду. О, 26 сәһифә охудугдан сонра охунмалы 54 сәһифә галды. Китабын нечә сәһифәси вар?

3. Биринчи әдәд а, икинчи с, үчүнчү әдәд исә биринчи ики әдәдин чәминдән в гәдәр аздыр. Үчүнчү әдәд нәјә бәрабәрди? Мәсәләнин јалпыз һәлли формулуну гурмаг.

II вариант

1. Мешәдә 368 агчагајын, ондан 236 дәнә аз чөкә, чөкәдән 118 әдәд чох гајын агачы вар. Мешәдә нечә агач вар?

2. Мағазәдә 295 костюм вар иди. Ораја даһа бир гәдәр костюм кәтирдикдән сонра костюмларын сајы 387 олду. Мағазәдә нечә костюм кәтирдиләр?

Тәңлик тәртіб етмәклә мәсәлә дү-
зәлтмәк.

3. Биринчи әдәд k , икинчи s , үчүн-
чүсү исә һәмни ики әдәдин фәргин-
дән v гәдәр чохдур. Үчүнчү әдәд не-
чәжә барабардир.

Бу мәсәләниң јалпыз һәлли фор-
мулуңу тәртіб етмәк.

Мисаллар

1. $48378 + 756485$.
2. $30206 - 25128$.
3. Ифадәниң гијмәтини тапмаг:
 $400 - 200 : 4$.
4. Тәңлији һәлл етмәк: $(465 - X) +$
 $+ 120 = 185$.
5. Доғру барабарсизлик $a < 6$
оланда һәрфин бир нечә әдәди гиј-
мәтини јазмаг.
6. Несабламадан ифадәләри мұга-
јисә етмәк вә онларын араларында
лазыми ишарә гојмаг: $103 - 37 \dots$
 $103 - 49 \dots$
7. Чертјој үчбучагы вә хәткешин
көмәји илә рәсм дәфтәриндә тәрәф-
ләри 4 см. олан квадрат чәкмәк.

№ 2

Јанварын 20-дән 30-дәк

Мәсәләләр

I вариант

1. Бир ләкдән 120 кг., о бириндән
3 дәфә чох помидор јығдылар. Икин-
чи ләкдән јығылан помидорун дөрд-
дә бирини һәр биринә 10 кг. олмагла
јешикләрә јығдылар. Помидорун
јығылмасы үчүн нечә јешик лазым-
дыр?

2. Мәсәләни мұхтәлиф јолла һәлл
етмәк: 3 дәнә ејни чүр креслоја 48
манат вердиләр. 96 маната нечә дәнә
белә кресло алмаг олар?

3. Дүзбучагының узунлуғу 12 см.,
ени 7 см.-дир. Дүзбучагының саһә-
сини несабламаг. Онуң периметрини
несабламаг.

II вариант

1. Ушаглар үчүн 2, јашлылар үчүн
8 костюм алдылар. Ушаг костюмла-
рына 56 манат вердиләр. Әкәр јаш-
лылар үчүн бир костюм бир ушаг
костюмундан 3 дәфә баһа оларса,
јашлылар үчүн 8 костюма нә гәдәр
пул лазымдыр?

2. Мәсәләни мұхтәлиф јолла һәлл
етмәк: 12 м. парча 72 манатдыр. Бу

гијмәтдә олан 4 метр парчаја нечә
манат вермәк лазымдыр.

3. Квадратың тәрәфләри 5 санти-
метрдир. Квадратың саһәсини вә
онуң периметрини тапмаг.

Мисаллар

I вариант

1. 7065.8, 2. 1584.9, 3. 98630.7,
4.3 км. 075.6.
5. Тәңлији һәлл етмәк:
 $X : 4 = 60 - 140$.
6. Ифадәниң гијмәтини тапмаг:
 $160 - 20 : 4 + 90$.
7. Дүзкүн барабарсизлик $40 : a > 5$
олдугда, һәрфин әдәди гијмәтини
тапыб јазмаг.

II вариант

1. 9745.6 2. 24640.8
3. 56800.7 4. 48 ман. 24 гәп.:9
5. Ифадәниң гијмәтини тапмаг:
 $200 + 50 : 5 - 5$
6. Тәңлији һәлл етмәк:
 $X - 18 = 12$
7. Дүзкүн барабарсизлик $40 : a > 5$
олдугда, һәрфин әдәди гијмәтини
тапыб јазын.

№ 3

Мартын 10-дан 20-дәк апарылып.

Мәсәләләр

1. Бир саһәдән 5 сәбәт, о бириндән
4 белә сәбәт көк јығдылар. Чәми 270
кг. көк јығылды. һәр саһәдән нечә
кг. көк јығдылар?

2. Ики лимандан ејни вахта әкс
истигамәтдә 2 кәми јола дүшдү. Он-
лардан бири саатда 30 км., дикәри
исә 26 км сүр'әтлә кедирди. 5 саат-
дан сонра онларын арасында нә гә-
дәр мөсафә олачагдыр?

3. Тәңлик тәртіб етмәклә мәсәлә-
ни һәлл етмәк.

4 метр сатинә 10 метр читә ве-
риләч гәдәр пул верилмишдир. 1 м.
читәч гијмәти 80 гәпикдир. 1 м. са-
тин нечәјәдир?

II вариант

1. Бир бағламада 3 м., дикәриндә
8 м. парча вар. Икинчи бағлама би-
ричидән 18 манат баһадыр. 1 м.
парча нечәјәдир?

2. Араларында 576 км. мөсафә
олан ики шәһәрдән ејни вахта гар-
шы-гаршыја ики гатар јола дүшдү.
Онлардан бири саатда 50 км., дикә-

ри исә 46 км. сүр'әтлә кедир. Онлар нечә саатдан сонра гаршылашачаглар.

3. Тәнлик тәртиб етмәклә мәсәләни һәлл етмәк:

Саатда 30 км. сүр'әтлә кедән кәми бир лимандан дикәринә 5 саата чатды. Кернјә дөнәндә һәмин јолу 6 саата кәлди. Кернјә гајыдаркән кәми саатда нечә километр сүр'әтлә кедирди?

Мисаллар

I вариант

1. 497-63.
2. 35948:76.
3. Ифадәнин гијмәтини тапмаг:
 $120+140-80\cdot 5:10$.
4. Ән јүнкүл јолла һесабламаг:
маг: $47\cdot 29+47\cdot 71$.
5. Тәнлији һәлл етмәк:
 $12\cdot X+60=18\cdot 6$.
6. Биринчи әдәд а-ја, икинчи в-ја бәрабәрди, үчүнчү исә биринчи әдәдин икинчијә бөлүнмәсиндән алынған һисмәтдән к дөфә чоходур.
Әкәр а—300, в—10, к—6 оларса, үчүнчү әдәди тапын.
7. Тәрәпләри 3 см. вә 2 см. олан дүзбучаглы чәкни, ону алты бәрабәр квадрата бөлүн.

II вариант

1. 197120:64.
2. 368:47.
3. Ифадәнин гијмәтини тапмаг:
 $290-60\cdot 5:10+200$.
4. Ән јүнкүл јолла һесабламаг:
 $58\cdot 37+42\cdot 37$.
5. Тәнлији һәлл етмәк:
 $15\cdot a-11\cdot 7=13$.
6. Әдәдләрин бири с-јә, дикәри в-јә бәрабәрди. Үчүнчү әдәд исә биринчи ики әдәдин һасилиндән а дөфә аздыр. Әкәр с=24, в=5, а=2 оларса, үчүнчү әдәд нечәјә бәрабәр олар?
7. Тәрәфи 4 см. олан квадрат чәкни вә ону дөрд бәрабәр дүзбучаглыја бөлмәк.

№ 4

Мајын 15-дән 20-дәк апарылыр.

Мәсәләләр

I вариант

1. Дүзбучаглы шәклиндә мәктәб бағынын узунлуғу 45 м., ени 32 м.

дир. Бағын $\frac{3}{4}$ һиссәсиндә алма ағачы әкилмишдир. Нәр бир алма ағачы 24 кв.м. саһәни тутарса, багда нә гәдәр алма вар?

2. Тәнлик тәртиб етмәклә мәсәләни һәлл еднн:

Шкаф вә 14 стула 146 манат вердиләр. Әкәр стулуи гијмәти 4 манат оларса, шкаф нечәјә олар?

3. Дүзбучаглынын узунлуғу а см., ени в см.-дир. Әкәр а—8 см., в—5 см. оларса, дүзбучаглынын периметри нәјә бәрабәрди?

II вариант

1. Дүзбучаглы шәклиндә дирријин узунлуғу 96, ени 48 м.-дир. Дирријин саһәсинин $\frac{5}{8}$ саһәсинә картоф, галан һиссәсинә көјәрти әкилмишдир. Дирријин нечә квадратметриндә көјәрти әкилмишдир.

2. Тәнлик гурмагла мәсәләни һәлл етмәк:

Анбарда тәрәвәз вар иди. Тәрәвәзин бир һиссәсини нәр биринә 15 сентнер јүкләмәклә 12 машыида дашыдылар. Анбарда 285 сентнер тәрәвәз галды. Әввәлчәдән анбарда нечә сентнер тәрәвәз вар иди?

3. Квадратын тәрәфи в сантиметрдир. Әкәр в=7 см. оларса, квадратын периметри нечәјә бәрабәрди?

Мисаллар

I вариант

1. $2958+64756+975$. 2. $56804-29516$. 3. $704\cdot 536$. 4. $157320:342$.
5. Тәнлији һәлл етмәк:
 $15\cdot X+20\cdot 4=125$.
6. Улдузуи јеринә лазыми ишарә гојмаг вә әдәдләри мугәјисә етмәк:
 $\frac{3}{5}$ км. * 6000 м.
7. Биринчи мисалын нәтичәсиндән истифадә етмәклә икинчи мисалын нәтичәсини тапмаг:
а:в—48.
(а·2):в=

II вариант

1. $6795+73906+486$. 2. $40916-7538$. 3. $573\cdot 406$. 4. $215628:357$.
5. 10 дәгигәни даһа кичик өлчү илә ифадә етмәк.
6. Улдузуи јеринә лазыми ишарә гојмаг вә әдәдләри мугәјисә етмәк
 $\frac{1}{4}$ г. * 200 кг.
7. Биринчи мисалын нәтичәсиндән

истифадә етмәклә, икинчи мисалын нәтижәсини тапмаг:

$$a + c = 65$$

$$a + (c - 25) =$$

Мәсәлә һәллинин гижмәт нормалары

Мәсәләнин үчү дә дүзкүн һәлләдиләрсә, «5» верилир.

Мәсәләләрдән икиси дүзкүн һәлләдиләрсә, «4» верилир.

Биринчи мәсәлә дүзкүн һәлләдиләрсә, «3» верилир.

Мәсәләләрдән икиси (онларын

ичәрисиндә биринчиси дә олмаглар) дүзкүн һәлләдилмәзсә, «2» верилир.

Мисалларын һәллинин гижмәт нормалары

Бүтүн мисаллар сәһвсиз јеринә јеттириләрсә, «5» верилир.

Бир мисал дүзкүн һәлләдилмәзсә, «4» верилир.

Ики-үч мисал дүзкүн һәлләдилмәзсә, «3» верилир.

Үчдән артыг мисал дүзкүн һәлләдилмәзсә, «2» верилир.

ТӘБИӘТШҮНАСЛЫГ

I сивифдә тәбиәтшүнаслыг ајрыча фәни кими тәдрис едилмир. Лакин ушаглар тәбиәт һаггында биликләри тәбиәт һадисәләри үзәриндә мүшаһидәләр вә мувафиг мәтиләрин гираәти илә әләгәдар әлдә едиләр.

Мүшаһидәләрин мәзмуну ана дили үзрә тәдрис програмы илә мүәјјән едилир.

Јекун јохлама ишләри мајын 15-дән 25-дәк апарылмалыдыр.

Јекун јохлама ишләри ашагыдакы мәзмунда ола биләр:

1. Наванын нечә олдуғуну шәрти ишарәләрлә јазын: көјүн үзү булудларла өртүлүр, јагыш јагыр, күчлү сојуг күләк әсир, 8 дәрәчә истидир.

2. Күн нә вахт гысадыр: октябрда, ја декабрда?

3. Таныш олан тезчичәкләјән биткиләрин шәклини чәкин вә онларын һәр бир һиссәсинин нечә адландығыны јазын.

4. Агчагајын, палыд, күкиар, итбурну. Бурада һансы сөз артыгдыр?

Јохлама иши ашагыдакы гәјдада гижмәтләндирилир:

Бүтүн тапшырыглар дүзкүн јеринә јеттириләндә—«5».

Тапшырыглардан бири дүзкүн јеринә јеттирилмәјәндә — «4».

Тапшырыглардан икиси дүзкүн јеринә јеттирилмәјәндә, јахуд үчү јары-јарымчыг јеринә јеттириләндә—«3».

Мүмкүн олан дикәр һалларда—«2».

II сивифдә тәбиәтшүнаслыг мүстәгил фәни кими тәдрис олунур.

Сентјабрын илк һәфтәсиндәчә јәј тапшырығынын нечә јеринә јеттирилмәси јохланылмалыдыр: ушаглар тәрәфиндән һансы јәј һадисәләри мүшаһидә олунуб, онлар өз мүшаһидәләринин нечә гәјдә алыблар.

Јени програм ләјиһәсинә мувафиг олараг шакирдларын билик, бачарыг вә вәрдишләринин сәвијјәсин ашагыдакы мәзмунда характеризә едилир:

1) Тәбиәт нәдир? Чанлы вә чансыз тәбиәтин објектләри һансылардыр?

2) Чансыз тәбиәтин—сују, наванын, гумун вә килин хассәләринин, торпағын тәркибинин өјрәнилмәси.

Сују өјрәнмәклә әләгәдар шакирдләрә ону гыздырмағы бачармагла онун һәлләдичи хассәјә малик олдуғуну, биткиләр, һејванлар, инсанлар үчүн зәрури олдуғу мүәјјәнләшдирә билмәлидир. Буна мувафиг олараг һава илә танышлыг заманы шакирдләр онун физики хассәсинин мүәјјәнләшдирир, күләјин нә олдуғуну өјрәнир, күчә термометридән истифадә етмәк вәрдишинин вә наванын чанлы тәбиәтдәки ролу һаггында билик газанырлар.

Торпаг һаггында тәсәввүрүн фор-

малашмасы илэ алагэдар шакирдлэр торпағын тәркиби, гум вэ килли хассэсини өјрэнмэли, буланыг сују тэмизлэмэји бачармалыдырлар.

3) Наванын элементларини билмэк, онларын үзэриндэ мүшаһидэ апармагы вэ нәтичэлэрини гејдэ алмагы бачармаг: күнүн мүхтәлиф вахтларында булудлудугун, наванын температурунун, јағынтынын, күләјин истигамәтинин көстәрилмәси. Шакирдлэр күн әрзиндэ көјүн вәзијјәтиндәки дәјишикликләри, көјүн вәзијјәти илэ јағынты, күлэк, температура арасындагы алагәни һисс етмәли, күн, һәфтә, ај әрзиндэ наванын нечә олмасына аид өз мүһакимәсини мәнтиги сүбутларла ифадә етмәји, илин бир фәслини дикәри илэ мүгајисә етмәји вэ фәргини көстәрмәји бачармалыдырлар. Нава тәғвиминин сахланмасы белә суаллара чаваб тапмаға имкан верир.

а) Бу фәсилдә ән сојуг күн һансы олмушдур?

б) Пајызда нечә тутгун (күнәшли) күн олмушдур?

в) Бу илин пајызы илэ кечән илин пајызында наванын характеристикасы арасында нә кими үмуми вэ фәргли чәһәтләр вар? (Һансы гәнунајуғулуғлар мејдана чыхыр?).

Күнәш үзэриндэ мүшаһидә нәтичәсиндә шакирдлэр күн әрзиндә онун вәзијјәтинин вэ фәсилләрә көрә һүндүрлүјүнүн дәјишмәси нәтичәсинә кәлмәлидирләр. Бунула онлар Күнәшин вәзијјәтинин дәјишмәси илэ наванын температуру арасындагы алагәни ашкара чыхармалыдырлар.

4) Биткиләрин өјрәнилмәси онларын группара ајрылмасыны тәләб едир: ағачлар, коллар, отлар; енли-јарпағлы вэ ијнәјарпағлы ағачлар; мэдәни биткиләр вэ алаг отлары. Биткиләрин нөвләри һаггында биликләрин һәчми һәр група дахил олан јерли биткиләрдән бир нечә характеристик мисалын көстәрилмәси илэ мөһдудлашмалыдыр.

Шакирдлэр ағачлар, коллар вэ отлар; енли-јарпағлы вэ ијнәјарпағлы ағачлар; мејвә верән ағачлар вэ бағ коллары (киләмејвә вэ бәзәк);

диррик вэ бостан биткиләри; чичәкләр (4—5 мисал) арасындагы фәргли, биткиләрин һәјат шәртләрини, отларын чансыз тәбиәтдән асылы олмасыны (јашамаг үчүн биткиләрә һансы шәртләр ләзымдыр) билмәлидирләр.

5) «Һејванлар» аңлајышынын мәнимсәнилмәси үчүн ајры-ајры групп нүмајәндәләрини фәргләндирмәклә јанашы, һәм дә онлары үмуми аңлајышда бирләшдирмәк тәләб олуур. Она көрә дә һәр группа дахил һејванларын харичи көрүнүшүнүн характеристик әләмәтләри вэ һәрәкәтләри илэ јанашы, һәм дә тез-тез онларын мүәјјән группа бирләшдирилмәси, онларын һәјатындагы үмуми чәһәтләрин мүәјјәнләшдирилмәси үзәрә тапшырығларын верилмәси зәруридир. Ушағлар јалныз мәмәлиләри дејил, гушлары, һәшәрәты, балығлары, гурдлары, гурбағалары вэ башғаларыны да һејван һесаб етмәлидирләр.

Һәр бир группун нүмајәндәләри програмдан вэ јерли материаллардан көтүрүлмүш аз миғларда мисаллар әсасында өјрәдилмәлидир. Мүшаһидә јолу илэ фәслин башланмасына һәлә хејли галмыш һејванларын һәјатында баш верән фәсли дәјишикликләр өјрәнилр. Гушларын чәнуба көчмәсинин сәбәби ајдынлашдырыларкән ушағларын диггәтини илк нөвбәдә онларын јем шәраитинә јөнәлтмәк ләзымдыр.

Шакирдләр јахшы билмәлидирләр ки, һејванларын һәјатынын әсас шәрти онларын чансыз тәбиәтлә, биткиләрлә гаршылығлы алагәсидир. Тәбиәт һејванлар үчүн ән ағыр, чәтин вахтларда гајғы, көмәк көстәрир.

6) Илин мүхтәлиф фәсилләриндә һисәнларын әмәји үзэриндә мүшаһидә вэ мүвафиг мәтнләрин охунмасы шакирдләрә һисәнның әлдә етдији биликләри тәбиәтә нечә тәтбиғ етмәси, тәбиәтин һәмәтләриндән нечә истифадә етмәси вэ онун јаратдығы чәтнликләри нечә аралан галдырмасы һаггында тәсәвүрләр вермәлидир.

II синиф шакирдләринин битик, бачарыг вэ вәрдишләринин иллик

зырланачаг мѐмулатын гурулушунун, конструкцијасынын тѐблили (бахмаг вѐ дүшүмѐк); б) мѐмулатын вѐ онун хиссѐлѐринин чертѐжунун (јахуд ачылышынын) охунмасы; в) материалда ажы-ажы хиссѐлѐрини нишанланмасы;—сада ѐлчүлѐрин вѐ хесабламаларын апарылмасынын мүшажѐти илѐ.

Б. Идарѐдичи ѐмѐк бачарыглары: програмда нѐзѐрдѐ тутулан кагыз, картон, парча, мүхтѐлиф материаллардан мѐмулат вѐ онун хиссѐлѐрини хазырлајаркѐн кѐсмѐ, гатлама, бүкмѐ, жапышдырма вѐ башга нѐв бирлѐшдирмѐ вѐ мѐһкѐмлѐндирмѐ; ѐвѐлчѐдѐн тѐјин олунмуш гайда илѐ тѐхмини ѐлчү үзрѐ мѐмулат вѐ хиссѐлѐри хазырлајаркѐн, јырма заманы мүхтѐлиф ѐл ѐлѐтлѐри илѐ ишлѐмѐ үсулларыны мѐнимсѐмѐ.

В. ѐмѐк мѐшгѐлѐси заманы ѐз иш јериндѐ вѐ коллективдѐ ѐмѐк мѐдѐвијѐтини вѐ ѐмѐјин тѐшкилини билмѐк вѐ бачармаг: техники тѐһлүкѐсизлик элементлѐрини вѐ ѐмѐјин кикијенасы гайдаларыны кѐзлѐмѐји бачармаг, она адѐт етмѐк.

Г. Техника хаггында мѐмулатлардан истифадѐ етмѐклѐ политехник дүнјакѐрүшүн инкишаф етдирилмѐси: истифадѐ едилѐн материаларын хусусијѐти вѐ ѐлѐтлѐрини нѐрѐкѐти (буларын таныш машинларла мүгајисѐ едилмѐси).

Башга фѐнлѐрин тѐдриси заманы (ана дили, ријазиијат, тѐбиѐтшүнасылыг, тѐсвири инчѐсэнѐт вѐ с.) ѐлдѐ едилмиш билеклѐрдѐн истифадѐ етмѐји бачармаг. ѐз ѐмѐк тѐчрүбѐсини јашлыларын ѐмѐји вѐ истѐһсалат мүһити илѐ багламаг.

Мүѐјјѐн едилмиш бу дѐрд груп үзрѐ нѐзѐрѐ чарпачаг билек вѐ бачарыглара архаланараг нѐр сенифдѐ шакирдлѐрин ишлѐринин нѐтичѐлѐрини гијмѐтлѐндирмѐк үчүн ашагыдакы тѐлѐблѐр мүѐјјѐнлѐшдирилмишдир.

А групү үзрѐ

1. Чертѐж ѐзрѐ шѐрти (график) ишарѐлѐри билмѐк. ѐјилмѐ нѐгтѐсинин, дешилѐчѐк, жапышан вурулачаг, кѐсилѐчѐк јерлѐри хѐтт парчасы, кѐмѐкчи хѐтлѐр вѐ нѐрфи ишарѐлѐр-

лѐ кѐстѐрмѐји бачармаг. III сенифдѐ КБС батарејасындан ибарѐт чѐрѐјан мѐнбѐји олан електрик дѐврѐсинин шѐрти ишарѐлѐрини билмѐк. Мѐмулатын хазырланмасы вѐ ишин јеринѐ јѐтирилмѐсиндѐ ѐмѐлијјатын ардычыллыгыны тѐсвир етмѐк бачарыгы.

2. ѐлчмѐ бачарыгы: мѐмулатын ачылышы, ѐсас хиссѐлѐринин нишанланмасы I сенифдѐ дүз хѐтлѐрлѐ олур. II сенифдѐ бунунла јанашы, даирѐлѐнѐн хѐтлѐрдѐн дѐ истифадѐ едилир. III сенифдѐ верилмиш шѐртѐ вѐ шѐхси мүлаһизѐјѐ ѐсасѐн мѐмулатын јырма чертѐжѐда верилѐн вѐ јахуд ѐлчмѐ заманы ѐлдѐ едилѐн нѐтичѐлѐри хесабламагы бачармаг.

Б групү үзрѐ

4. Кагыз, картон, парча вѐ мүхтѐлиф материалларла иш заманы материалда гојулмуш нишан ѐсасында кѐсмѐ, гатлама вѐ дешмѐ ишини бачармаг.

5. Мѐмулаты јыгаркѐн, јахуд монтаж едѐркѐн (јахуд програмда кѐстѐрилѐн башга нѐв жапышдырма иш илѐ мѐшгул оларкѐн) жапышганла сѐлигѐли ишлѐмѐји бачармаг.

В групү үзрѐ

Нишанлама заманы сѐлигѐлилији, тѐмизлији кѐзлѐмѐк вѐ материалга гѐнаѐт етмѐк.

Г групү үзрѐ

Техника хаггында мѐлумат вѐ иш просесиндѐ булардан истифадѐ едилмѐси. Мѐмулатын мѐһкѐмлијини артырмаг үчүн шајба, чѐкмѐ вѐ дикѐр гайдаларын тѐтбиги, Мѐмулатлар (кагыз, картон, парча, мүхтѐлиф материаллар) хазырланаркѐн билеклѐрдѐн вѐ материалларын хассѐлѐриндѐн истифадѐ едилмѐси, сада ачылышларын хассѐлѐрини билмѐк.

ѐмѐк тѐјими үзрѐ програмын јаранмасы вѐ ушагларын күчүнѐ мүвафиг олмасы үзрѐ кениш мијјасда апарылан експеримент нѐтичѐсиндѐ ашагыдакы нѐвлѐр үзрѐ иллик јохлама ишлѐри апармаг нѐзѐрдѐ тутулур.

Јарымиллик јекун јохлама ишлѐри

I сенифдѐ. Кѐмѐкчи хѐтлѐрлѐ дамаланмыш кагызда икигат бајрагынын (2—4 ачылышыны) хазыр черт-

жога, јахуд мўаллимин жазы тахта-сына чакдижинэ эсасэн гејд етмэк.

Иш нүмунэјэ эсасэн дејил, шакирдлэрэ таныш олан мўмулатын чертјожуна эсасэн јеринэ јетирилир. Мўмулат ушаглара танышдыр, лакин онлар ејни вахтада бир дэнэ дејил, 2—4 дэнэ ачылышы гејд етмелидилрлэр.

II сенифдэ. Эввелчедэн верилмиш мўэјјән өлчүдэ радиуслара эсасэн саат сфербатынын ажры-ажры хиссалеринин вэ үмуми көрүнүшүнүн чертјожуну чөкмөк, даирани 6,12 бэрабэр хиссәјэ бөлмәји бачармаг. Өлчүлери миллиметрлэ хесаблајыб јазмаг. Әгрәблери сферблата бирләшдирәркән шайбадан истифадэ етмэк.

III сенифдэ. Галын кағыздан вэ ја назик картондан кибрит гутусу кими сијирмәли гутунун хиссалеринин чөкилмәси. Хиссалерин сајыны азалтмагы бачармаг, спичка гутусуна вэ ики нөв нүмунэјэ эсасэн гутунун јыгма чертјожу үзрә хиссалерини чөкилмәси.

Иллик јохлама ишлери.

I сенифдэ. Әлдәгајырма китаб чилдини (сәһифалери ики јердән дешиб тикмәклә) чертјож үзрә нишанламаг (нүмунәсиз). Рәнкли кағызлардан гәнаәтлэ истифадэ етмәклә онун үзәрини аппликасија илэ истәнилән шәкилдә бәзәмәк.

II сенифдэ. Јенә дэ әлдәгајырма китабын чилдини нишанламаг вэ аппликасија илэ бәзәмәк. Лакин тапшырыг бир гәдәр мүрәккәбләшир: әввәлә, үч дешик арасындакы мөсафәни хесабламаг. Икинчиси, аппликасија ишиндә мүтләг верилән радиуслар (бири 15—20 мм, дикәри 10—12 мм) үзрә даирә шәклиндә хиссаләр олмалыдыр.

III сенифдэ. Шакирдләр илк нөвбәдә гајчы үчүн футлјар хазырламалы. Өлчмәнин нәтичәсиндән асылы олараг сәрбәст чертјож тәртиб етмәк вэ бундан сонра өз чертјожуна эсасэн футлјарын башга хиссалерини өлчүб хазырламаг, футлјары истәдији шәкилдә рәнкләмәк вэ гапарыны нечә хазырламаг һаггында дүшүнмәк. Икинчиси, лампа, чәрәјән мәнбәји олараг КБС батарејасы,

пагил вэ ачардан ибарәт електрик дөврәсинин схемини чөкмөк (лампа-нын јаныб-јанмамасыны сүбүт етмәк).

Мўаллим һәм өлчүлери дәјишдирә, һәм дэ јохлама ишинин сәвијјәсинә үјгүн башга мўмулатын хазырланмасыны тәклиф едә биләр (мәсәлән, үчү бајрагыни үчүна бәнзәр әлфәчәнин ачылышы, гајчы үчүн дејил, автогәләм вэ јахуд көзлүк үчүн футлјар вэ с.). Бунуила јанашы, иллик вэ јарымиллик јохлама ишләринин јеринә јетирилмәси һаггында гыса шәкилдә апарылан гејдләр шакирдләрин програм материалларыны нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини мўэјјәнләшдирмәк үчүн мўаллимә имкан верир. Мәсәлән, мўаллим шакирдин бурахдыгы сәһви белә, гејдә алыр: 1) дүзкүн өлчмәјиб; 2) дүзкүн хесабламајыб; 3) техника һаггында мәлүматы аздыр, јахуд хәтт бојунча дүзкүн әјмәји, кәсмәји бачармыр вэ с.

Сәһилерин белә хесаба алынмасы мўаллими шакирдин билијинә сүбјектив гијмәт вермәкдән узаглашдырыр.

Шакирдләрә әмәк тәлими үзрә гијмәт үмуми шәкилдә беш бал системи илэ верилир. Сәһасиз јеринә јетирилмиш ишә 5 гијмәт, 1—2 сәһвә јол верилмиш ишә 4 гијмәт, 3—5 сәһвә бурахылан ишә 3 гијмәт верилир.

Дәрс или әрзиндә белә гијмәт нормасы анчаг јекунлашдырычы јохлама ишләрин нәтичәси илэ әлагәдар верилир.

Шакирдләрин әмәк фәалијјәтинә күндәлик гијмәт верәркән ишә дегиг вэ диггәтлә јанашылмалыдыр.

Бир вэ бир нечә әмәк дәрс конкрет әшјанын хазырланмасыны гаршыја мәгсәд гојур. Бу заман онлар иши көстәриш эсасында јеринә јетиркеләр.

Әмәк програмынын гаршыја гојдуғу эсас тәрбијәви мәгсәд бүтүн ушагларда әмәјә мараг вэ мәнәббәт формалашдырмагдан ибарәтдир.

Бу, о вахт мұвафәғијјәтлә һәјата кечирилә биләр ки, әмәк шакирдләрә севинч вэ фәрәһ кәтирсин (ејни чинсли бу вә ја башга дәрәчәдә физики иш бә'зән хошакалән олмур).

25 гэпик.

76402

НАЧАЛЬНАЯ ШКОЛА И ДОШКОЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ

(Сборник методических статей)

Приложение к журналу

„Азербайджан мектеби“

Баку — 1971

јохлама иши шаклинде кечирилэн јекун јохлама ишинин мазмуну тэхминэн белэ олмалыдыр.

1. Јајда, пајызда, (I вариант), гышда, јазда (II вариант) һаванын аң чоһ нечэ олдуғуну шэрти ишарэлэрлэ көстөрин.

2. Биткиләрин һәјаты үчүн зәрури олан шәјләрин адларыны јазын.

3. Һејванларын һәјаты үчүн сәи дәрәмә зәрури олан шәјләрин адларыны јазын.

4. «Ат, ағчаганад, нағга, өрдәк, гурд» сөзләрини бир сөзлә адландырыб јазын.

5. Һансы сөз артыгдыр: «көк, чуғундур, албалы, картоф, соған, помидор», Галан сөзләри нечэ адландырмағ олар?

Јохлама ишләринин јохланмасы нәтичәсиндә гијмәт верилир. Бу заман грамматик сәһвләр нәзәрә алынмыр.

Бүтүн тапшырығлар дүзкүн јеринә јетириләрсә, «5» верилир.

Үч тапшырығ дүзкүн јеринә јетириләрсә вә ја тапшырығлардан икиси јарымчығ јеринә јетириләрсә, «4» верилир.

Тапшырығлардан икиси там, дөрдү јарымчығ, јахуд бири там, дөрдү јарымчығ јеринә јетириләрсә, «3» верилир.

Галан бүтүн һалларда «2» верилир.

III синифдә ушағлар өз мәһәллинин тәбиәти, өз өлкәсинин тәбиәтинин рәиқарәнклији һағында билик алмалары, һәмчинин инсан организми, сағламлығын мұһафизәси вә ин-

санын тәбиәтиндән нечә истифадә етмәси илә таныш олмалыдырлар.

Јекун јохлама ишиндә (мајын 15-дән 25-дәк) тэхминән ашағыдакы тапшырығларын верилмәси тәклиф олунур:

1. Контур хәритәдә ил боју һаванын температурунун сыфырдан ашағы олдуғу јери гејд един. Хәритәнин архасында һәмин зонанын нечә адландығыны, орада һансы битки вә һејванларын олдуғуну јазын.

2. Мешәләр зонасынын характер хусусијәтләрини садајайн.

3. Мешәләримиздә битән ағач, кол вә отларын (4—5 әдәд) адыны дејин.

4. Чајын һиссәләрини чәкин.

5. Кирпи, корамал, мешә хорuzu, ит вә торпағ арысыны бир јердә нечә адландырмағ олар?

6. Совет адамлары тәбиәтин мұһафизәси гајғысына нечә галырлар?

7. Инсан скелетинин һиссәләрини дејин.

Јекун јохлама ишинин јеринә јетирилмәси үчүн белә гијмәт верилир.

Бүтүн тапшырығлар дүзкүн јеринә јетириләрсә, «5» верилир.

Үч тапшырығ дүзкүн, ики тапшырығ исә јарымчығ; јахуд алты тапшырығ дүзкүн, бири јарымчығ јеринә јетириләрсә, «4» верилир.

Дөрд тапшырығ дүзкүн, үчү јарымчығ, јахуд дөрдү дүзкүн, икиси јарымчығ, јахуд икиси дүзкүн, беши јарымчығ, јахуд бири дүзкүн, алтысы јарымчығ јеринә јетириләрсә, «3» верилир.

Галан бүтүн һалларда «2» верилир.

ЭМӘК ПОЛИТЕХНИК ТӘ'ЛИМ

Кечмиш тәчрүбәнин тәһлили вә кениш тәдғигат нәтичәсиндә эмәк тә'лиминин мазмунунда дөрд груп үзрә нәзәрә чарпачағ билик, бачарығ вә вәрдишләр мұәјјән едилди. Мәһз бунун әсасында ушағларын бу фәни үзрә програм материалыны мәннимсәмә сәвијәсинин гијмәтлән-

дирилмәси үчүн нормалары мұәјјәнләшдирмәк мұмкүн олду. Әлвәришли олмағ үчүн бу дөрд груп шәрти оларағ әлифбанын илк бөјүк һәрфләри илә адландырылды.

А. Гаршыда дуран эмәк фәалијәтинин тэхмини планлашдырылмасына ашағыдакылар дахилдир: а) һа-